આપવીતી

ધર્માનન્દ કોસંબી

આપવીતી

અધ્યાપક ધર્માનન્દ કોસમ્બી

લિખિત આત્મચરિત્ર

મરાઠી ઉપરથી અનુવાદક

વેણીલાલ છગનલાલ બૂચ

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

અમદાવાદ

સાદીને ૦–૬–૦

પૂઠું ૧–૪–૦

મુદ્રક તથા પ્રકાશક:
વેણીલાલ છગનલાલ બૂચ
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ

છપાય છે

આશ્રમભજનાવલિ (૪ થી આવૃત્તિ)	
યેરવડાના અનુભવ	ગાંધીજી
સ્વદેશી ધર્મ અને બીજા લેખો (નવા)	અ૦ કાલેલકર
સત્યાગ્રહની મર્યાદા	શ્રી૦ મહાદેવ દેશાઇ
વાલ્મિકીનો જય	શ્રી૦ કિશોરલાલ

આમાંના પુસ્તકો નવજીવન પ્રકાશનમંદિરની નવી યોજના મુજબ ૨ એ ડિપોઝીટ ભરી ગ્રાહક થનારને ઘણી સસ્તી કિંમતે મળશે

પ્રથમાવૃત્તિ ૩૦૦૦

:''..

પરિચય

બૌદ્ધ ધર્મ વિષે મારા મનમા જો જિજ્ઞાસા અને આદર ન હોત તો ધર્માનન્દજી સાથે મારો પરિચય ન જ થયો હોત.

મારા મિત્ર નાગેશ વાસુદેવ ગુણાજીને એક દિવસ હું મળવા ગએલો ઇ સ ૧૯૦૮ની વાત હશે. તેમણે મને કહ્યુ, "મારા એક બાળસ્નેહી બૌદ્ધધર્મી થઇને આવ્યા છે તેમણે બૌદ્ધધર્મનુ જ્ઞાન મેળવવા ખાતર તિબેટ, બ્રહ્મદેશ અને સીલોન સુધી પ્રવાસ કર્યો છે અને અનેક કષ્ટ વેઠયા છે" બૌદ્ધધર્મી પ્રાણી કેવો હોતો હશે એ જોવાની ઇચ્છા તીવ્ર થઇ અને મે એમની મુલાકાત લીધી તેમની થોડીક વાતો સાભળ્યા પછી મે તેમને એક ધૃષ્ટતાભર્યો સવાલ પૂછ્યો, "ગૌતમ બુદ્ધના ઉપદેશને કે પથને ધર્મનુ નામ આપી શકાય ખરૂ? મને તો તે એક શુદ્ધ નીતિનો પથ જ લાગે છે" આ સવાલને પરિણામે સુદર ચર્ચા ચાલી અને તે જ બેઠકમા તેમની પાસેથી પાલિ ભાષાની બે ત્રણ ગાથાઓ હુ શીખી ગયો મે જોઇ લીધુ કે અગ્રેજ લોકોના પરિશ્રમ ઉપર ગુજારો ચલાવનાર આ કોઇ વાંદો (Parasite) નથી, આ ભાઇએ મૂળ ઝરણા આગળ પહોચીને જ પોતાની તરસ છીપાવી છે એક જ મુલાકાતમા મે જોઇ લીધુ કે ધર્માનન્દજીમા શુદ્ધ ધાર્મિકતા છે અને છતા ધાર્મિકતાનો ડોળ નથી, વિદ્વતા છે, પણ પાડિત્યની બૂ નથી

સાજે અમે બેલગામની ઘોડદોડ પર ફરવા ગયા સૂર્યાસ્તનો વખત હતો ધર્માનન્દજીએ કહ્યુ, "મને જરાક માફ કરો, હું પેલા વાયુમાપક મિનારા પાસે જઇ આવુ." તેઓ ગયા અને લાબા વખત સુધી ધ્યાનમા બેઠા પાછા આવીને તેમણે વાતો

આગળ ચલાવી મે તે પહેલા બે ચાર યોગીઓને ધ્યાનમા બેસતા જોયા હતા, પણ ધર્માનન્દજીમા જે સાદાઈ જણાઈ તે તેમનામા ન હતી

તે દિવસથી હુ તેમને ઓળખતો થયો તે વખતે તેઓ અમેરિકા પણ ગયા ન હતા બગભગની હીલચાલ પછી કલકત્તામા જે રાષ્ટ્રીય કૉલેજ સ્થપાઈ હતી તેમા તેમણે થોડા દિવસ કામ કર્યું હતુ એટલુ જ

ત્યારપછી 'बुद्ध, धर्म आणि सघ' અને 'बुद्धलीलासारसग्रह' એ બે તેમની ચોપડીઓ બહાર પડી અને 'जातककथासग्रह' એ ચોપડી તૈયાર થઈ પ્રસિદ્ધ થએલી ચોપડીઓ દ્વારા તેમને મહારાષ્ટ્ર ઓળખતુ થયુ પણ તેમની વિદ્વત્તાનો ઉપયોગ તો પ્રથમ અમેરિકાએ જ કર્યો

ધર્માનંદજીનુ આ આત્મનિવેદન અથવા પ્રવાસવર્ણન અનેક રીતે મનોરંજક અને બોધપ્રદ છે અગ્રેજી કેળવણી શરૂ થયા ત્યારપછી આપહિંમતથી અને સ્વાશ્રયીવૃત્તિથી વિદ્વાન થએલાઓના દાખલાઓ આપણી નજરે બહુ નથી પડતા આજકાલના જમાનામા ગામડાનો એક રખડેલ છોકરો હાઇસ્કૂલ કે કૉલેજ ાા ધરેડમા પસાર થયા વગર અસાધારણ વિદ્વાન થઈ શકે છે એ આપણા માન્યામા પણ આવતું નથી ધર્માનન્દજીની 'આપવીતી' વાચીને કેટલાયે દુઃખી પણ ઉત્સાહી તરુણોને બોધ મળશે, નવુ આશ્વાસન મળશે ધર્માનન્દજીએ પોતાની કહાણી અત્યત સાદી ભાષામા જેવી ને તેવી જ આપેલ। છે તેમની 'આપવીતી'મા મીઠુ મરચુ કશુ નથી પોતાની વાત છટાદાર કરવા માટે તેમણે કશી કળા વાપરી નથી પણ એમા જ એમની 'આપવીતી'ની ખાસ કળા અને મહત્તા આવી જાય છે.

વાચકો ઉપર અસર પાડવા કરતા સત્ય જાળવવા તરફ જ તેમનુ ધ્યાન વધારે છે. આત્મગૌરવ સાધવા કરતા આત્મ-પરિચય કરાવવાને જ તેઓ વધારે ઇંતેજાર દેખાય છે

તેમનુ મરાઠી પુસ્તક વાચી એક ભાઇએ મારી આગળ ટીકા કરી, "આ આખા નિવેદનમા પોતે કેટલુ ભણ્યા, શુ શુ ભણ્યા, તેમની વિદ્વત્તા કેમ વધતી કેમ ગઇ, ઇ૦ વિષે ક્યાય પણ ઉલ્લેખ કે ખરો ?" મે કહ્યુ, "તે તો નથી જ, પણ તે ઉપરાત તેમને અમેરિકા જઇને કામ કરવા માટે હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી તરફથી બીજીવાર આમત્રણ આવ્યુ હતુ, ત્યાના વિદ્વાનોએ તેમની ભારે કદર કરી, વગેરે વાતો પણ તેમના નિવેદનમા નથી અમેરિકામા લાખો રૂપિયા રહી ધન અને કીર્તિની કમાણી કરવા કરતા સ્વદેશમા જ રહી કામ કરવાનુ તેમણે પસદ કર્યું અને ફર્ગ્યુસન કૉલેજમા પોણો સો રૂપિયા પર રહી રાજવાડે અને બાપટ જેવા પાલિનિષ્ણાત અધ્યાપકો તૈયાર કરવામા જ પોતાની વિદ્વત્તાનુ અધિક સાર્થક્ય માન્યુ એ વાત પણ તેમના નિવેદનમા નથી "

તેમણે પોતાના નાનપણના વિચારો અને સિદ્ધાતો આ ચોપડીમા ટાકયા છે, પણ આજના વિચારો અને અભિપ્રાયો બિલકુલ દર્શાવ્યા જ નથી સમાજશાસ્ત્રના તેઓ અઠગ અભ્યાસી છે બૌદ્ધધર્મના તેઓ ઉત્સાહી મિશનરી છે સનાતન ધર્મમા ઉછરેલા હોઇ તેના દોષો પ્રત્યે તેઓ પ્રસગવશાત્ ખૂબ આકરા થઇ શકે છે રાજદ્વારી ક્ષેત્રમા પડ્યા નથી, છતા ચુસ્ત અસહકારી જેવુ વર્તન રાખવાને તેઓ સદૈવ તત્પર છે રાષ્ટ્રનુ સ્વમાન જાળવવા ખાતર તેઓ ગમે તે કષ્ટ વેઠવા તૈયાર છે એ બધી વસ્તુઓ તેમણે સમાજ આગળ મૂકી નથી તેમના

મનમા ઊંડેઊંડે એક ભારે અસતોષ રહ્યા કરે છે કે બૌદ્ધ ભિક્ષુનુ જીવન છોડી દઇ તેમણે ફરી ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ કર્યો તેથી તેમને બૌદ્ધધર્મના મીશનરીનુ યશગૌરવભર્યુ કામ છોડી પાલિના અધ્યાપકનુ ફ્રીકુ કામ કરવામા જ સતોષ માનવો પડે છે હિન્દુધર્મમા સાધુ પાછો ગૃહસ્થાશ્રમમા આવે તો પતિત ગણાય છે, બૌદ્ધધર્મમા તેવી માન્યતા નથી. બૌદ્ધ સાધુઓ તેમના ધર્મ પ્રમાણે પ્રવ્રજ્યામાથી ગૃહસ્થાશ્રમમા પરિવર્તન કરી શકે છે

આ 'આપવીતી' લખવામા પોતાના પ્રવાસનુ વર્ણન જ મુખ્યત્વે આપવાનો તેમનો હેતુ હોવાથી તેમણે પોતાની કુલ-પરપરાની ઝાઝી વિગત આપી નથી પુરુષાર્થ પ્રગટ કરનાર દરેક વ્યક્તિની કુલપરપરા કઈ જાતની હોય છે એ જાણવાથી બહુ લાભ હોય છે ધર્માનદજીએ તે લાભ આપણને આપ્યો નથી પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિ ગાવી એને સમર્થ રામદાસે માણસનુ એક દૂષણ ગણેલુ હોવાથી તેમણે મૌન ધારણ કર્યું હશે.

આપબળે જેણે પોતાની ઉન્નતિ સાધી છે, નાનપણથી જ એકાકી અને અસહાય રહેવાની જેને ટેવ પડી છે, તેના સ્વભાવમા એક જાતની ઉગ્રતા આવી જાય છે તેની વાતોમા નિ:સ્પૃહતા અને કઈક આગ્રહ પણ દેખાઇ આવે છે નાનપણથી જ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ અને વિરોધ સામે લડવાથી જરા જરા વાતમા 'પેતરો' ભરી ઉભા રહેવાની વૃત્તિ જાગૃત થાય છે એ બધુ સૂક્ષ્મરૂપે આ 'આપવીતી'મા આપણે જોઈ શકીશુ અને છતા કોણ કહી શકે કે એ વસ્તુ વગર પણ જીવન અધૂરુ ન થઇ પડે ?

દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર

બાળપણની વાતો

મારો જન્મ ગોવાના સાસષ્ટ પ્રાંતમા આવેલ સાખવળ ગામે તા ૯ મી ઑક્ટોબર ૧૮૭૧ ને દિવસ મળસ્કે ૪ વાગ્યાને સુમારે થયો મારી માનુ નામ આનંદીબાઈ અને બાપનું દામોદર અમે સાત ભાંડુઓ બે ભાઇઓ અને પાચ બ્હેનો, તેમા હું સહુથી નાનો હતો મારા જન્મ પછી મારી માની માંદગીને લીધે માને બદલે દાઈના દૂધ ઉપર હુ ઉછર્યો એમ કહેવાય છે ૭ મહિનાનો થયો તેવામા એકાએક ડાબો પગ સૂજી આવ્યો અને તેમા પરૂ ભરાવા માડ્યુ કંકુ-સૂવના રોઝી મિસ્કીત નામના વૈદે ઘૂટણુ ઉપરનો ભાગ કાપી તેમાથી પરૂ કાઢી નાખી સાજો તો કર્યો પણ તે કાયમને માટે નકામો થઈ ગયો

મારા પિતામહ રામચંદ્ર કોસંબે જ્યારે સાખવળ આવ્યા ત્યારે ગામ તદ્દન વેરાન જેવુ હતું પણ મારી બાલ્યાવસ્થામા જ ગામમા ખૂબ સુધારો થયો હતો આમ છતાં બે ચાર દિવસે સાંજે ૭ વાગ્યા પછી વાઘની બરાડ અવારનવાર મ ભળાય જ

અમારી પડોશમા સુભાય કામતની એક નાનીશી દુકાન હતી, અને દક્ષિણ તરફ બિકૂ શેણવી સઝગિરીનું ઘર હતું તેમને દિકરો નહોતો તેમની બે વિધવા દિકરીઓ અને એક વિધવા પૌત્રી તેમના ઘરમા રહેતા આ ઉપરાંત નારાયણ શેણવી સઝગિરી અમારા પડોશી હતા (હાલ તેમના પુત્ર આ ઘરમા રહે છે ને તેમણે ઘરની મરામત પણ ઠીક કરી છે) આ ત્રણ બ્રાહ્મણના ઘર ઉપરાંત સાત આઠ હિન્દુ શૂદ્રોના અને પાચ છ ખ્રિસ્તી શૂદ્રોના ખોરડા અમારી આસપાસમા હતા ખ્રિસ્તી છોકરાઓ પાસે હુ બહુ નહોતો જતો તેમની જોડે ભળવાની પિતાએ જ મનાઈ કરી હશે એમ લાગે છે પણ હિન્દુ શૂદ્રોના છોકરાઓ સાથે રમવાની સખ્ત મનાઈ નહિ કરી હોય, કારણ તેમની સોબતમા હું ઘણીવાર ફરતો એવુ મને યાદ છે

ગામના બધા છોકરા કરતા હું નબળો છુ એમ મારા સોબતીઓ માનતા આઠ નવ વર્ષનો થયો ત્યા સુધી મને બરોબર જમતા પણ નહોતુ આવડતુ મારા સોબતીઓમાથી કોઈ મને મારે તોપણ હું ઘેર રાવ લાવતો નહિ—બલ્કે મને ઘેર રાવ લાવતા આવડતું નહોતુ એમ કહેવુ વધુ વાજબી ગણાશે પિતાને મોઢે તેમના કેટલાક મિત્રો મારે વિષે એમ કહેતા કે આ છોકરો તમારા ઉપર ચોખ્ખો ભારરૂપ છે એમ લાગે છે

પિતાનો મત આ મિત્રોના જેવો જ નહતો એમ માનું છુ કોઇ સાધારણ બાપન પરેપૂરી નિરાશા ઉપજે એવો મદ તો હુ હતો જ છતા પિતાને મારે આશા હતી કે હુ હોશિયાર

નીવડીશ એક ગામઠી જોશીએ તેમને ભવિષ્ય કહેલું કે હું વિદ્વાન તો થઇશ ફક્ત ધનવાન નહિ થાઉં અને આ ભવિષ્ય-કથન ઉપર તેમને સંપૂર્ણ આસ્થા હતી ઓછામા ઓછુ હું ગામનો કુળકર્ણી (escrivao da comunidade) તો થઇશ જ થઇશ એમ એમને લાગતું

મારી કેળવણી વિષે તેમને ભારે હોશ હતી પણ કેળ-વણી કેમ આપવી એ તેમને ખબર નહોતી પહેલા તો હું ઘરમા જ પાટી ઉપર ધૂળ નાખી તે ઉપર કક્કો ઘૂંટતા શીખ્યો તે પછી મને થોડાક મહિના મડગાવ મોકલ્યો ત્યા બીજી કે ત્રીજી ચોપડી ભણ્યો હઇશ. પછી મને ચિખલી મારી બહેનને ઘેર મોકલ્યો ત્યા ભિકભટજી કરીને એક માસ્તર હતા તેમની નિશાળે હું પાચ છ મહિના ભણ્યો હઇશ. ત્યા તેમની પાસેની ઘણીખરી વિદ્યા પૂરી કર્યા પછી મને આગ નવમા કે દશમા વર્ષમા આરોબામા રાઘોબા ગોપાળ પ્રભુની નિશાળે બેસાડવામા આવ્યો રાઘોબા ગોપાળ બહુ કડક શિક્ષક હતા, પણ વિદ્વત્તામા ખૂબ પંકાતા મારા ઉપર તેમની પૂરી કૃપા હતી તેમણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓના જુદા જુદા નામ પાડ્યા હતા તેમા મને ' ભીંડાનુ શાક ' કહેતા. ભીંડો હોય છે નરમ પણ સ્વાદમા મીઠો લાગે છે એમ તેઓ કહેતા આ નિશાળમા આશરે બે ત્રણ મહિના હું ભણ્યો હઇશ. ચિખલી જવા સારૂ નદી ઓળગીને સામે પાર જવુ પડતું હોવાથી નિશાળે જતા મને ઘણેભાગે અસૂર થતું છેલ્લેછેલ્લે તો વળી હું માદો પડ્યો, એટલે નિશાળે જવાનુ બંધ થયુ. પણ હું જે કઇ શીખ્યો તે આ જ નિશાળે શીખ્યો ગણિતનો તો મને ઠીક શોખ લાગ્યો નિશાળમાં ત્રિરાશી સુધી જ ગણિત

ચાલ્યુ હતુ, પણ પછી ઘેર રહીને ફરાશ સુધી મારી મેળે ગણિત શીખ્યો

પણ ચિખલીમા મારી તબીયત સારી ન રહી એટલે પાછો મને ઘેર બોલાવી લીધો ઘેર વરસ છ મહિના ગયા પછી ૧૮૮૮ ની સાલમા શહાપુર-બેલગામ મારી બહેનને ઘેર ગયો ત્યા સરકારી નિશાળમા મરાઠી બીજા ધોરણમા દાખલ કરવામા આવ્યો મારા વર્ગમા હુ પહેલો નબર હતો એમા જરાય નવાઈ નથી. કારણ આ વર્ગમા રહ્યો રહ્યો હુ પાચમા ધોરણના સવાલોના પણ જવાબ આપી શકતો કસરત સિવાય બાકીના બધા વિષયમા મારો પહેલો નબર રહેતો. વાર્ષિક પરીક્ષા થઈ ગયા પછી એકદમ મને પાચમા ધોરણમા ચડાવી દીધો ત્યા પણ ઘણુખરૂ હુ પહેલો નબર રાખતો પણ આ વર્ગમા હુ બહુ દિવસ ન રહી શક્યો બે મહિનામા તો હુ માદો પડ્યો, અને વળી પાછો ગોવા આવ્યો શહાપરના મારા મિત્રોમાથી કોઇ મેટ્રિક સુધી પણ પહોચ્યા નહિ ફક્ત શ્રીયુત નાગેશ વાસુદેવ ગુણાજી એકલા બી એ એલએલ બી સુધી પહોચ્યા શહાપૂર છોડયા પછી એક બે વખત મે પોર્ટુગીઝ નિશાળમા જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમા હુ સાવ નિષ્ફળ નીવડયો અનેક કારણોને લીધે મને પોર્ટુગીઝ ભાષા ગમે જ નહિ સસ્કૃત શીખવાની ઇચ્છા હતી પણ તે ફળીભૂત થતી નહોતી. છેવટે નિશાળનો કટાળ્યો હુ ઘેર બેઠો પિતાએ પણ ઝાઝો આગ્રહ ધર્યો નહિ મને ગામનો કુળકર્ણી થએલો જોવાનુ તેમનુ જે અતિમ ધ્યેય, તેની આશા છેવટે તેમણે છોડી દીધી હોવી જોઇએ

જુવાની

किमस्ति कश्चिदसावियति लोके यस्य निर्विकार यौवनमतिक्रान्तम् । —कादंबरी

[અર્થ—જેની જુવાની તદ્દન નિર્વિકાર ગઈ હોય એવુ આ વિશાળ જગતમા કોઈ હશે ખરૂ ?]

ચૌદ વર્ષના છોકરાને કે બાર વર્ષની છોકરીને જુવાન કહેવી એ પશ્ચિમના દેશોમા હાસ્યાસ્પદ ગણાય આપણા દેશમા ઋષિકાળમા તો ગાડો માણસ પણ આવા બાળકોને તરુણ કે તરુણી ન કહી શકતો પણ કાળનો મહિમા વિચિત્ર છે આજે આ આર્યભૂમિમા ચૌદ વર્ષની માતાઓ અને સોળ વર્ષના પિતાઓ કોણ જાણે કેટલાય નીકળે ' તો પછી હુ ચૌદ વર્ષમા જુવાન થયો એમ હું મારા વાચકોને કહુ તો તેમા ચકિત થવા જેવુ શુ છે ? હુ જુવાન બન્યો એનો અર્થ મારા શરીરનો વિકાસ પૂરો થયો એવો કોઈ ન કરે, તરુણાવસ્થામા મનમા જે મનોવિકારો ઉપજે તેમણે મારા મનમા થાણુ નાખ્યુ એટલો જ તેનો અર્થ મારા કેટલાએ સાથીઓના લગ્ન થઈ ચૂક્યા હતા કેટલાક લગ્નનુ સારસર્વસ્વ શુ હશે એની શોધમા મશગુલ હતા અને બીજા કેટલાકોએ તો વળી દેવ-દાસીઓ દ્વારા તારુણ્યતત્ત્વનો અનુભવ મેળવ્યો આ સ્થિતિમા હુ જ એકલો અણસમજુ રહું એ અસભવિત હતુ

પિતાએ અમારા ઘરથી દોઢ બે માઇલ છેટે તેનું વર્ષને પટે એક નાળીએરીઓની વાડી રાખી હતી, એટલે તેઓ દિવસમા બે વખત ત્યા જતા તેમની સાથે હુ પણ વાડીએ જવા લાગ્યો. ત્યાનું મુખ્ય કામ વાદરા અને ચોરોથી નાળી-એરીઓનુ રક્ષણ કરવાનું હતું ફુરસદને વખતે કોસનુ પાણી વાળવુ, કેળા પાવી, વાડીની ભીંત પડી ગઇ હોય ત્યા દુરસ્ત કરવી, વિગેરે કામ ચાલતા ધીરે ધીરે હુ નાળીએરી ઉપર ચઢતા શીખ્યો અને પિતા ન હોય ત્યારે વાડીએ રહેતો પણ રાત પડે કે મને બીક લાગવા માડે અને ઘેર આવતી વખતે તાડી કાઢનારા ભડારીઓની સાથે મારે આવવુ પડતું આ સોબતના છાટા મારા પર ઉડયા વગર રહ્યા નાહ આનો અર્થ હુ તાડી પીવા મડયો અથવા તો બીજો કઇ દુરાચાર કરવા મડયો એમ નહિ, પણ તેમની એકબીજા સાથેની અતિશય બીભત્સ વાતચીતોથી મારા મન ઉપર કુસરકાર પડવા લાગ્યા અને તેથી મારા મનમા ખરાબ વિચારો ઘોળાવા લાગ્યા ઘરના લોકોના દાબને લીધે મારે હાથે શારિરીક દોષ ન થયા પણ માનસિક દોષો તો થયા જ, અને તેના ઝેરી પરિણામ મારે આજ સુધી ભોગવવા પડે છે

ઈ સ ૧૮૯૧ ની આખરે કે ૧૮૯૨ ની શરૂઆતમા ધીમે ધીમે મને વાચવાનો શોખ લાગ્યો આમા કોઇની કશી ખાસ પ્રેરણા નહોતી મારૂં મન એની મેળે જ વાચન તરફ વળ્યુ. "આરબી ભાષેતીલ સુરસ વ ચમત્કારિક ગોષ્ટી" નામનું પુસ્તક મે પહેલુ વાચવા માડયુ આ પછી થોડેક જ વખતે રામચદ્ર પાડુરગ વૈદ્યનું 'પથ્યબોધ' માસિક મારા હાથમા આવ્યુ. તેમા પ્રગટ થએલી 'ગુપ્તરોગ' ની કવિતાની મારાપર સચોટ અસર

થઇ જે બાબતોમા મને અગાઉ રસ પડતો તે હવે દુ:ખદાયક લાગવા માંડી મન રૂપી મહાસાગર ઉપર કંઈ જુદા જ પ્રકારના તરંગો ઉઠવા લાગ્યા પણ નવા વિચારોનો પાયો દૃઢ થયો ન થયો એટલામા તો (૧૮૯૨ ના જૂનમા) મારૂ લગ્ન થયુ ! મને જુવાનીની મહોર વાગી.

વાચનના વધવા સાથે મારો અસંતોષ પણ વધવા માંડ્યો વિષ્ણુશાસ્ત્રી, આગરકર વિગેરે મહાન પુરુષોએ પોતાથી બનતી દેશસેવા કરી ને જીવ્યુ ધન્ય કરી ગયા, પણ મારે હાથે તેમના જેવા કામો થવાની આશા ખરી? ક્યા તેમની વિદ્વતા, ક્યા તેમનો ઉત્સાહ, ક્યા તેમનુ ધૈર્ય ! હું તો આ બધી બાબતોથી વંચિત મારા જેવા ઢોરે જીવતા રહેવામા પણ શુ સાર? ઝેર પીને આ દુનિયાની મુસાફરી પૂરી કરી નાખવી એ જ શુ બહેતર નહિ? આવા આવા વિચારો મારા મનમા ઘોળાવા લાગ્યા. ઝેર પીવા જેટલી હિંમત મારામા નહોતી, તેથી જ હું આ પ્રસંગે બચી ગયો. મારા જેવા કાચા તરુણમા ચિંતાગ્નિની લાળા હોલવવા જેટલુ સામર્થ્ય ન હોય, એ કહેવાની કશી જ જરૂર નથી મધરાતે મોટેથી ચીસ પાડી જાગી ઉઠવુ, છાતી ધડકવી, ઉંઘ બરોબર ન આવવી, એવુ એવું કેટલાક દિવસ ચાલ્યુ. આજ અરસામા મને હુક્કાનો છંદ લાગ્યો પણ હુક્કાથી છાતીનો ધડકો ઓછો થવાને બદલે ઉલટો વધતો જ.

અમારા કુલદેવ રામનાથ હાલમા આ દેવનુ સ્થાનક બાદિવડા ગામે છે ત્યા દર દસેરાને દિવસે એક ભુવાના શરીરમા વેતાળ આવતો અને તે ભુવો ઝોડ કાઢતો રામનાથ અને તેના આશ્રિત વૈતાળ દેવ ઉપર પિતાજીને ભારે આસ્થા હતી.

એટલે હમેશાંએ તેમણે મને ત્યાં લઈ જઈને વેતાળના ભુવાને પગે લગાડ્યો. પોતે પણ પગે પડીને મારી છાતીના દરદનું દુ:ખ તેની આગળ રજૂ કર્યું. અમારા ઘરની પૂર્વ દિશા તરફ થોડેક છેટે ખ્રિસ્તીઓનું કબ્રસ્તાન હતું એની આ ભુવાને ખબર હશે. મારા ઘરની પૂર્વ દિશાએથી રાતને વખતે હું બ્હીનો છું અને ત્યાંથી જ મને ભૂત વળગ્યું છે એવો મોઘમ ખુલાસો ભુવાએ કર્યો. પણ આમ હું ક્યારે બ્હીનો હતો એની મને તો કશી જ ભાળ નહોતી. પિતા કહે 'યાદ ન હોય તેથી શું થયું? ત્યાં કબ્રસ્તાન છે એટલે બીક લાગી ગઈ હોય એ સંભવિત છે.' આખરે ભુવાએ રાખ મંત્રી આપી અને તે દેવના ચરણામૃત સાથે ખાવા કહ્યું. મને તો આ બનાવ વિચિત્ર લાગ્યો. પિતાના ધાકને લીધે મેં રાખ ખાધી અને ઉપર ચરણામૃત પણ પીધું. પણ તેનાથી કશો ફાયદો થએલો જણાયો નહિ.

છાતીનું દરદ મટાડવા જેમ રાતે હું હુક્કો પીતો તેમ દિવસ વાચન ચલાવતો. જ્યાં સુધી હું વાચતો ત્યાં સુધી મને આરામ રહેતો. આમ વાચનનો મને ભારે શોખ લાગ્યો. પણ અમારા ગામડા ગામમાં પુસ્તકો કેટલાંક પૂરાં પડી શકે? 'વૃદ્ધચાણક્ય' વિગેરે તમામ પુસ્તકો વાચી કાઢ્યાં. હવે આગળ શું કરવું એની ચિંતામાં પડ્યો. ઇન્દુપ્રકાશ છાપખાનાએ છાપેલ તુકારામ બુવાની ગાથાની એક નકલ અમારા ઘરમાં હતી. મારી બ્હેન આમાંના અભંગ કોઈ કોઈ વાર વાચતી તે મેં વાચવા લીધી. અભંગ તે વખતે તો મને રૂચ્યા નહિ. પણ પુસ્તકના આરંભમાં આપેલ તુકારામ બુવાના ચરિત્રે મારા મન ઉપર એવી તો છાપ પાડી, કે તે ચરિત્ર હું અનેક વાર વાચી ગયો અને તેમાંથી કેટલાએ અભંગ મોઢે પણ કર્યા.

આ ચરિત્રપારાયણે મારો રોગ મટાડ્યો. હું નિર્ધન હોવાથી મનમાં દુઃખી રહેતો, પણ તુકારામ બુવાએ પણ દિવાળાં જ કાઢ્યાં હતાં! હું અભણ હોવાથી શોક કરતો, પણ તુકારામને તો મારાથી દસમે હિસ્સે પણ ભણવાનાં સાધનો નહોતાં મળ્યાં! મારું લગ્ન થયું તેથી હું વિમાસતો, પણ તુકારામ તો બે વખત પરણ્યા હતા! દુનિયાદારીમાં મારાથી અનેકગણી મુશ્કેલીઓ તેમને હતી છતાં પરમાર્થમાં તેમની ડાફ કેટલી અગાડી! દુનિયાનાં દુઃખો તેમને નુકસાનકર્તા ન નીવડતાં ઉલટાં લાભકર્તા જ લાગ્યાં! તો પછી મારે જ શું કરવા શોક કરવો? વિદ્યા અને ધન મેળવતાં ન આવડ્યું તો ભલે પણ તુકારામના જેવા સદ્‌ગુણો પણ મહેનત કરતાં ન કેળવતાં આવડે શું? વૈરાગ્યરૂપી કવચ પહેરીને સત્યનિષ્ઠા આદિ સદ્‌ગુણરૂપી હથિયારો વડે શરીરના ષડ્‌રિપુ સાથે લડાઈ કરીશ તો આજ નહિ તો કાલે જરૂર હું વિજયી થઈશ એવી આશા બંધાવા લાગી. નામ કાઢવું, કીર્તિ મેળવવી એ બધું ભલે ધર્યું રહે, પણ તુકારામ જેવા સાત્ત્વિક તો બનવું જ એમ મને થવા લાગ્યું. એકાંતમાં બેસી મારા વિચારોને હું દૃઢ કરતો ગયો અને પરિણામે મારો હૃદ્‌રોગ સમૂળ જતો રહ્યો.

ભિક્કુ પુંડલિક નાયક અમારા સંબંધી થાય. તેમના બાપ મારા પિતાના મામા અને તેમની બહેન મારી કાકી થાય. પણ અમારા આ સંબંધના કરતાં પણ તેઓ મારા ઉપર અધિક પ્રેમ રાખવા લાગ્યા. તેમના વિચાર મને ખૂબ ગમતા. મહિનામાં દસ બાર દિવસ હું મડગાવમાં તેમને ઘેર ગાળતો. કેટલાક ઠેકડીખોર લોકો મને તેમનું પૂછડું કહેતા! મદ્યપાન, બાળવિવાહ, હોળી, વર્ણભેદ વિગેરે બાબતો વ્યક્તિના અને

દેશના હિતને નુકસાનકારક છે એમ તેમના જ સહવાસથી મને સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યુ અને બીજો પણ એક ફાયદો મને થયો તે એ કે મડગાવમા મારી ઓળખાણ વધી આ ઓળખીતા ગૃહસ્થો પાસેથી મને વાચવાને ખૂબ પુસ્તકો મળતા જેટલા પુસ્તકો મળે તે બધા ભેગા કરતો અને ઘેર લઇ જઇ વાચી કાઢી પાછા આપી આવતો આમ કેટલાક વર્ષ ચાલ્યુ બિકુ નાયકના સહવાસથી હુક્કાનું વ્યસન વધતું ગયુ અને ઘેસ પીને વામકુક્ષિ કરવાની ટેવ દૃઢ થવા લાગી આટલુ નુકસાન થયુ છતા સરવાળે મને ફાયદો થયો એમા શકા નથી

સોનમા મ ગેશ મુળગાવકર મારી ફોઇની દીકરીના દીકરા થાય સગપણ જરા દૂરનુ, તોપણ તેમની અને મારી દોસ્તી ઠીક જામી તે મારાથી ત્રણ વર્ષ નાના હતા મડગાવમા તે ભણતા તે વખતથી જ તેમની હોશિયારી દેખાઇ આવી પોતે સારી મરાઠી કવિતા લખતા ૧૮૮૫ ના જાન્યુઆરીમા તેમણે અમારી બાજુમા પન્યુ-ણ માલની એક દુકાન ઉઘાડી આ ધધો તેમને ગમતો એવુ તો નહિ પણ નિરૂપાયે એ ધધો તેમને લેવો પડેલો અમારા બનેના વિચાર એકબીજાને ખૂબ મળતા આવતા અમારો વખત વાચન અને ઉપયોગી વાર્તાલાપમા વીતતો

મારા મોટા ભાઇ ૧૮૯૨ ની સાલથી કાણકોણ પ્રાતના ખોલગઢ ગામે મારી માશીને ઘેર રહેવા લાગ્યા માશીનો જુવાન દીકરો ગુજરી જવાથી તેમની જમીનની દેખરેખ રાખનાર કોઇ નહોતું ! આજ કારણથી મારા ભાઇ ત્યા રહીને ખેતર, વાડી વિગેરેની દેખરેખ રાખતા આ તરફ ઘેર પિતાજીની

વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ઘરનો બધો બોજો મારા ઉપર પડયો સોળમે વર્ષથી બધો કારભાર હું જ ચલાવતો અનેક સંકટો આવ્યા, અનેક અડચણો આવી, છતા વગર હાર્યે મે ઘરનો તમામ કારભાર યથાશક્તિ ભલીભાતે ચલાવ્યો એમ કહું તો ખોટું નથી

તુકારામ બુવાનું ચરિત્ર તથા બીજાં પુસ્તકોના વાચનથી મારામા ખૂબ હિંમત આવતી ગઈ, અને મારા જીવનક્રમમા સ્થિરતા આવવા માડી જુવાનીમા આવતી વિકારવશતાથી હવે હું મુક્ત થયો એમ મને લાગવા માડયુ.

પરિસ્થિતિ

શ્રીયુત ભિકુ પુંડલિક નાયકે મને એકવાર કહ્યું "તું જો યુરોપમાં જન્મ્યો હોત તો તારી બુદ્ધિના તેજથી ત્યાં તું ઝળકત, પણ અહીં તેનો શું ઉપયોગ ? અહીં તો વાદરા-બગાડવામાં જ તારી જીંદગી પૂરી થવાની !" તેમણે કરેલ આ ભવિષ્યકથનથી આગળ મારી પોતાની દૃષ્ટિ પણ કોઈવાર પહોંચી નહોતી મને થતું કે હવે મારે હાથે કોઈપણ મોટું કામ નથી બનવાનું કુટુંબની સેવા જેમ તેમ કરીને કરી શકું તોયે બસ છે સામાજિક સુધારણા, ધાર્મિક સુધારણા વગેરે ઉપાયો વડે દેશહિત સાધવાના મનોરથ કદિ ન જ આવતા એમ નહિ પણ ક્ષુદ્ર નગ્ના કોપની પેઠે તે મનના મનમાં જ શમી જતા અમારા પોતાના પ્રાંત પૂરતી કંઈક સુધારણા કરવાનું મન થાય પણ તેને સારૂ પણ અનુકૂળ સ્થિતિ નહોતી દાખલા તરીકે જાંબાવલીમાં હોળી પાછળ મઠગ્રામના હિન્દુભાઈઓના જે પૈસા ખરચાય છે તે એકાદ સાર્વજનિક નિશાળ પાછળ ખરચીએ એમ મારૂ કહેવું હતું, પણ મારા જેવાનું કહેવું સાંભળે કોણ ? પરિણામે જાંબાવલીની હોળી ન અટકી તે તો ન જ અટકી પણ ઉલટો એમાં એવો સુધારો થયો કે આટલા વરસ ત્યાં એક રામજણીનો નાચ કરાવવામાં આવતો ત્યાં હવે બેનો સાજ થયો !

ગોવા પ્રાંતની બહારના વાચકોને જાંબાવલીની હોળીનો ખરતો ખ્યાલ આવે તેટલા સારૂ એ વિષે અહીં થોડીક માહિતી આપવી અસ્થાને નહિ થાય મડગાવના ગ્રામદેવતા દામોદર. પહેલા તો આ દેવતાનું મંદિર મડગાવમાં જ હતું પણ પોર્ટુગીઝ લોકોએ ગોવા કબજે કરીને લોકોને વટલાવવાનો સપાટો ચલાવ્યો ત્યારપછી ગામલોકોએ દેવને ત્યાંથી ઉપાડી તે વખતના સવદેકર સંસ્થાનની હદમાં આવેલા જાંબાવલી ગામમાં તેની સ્થાપના કરી આ દેવના ઓચ્છવોમાં હોળી મુખ્ય છે મડગાવના સારસ્વત બ્રાહ્મણ અને વાણીઆઓ આપસમાં ઉઘરાણું કરી આ ઓચ્છવ કરે છે આને સારૂ મડગાવના વેપારીઓએ આયાત માલ ઉપર સૌની સંમતિથી એક મરજીઆત ધરમાદા પટ્ટી (કર) બેસાડેલ છે આ પટ્ટીની ઉપજ સને ૧૮૯૭ ના અરસામાં લગભગ ૭૦૦–૮૦૦ રૂપીઆ થતી (હાલ કેટલી છે તેની મને ખબર નથી) આ ઉપરાંત ઉઘરાણું કરવામાં આવતું ખરચમાં મુખ્ય બાબત જાંબાવલીમાં સાત દિવસ સુધી નાના મોટા સૌને મફત જમણવાર ચાલે તે ઉપરાંત રામજણીનો નાચ, મંડપમાં દીપમાળ અને બીજો પરચુરણ ખરચ આ બધા કામો બહારગામથી સોંપાતા જુવાનિયાઓની ટોળી રાતે નાટકો કરતી અને દિવસે બીભત્સ વેષો કાઢી જોનારાઓનું રંજન કરતી. સાંજ પડી કે રામજણીનો નાચ શરૂ થાય તે રાતે આઠ નવ વાગે પૂરો થાય હોળીનો ઓચ્છવ એ દેવકાર્ય છે એમ માનનારા ભાવિક લોકો હજુ પણ અમારા પ્રાંતમાંથી મળે ખરા પણ ઘણાખરા જુવાનો ઉપર આ ઉત્સવની બહુ ભૂરી અસર થતી અને હજી થાય છે દામોદરના મંદિરની જે અગ્રશાળાઓ છે તેમાં પાંચસો સાતસો માણસોની સગવડ થઇ શકે તેમ હોતું નથી.

તેમા વળી એક અગ્રશાળા તો જમણવારને સારુ રાખી મૂકવામા આવે છે પરિણામે અનેક લોકોને અણેખપણે રામજણીઓના ઘરોમા ઉતારો કરવો પડે છે આવે પ્રસંગે સારા માણસની પણ નીતિ બગડવાનો સભવ રહે ત્યા પછી મોઢે રમ ચોપડી પડ ઉપર નાચવામા જ સાર્થક માનનારા જુવાનિયાઓની વાત જ શી કરવી ?

મારા પિતાને આ નાટક-ભવાઇનો મુદ્દલ શોખ નહોતો તથાપિ હોળી એ દેવતાનો પ્રિય ઉત્સવ છે માણસોએ તેમા વિઘ્ન ન નાખવુ જોઇએ એવુ તે માનતા આ કામને માટે તેઓ દર વર્સે એક રૂપીઓ ઉઘરાણામા ભરતા અને જાગાવથી જઇ દેવતાને પૂજી પૂજારીને યથાશક્તિ દક્ષણા આપતા

સને ૧૮૭૩ કે ૭૪ ની સાલ હશે પિતાજીની અવસ્થા થયાને કારણે મારે આ હોળીના ઓચ્છવ ઉપર જવા વારો આવ્યો મારા એક સગા એક રામજણીને ત્યા ઉતર્યા હતા બીજે ક્યાયે ઉતારાની સગવડ ન બની શક્યાથી મારે પણ એક રાત ત્યા જ ઉતરવુ પડયુ અહીં કેટલાક યુવાનોનું વિચિત્ર વર્તન જોઇને હું સમસમી રહ્યો. ઘરધણી ડોશી પોતે જ રામજણી હતી, તેણે તો મને હું આ યુવાનો ભેગો કેમ નથી સામેલ થતો એવો સીધો પ્રશ્ન કર્યો ! તેની જોડેનો આખો સંવાદ અહી આપવાથી શિષ્ટાચારભંગ થાય માનુ છુ છતા તેણે તો યુવાનોને શીખામણ આપવાનો પોતને અધિકાર છે એ માન્યતાથી જ મને એ બધુ કહ્યુ હશે ભળકે ઉઠીને જાગાવથીને નમસ્કાર કરી જે નિકળ્યો તે આજની ઘડી સૂધી હોળીને નામે ત્યા પગ મેલ્યો નથી ઉઘરાણામા એક રૂપીઆનો ફાળો આપતો તે પણ તે દિવસથી મે બંધ કર્યો

દસ પંદર વર્ષ અગાઉ ગોવામા એક એવુ મોજુ આવ્યુ હતું કે જ્યા ને ત્યા લોકો નાટકો ભજવવા પાછળ જ ઘેલા થયા હતા માપશેકરે એક નાટક કર્યું તો પણજીકર બે કરતો ! હોળી આવી તો કહે નાટક, રામનવમી તો કહે નાટક, હનુમાન જયંતિ તો કહે નાટક, મેળામા પણ નાટક ! આ નાટકોએ ગોવાની જુવાન પ્રજાનું ભારે નુકસાન કર્યું છે ઉભુ વરસ મહેનત કરીને થોડા પૈસા બચાવવા અને તે નાટક-ભવાઇઓ પ છળ પાણી કરવા એ જ કેટલાકનો આયુષ્યક્રમ થઇ પડયો હતો કેટલાકે તો નાટકમા પાઠ ભજવતી વેળાએ વગર શરમાયે બોલવાની હિમત આવે એટલા ખાતર સુરા-દેવીની પણ ઉપાસના શરૂ કરી દીધી ! મારા પિતા દારૂનો છાંટો ઉડતો તો સ્નાન કરતા એ જૂના કાળમા દારૂનો આટલો વટાળ મનાતો પણ આજે જુઓ તો ગોવ મા વસતા હિંદુઓમા સુરાદેવીના ભક્તો એટલા પાકયા છે કે મદ્યપાનનિષેધક મંડળની આખી એક ટુકડી ત્યા મોકલી હોય તો તેને પણ તેઓ દાદ આપે એમ લાગતું નથી !

આવી સ્થિતિ વચ્ચે ધર્મસુધારણા કે સમાજસુધારણા શકય જ નહોતા, છતા પણ 'બનતુ કરવાનો' મે ક્રમ રાખ્યો સ્વદેશીનો હુ ભક્ત હતો ગોવામા સારા સ્વદેશી કપડા મળતા નહિ એટલે મારે જાડા હગધડાવગરના વાપરવા પડતા આ બધા વર્તનથી હું ઘણુંખરૂ ગાડામા ગણાતો તો પણ આંગળીને વેઢે ગણી શકાય એટલા થોડાક જુવાન મિત્રો મને ચાહતા એ જેવા તેવા દિલાસાની વાત નહોતી. આ મિત્રોમાના શ્રી. વિષ્ણુ રંગાજી શેલડેકર અને શ્રી શ્રીધર પ્રભુ મ્હાંબ્રે હજી હયાત છે. વિષ્ણુપંતનો સહવાસ મને બહુ પ્રિય હતો શ્રીધરપંતની

સાથે મારે બહુ દિવસનો પરિચય નહતો તોપણ તેમના સમાગમથી વામન, મોરોપંત ઇ૦ મરાઠી કવિઓનો મને ખૂબ પ્રેમ લાગ્યો. સામાજિક અને ધાર્મિક બાબતોમા મારા અને મારા મિત્રોના વિચાર મળતા આવતા એમ નહિ, પણ એવા મતભેદમાથી અમારી વચ્ચે અણુબનાવ થવો અસંભવિત હતો આ બધી સ્થિતિમા આત્મોન્નતિ કરવાનો માર્ગ માત્ર ખુલ્લો હતો પણ તે સુદ્ધા ધર્મને લગતી અડચણોને લીધે વિકટ થઇ પડયો

કોરટદરબારનો મને ભારે કંટાળો છતા તે કામ મારે કરવુ પડતું સંસ્કૃત શીખવાનો ભારે શોખ હતો પણ તે શીખવાની સગવડ ન હોવાથી અને ઘર છોડીને લાંબો વખત દૂરદેશ રહેવુ એ પણ અશક્ય હોવાથી તે બને એમ નહોતું ડા૦ ભાડારકરના સંસ્કૃત પુસ્તકનુ મરાઠી ભાષાતર લાવીને તે ભણી ગયો અને રઘુવંશના બીજા સર્ગમાથી પચીસ ત્રીસ શ્લોક પણ મોઢે કર્યા પણ એટલાથી સંસ્કૃતનું જ્ઞાન કેટલુક મળે ? બાકી મરાઠી વાચન સતત ચાલૂ હતુ નિબંધમાળા, આગરકરના નિબંધ, મોરોપંતનું ભારત, જ્ઞાનેશ્વરી, વર્તમાનપત્રો, માસિકો, વાર્તાઓ, મરે અને લાનમનની ખાંડ ચડાવેલ ગોળીઓની જાહેરખબરો, ટૂંકમા જે કંઇ મળી આવે તે વાચવુ એ મારો ક્રમ હતો એ કાળે આત્મોન્નતિ માટે આ જ સાધનો સર્વ કંઇ હતા.

દેશત્યાગ

આખરે આ સ્થિતિથી હુ કટાળ્યો અને સસ્કૃત શીખવાના ઉદ્દેશથી ૧૮૯૪ મા એકવાર કોલ્હાપૂર પહોચ્યો. કોલ્હાપૂરમા હુ મહાલક્ષ્મીના મદિરમા ઉતર્યો હતો ત્યા કોકણસ્થ જાતિના બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ રહેતા તેમણે મને ખૂબ મદદ કરી એક વીશીમા તેમણે મારા જમવાની સગવડ કરી આપી 'તમે જમવાનુ કેમ કરો છો?' એમ મે તેમને પૂછ્યુ, જવાબમા તેમાના એકે કહ્યુ "અમારૂ તો પૂછો જ મા દેવમદિરમાથી પ્રસાદપાતળ મળી ગયુ તો ભલા, નહિ તો અમારી 'ૐ ભવતિ' તો છે જ" 'ૐ ભવતિ' એ શુ હશે એ મને કઇ સમજાય નહિ, ત્યારે તેણે ખુલાસો કર્યો કે "'ૐ ભવતિ' એટલે ભિક્ષા ભિક્ષા માગવા જતી વખતે 'ૐ ભવતિ ભિક્ષા દેહિ' એમ કહેવુ પડે છે એટલે આ વાક્યના આરભમા જે 'ૐ ભવતિ' છે તેને જ અમે ભિક્ષા કહીએ છીએ" મારા અતરમા હવે સ્પષ્ટ અજવાળુ પડ્યુ જનોઈ દીધુ તે વખતે હાથમા ભિક્ષાપાત્ર આપીને ગોરમહારાજે મને 'ૐ ભવતિ ભિક્ષા દેહિ' બોલવાનું કહેલું તેનો ખરો અર્થ આજ સમજાયો પણ આ 'ૐ ભવતિ' ઉપર નિર્વાહ કરવા જેટલી હિમ્મત તે કાળે મારામા ન હતી વૃદ્ધ પિતાજી પણ ખૂબ યાદ આવવા લાગ્યા અંતે ગાંઠે હતા તે પૈસા ખૂટયા પહેલા જ હું કોલ્હાપૂર છોડી મડગાવ પાછો આવ્યો.

આઠ દસ દિવસ સુધી મેં કરી કશી ભાળ ન લાગવાથી પિતાજી પણ મડગાવ આવ્યા હતા તેમના ચરણ પર માથુ મૂકી મે તેમની ક્ષમા માગી તેમણે કહ્યું, 'જો તું ફરીવેળા આમ ઘર છોડી જતો રહીશ તો તારી શોધ માટે મારે પણ આટલી વયે ઘર છોડી ભટકવુ પડશે આ વાતનો વિચાર કરીને તને ઠીક લાગે તેમ કર' મને બહુ દુ ખ થયુ અને ત્યારથી ઘર છોડી દૂર-દેશ જવાનો વિચાર છોડી દીધો

૧૮૯૬ મા હિન્દુસ્તાનમા બરોબર વરસાદ થયો નહિ ગોવામા પણ આ વર્ષે વરસાદની ખૂબ હતી બધી બાબતો કહ્યુ અનાજ ન પાકવાથી ગરીબોને ભારે વખો પડયો અમને આ દુકાળથી ઝાઝુ વેઠવુ ન પડયુ. પણ ૧૮૯૭ મા જ્યારે વરસાદ પડયો ત્યારે ગોવ મા એક જાતનો મગડાનો રોગ ચાલ્યો ઑગષ્ટ મહિનામા બે કે ત્રણ જણ શિવાય અમારા ઘરમા બધા માદા પડયા હુ માદો તો ન પડયો પણ બીજાઓની સારવાર પાછળ ખૂબ હેરાન થવુ પડયુ મારા ભાભી પહેલથી જ માદા હતા તેમને આ માદગી ખૂબ નડી અને છેવટે સાવ અશક્ત થઇને ૧૮૯૭ ના ઑક્ટોબરની ચોથી તારીખે તેમનો દેહ પડયો સગા વહાલામા કોઇનુ મરણ થાય એટલે લોકોને શોક કરતા જોઇને મને આશ્ચર્ય થતુ પણ જ્યારે મારા ભાભી ગયા તે વખતે મારા હાજા ગગડી ગયા તેમના નાના બાળકોને રડતા જોઇને મારો શોક હુ દબાવી ન શકયો ટૂંકમા 'પરદુ ખે શીતલ' એવી જે કહેવત છે તેનો અર્થ આ પ્રસંગે હુ સમજ્યો. અહીથી જ મારા ઉપર પડનારા ભાવિ દુ ખોનો આરભ થયો.

સોનબા મંગેશ મુળગાવકરના કાકા, સદાશીવરાવ મુળગાવકર, મુબઇમા લુહારચાલમા રહેતા હતા. તેમને

૧૦૦–૧૨૫ રૂપીઆની નોકરી હતી પોતાના ભત્રીજાની તેઓ કોઇ દિવસ ભાળ લેતા નહિ. પણ ૧૮૯૬ મા પોતાના કુલદેવ મગેશના દર્શન કરવા તેઓ ગોવા આવ્યા ત્યારે પોતાના ભત્રીજાને પોતાની સાથે મુબઇ તેડી ગયા સોનબાની માની મરજી છોગ્રાને મુબઇ ગોકલવાની નહોતી. પણ મેં જ તેને જવાની સલાહ આપી મુબઇ જઇને તેણે એક વર્ષમા અગ્રેજી ત્રણ ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો પોતાના અત્યત સાલસ સ્વભાવને લીધે તેણે કાકા અને કાકીની પુત્રથી પણ વિશેષ પ્રીતિ મેળવી ૧૮૯૬ મા જ્યારે મુબઇમા પહેલવહેલો પ્લેગ ચાલ્યો ત્યારે સોનબા અને તેનો પીત્રાઇ ગોવામા અમારે ત્યા રહેવા આવ્યા પાચ છ મહિના રહીને તેઓ પાછા ગયા ૧૮૯૭ મા ફરી પ્લેગ ચાલ્યો સોનબાના કાકાએ માટુગામા એક ઝૂપડી બાધી હતી પણ પોતે માદા હોવાથી ઘર છાડીને જઇ શકતા નહિ લુહારચાલમા પ્લેગનુ જોર વધવાથી બધા ગિરગામ આવ્યા, ત્યા તેમના ચાકરને પ્લેગ થયો સોનબાને પણ પ્લેગે પટક્યો તારીખ ૧૫ માર્ચ ૧૮૯૮ ને દિવસે ૨૪ કલાકની અંદર આ જીવલેણ રોગે સોનબાને નિર્દય કાળને સ્વાધીન કર્યો!

તારીખ ૨૮ માર્ચ ૧૮૯૮ ને રોજ મારા સાળા દા૦ સખારામ લાડ પણજીથી અમારે ઘેર આવ્યા. તેમણે સોનબાના મરણના ખબર આપ્યા મને તો આ બધુ સ્વપ્નવત્ લાગ્યુ પણ એટલામા ટપાલવાળો કાગળ લાવ્યો શિરનામુ સોનબાના હાથનું નહોતું તેના પિત્રાઈ ભાઇનો કાગળ હતો કાગળ વાચીને મને જે દુ:ખ થયુ તેનુ વર્ણન થઈ શકે એમ નથી કેટલાયે દિવસ સુધી મને ખાવુપીવુ અકારૂં થઈ પડ્યુ. ભ્રાતિઓ મારૂં મન ઘેરી લીધુ અને હું વિચારમગ્ન બની ગયો:

"यस्स मग्गं न जानासि आगतस्स गतस्स वा ।
उभो अन्ते असंपस्सं निरत्थं परिदेवसि ॥*
परिदेवमानो चे किंचि अत्थं उद्ब्बहे ।
सम्मूळहो हिंसमत्तानं कयिरा चेनं विचक्खणो ॥
किसो विवण्णो भवति हिंसमत्तानमत्तना ।
न तेन पेता पालेन्ति निरत्था परिदेवना ॥"

(सल्लसुत्त)

(જેનો આવવાનો અને જવાનો માર્ગ તું જાણતો નથી, જેનો આદિ અને અંત તને ખબર નથી, તેને સારૂ તારે શોક કરવો નકામો છે! શોક કર્યે જો કંઈ ફાયદો થાય એમ હોય તો શાણા પુરુષોએ સંમૂઢ બનીને અને શરીરને ખૂબ કષ્ટ આપીને શોકનો આશ્રય લેવો! પણ શોકથી માણસ પોતાના દેહને દુઃખ દઈને દુર્બળ અને નિસ્તેજ બની જાય છે અને તેના આવા શોકથી મરનારનું તો લેશમાત્ર રક્ષણ થતું નથી. સારાંશ, શોક કરવો એ ફોકટ છે.)

બુદ્ધ ભગવાનની આ અમૃત સમાન માત્રા ત્યારના મારા રોગ ઉપર અજમાવનાર કોઈ વૈદ મને તે વખતે મળ્યો હોત તો મારૂં કેટલું કલ્યાણ થયું હોત! ઉપરની ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે હું દુર્બળ અને નિસ્તેજ થઈ ગયો એટલું જ નહિ પણ અગ્નિમાંદ્યના રોગે ત્યારથી મારામાં કાયમનું ઘર કર્યું.

* સરખાવો ગીતા અધ્યાય ૨ શ્લોક ૨૮

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥

—ધર્મા૦ કો૦

આ વખતે અમારા ઘરની પૈસા સબધી સ્થિતિ સારી નહોતી પરચુરણ કરજ વધી ગયુ હતુ. અને તેનો ભાર મારા ઉપર હતો મિત્રના મરણથી પણ હુ એટલો તો ઉદ્વિગ્ન બની ગયો હતો કે 'હે જીવ! હવે તુ આ ગોવામાથી ભાગ' એમ જ મને થયા કરતું હતું

ઘરના કરજનો બધો હિસાબ લખી મૂકી બે રૂપીઆ ગાઠે લઇ તારીખ ૩૦ મી મે ૧૮૯૮ ને દિવસે ફરી મે ઘર છોડ્યુ ને ગોકર્ણ સૂધી ગયો પણ આવા અજાણ્યા પ્રદેશમા નિર્વાહનુ કઇ પણ સાધન ન જડવાથી તારીખ ૧૬ મી જુનને દિવસ મારે ફરી વેળા ઘેર પાછા આવવુ પડ્યુ ' ઘેર આવ્યો પણ મારા મનની વ્યથા ઓછી ન થઇ એક દિવસ તો હુ જગલમા જ બેસી રહ્યા અને પછી કોઇની પણ સાથે વાત-ચીત ન કરતા એક ઓરડીમા પૂરાઇ રહેવા લાગ્યો ગામમા હુ ગાડો થયો છુ એવી વાત ફેલાઇ પણ તેની મને કશીયે પરવા ન લાગી

અમારા સબધી શ્રી. વિષ્ણુ રામચદ્ર નાયક મને મડગાવ મળવા આવ્યા કરજને લીધે મને ચિત્તભ્રમ થયુ એમ તેમને લાગ્યુ હોવું જોઇએ પણ ખરૂ કારણ તો બીજુ જ હતુ તેમણે મને શીખામણની બે વાતો કહી અને કહ્યું કે કરજ થયુ છે તેમા ગભરાવાની જરૂર નથી તેનો કઇક તોડ કાઢશુ. છેવટે 'તેમની સલાહથી' એવો ઠરાવ કર્યો કે તેમણે અને ભિકુ નાયકે મળી પિતાજીની જમીન ગીરો રાખી અમને જોઇતી રકમ આપવી અને તેમાથી બધુ પરચુરણ કરજ પતાવી દેવુ આ ઠરાવ પ્રમાણે અમે મડગાવ ગયા પરતુ શ્રી ભિકુ નાયકે અરધી રકમ આપવા ના પાડી અંતે શ્રી વિષ્ણુ નાયકે પોતે જે

આખી રકમ આપી મને કરજમુક્ત કર્યો અને દેશત્યાગ કરવામાં નડતી એક મોટી મુશ્કેલી આ રીતે દૂર કરી. (સને ૧૯૧૨ ના માર્ચ મહિનામાં તેમની તમામ રકમ પાછી આપી તેમના કરજમાંથી હવે હું છૂટો થયો છું તથાપિ ખરે અણીને પ્રસંગે મને મદદ કરીને તેમણે મને કાયમને માટે તેમનો ઋણી કરી મૂક્યો છે)

હું મડગાવ હતો એવામાં તારીખ ૨૮ મી ઑગષ્ટ ૧૮૯૮ ને રોજ લકવાના હુમલામાં પિતાજીનું એકાએક દેહાવસાન થયું. આ પ્રસંગે પણ મને અત્યંત દુઃખ થયું દુનિયાના વહેવારમાં કેમે કર્યું ચિત્ત ચોટે જ નહિ. આગલે વર્ષે ૧૮૯૭ ની સાલમાં 'બાલબોધ' માસિકના એક અંકમાં ભગવાન બુદ્ધનું ચરિત્ર વાંચ્યું હતું ત્યારથી જ બુદ્ધ ઉપર મારી ખૂબ શ્રદ્ધા બેસતી ગઇ. દુનિયાદારીનો જેમ જેમ કંટાળો આવતો ગયો તેમ તેમ મારી આ શ્રદ્ધા દૃઢ થવા લાગી બુદ્ધ જ મારૂં સર્વસ્વ છે એમ લાગવા માંડ્યું. પહેલાં હું મારા મિત્રોમાં બુદ્ધ ભગવાન વિષે વાતો કરતો પણ હવે તો મારા મન જોડે જ બોલવા લાગ્યો બુદ્ધની મૂર્તિ કલ્પી તેનું ધ્યાન કરવું અને 'બાલબોધ' માસિકમાં છપાએલું ચરિત્ર ફરીફરી વાંચવું એવો ક્રમ ચાલૂ રાખ્યો, અને જીવતો રહ્યો તો બીજું બધું છોડી બુદ્ધના ધર્મનું જ્ઞાન સંપાદન કરીશ એવો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો ચાહે તેટલાં સંકટો આવો, ચાહે તેટલાં દુઃખ ભોગવવાં પડો, પણ બુદ્ધોપદેશનું જ્ઞાન મને થયું એટલે મારો જન્મારો સાર્થક છે એમ મને લાગવા માંડ્યું

૧૮૯૮ ના નવેમ્બર કે ડીસેમ્બરમાં 'કેરલકોકિલ' માસિક જોયું. તેમાં કોચીના સારસ્વત લોકોએ તેમને ત્યાં એક નવી

નિશાળ ઉઘાડ્યાની ખબર વાચી એટલે ત્યા જઇને અંગ્રેજી ભણવુ અને તેની મારફત બુદ્ધોપદેશનુ સ્હેજસાજ જ્ઞાન મેળવવું એવો વિચાર કરીને હું તારીખ ૩૧ મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૯ ને દિવસે મુરગાવથી આગબોટ રસ્તે મંગલૂર ગયો પણ મંગલૂરથી પંદર જ દિવસમા પાછો ઘેર આવ્યો

મારા સાળા ડા૦ સખારામ લાડ પોર્ટુગલથી તારીખ ૧૨ મી માર્ચ ૧૮૯૮ ને રોજ પાછા આવ્યા તે અમારે ઘેર ત્રણ મહિના રહ્યા. પછી તેમણે આપસામા રહેણાક કરી અને પોતાનો ધંધો શરૂ કર્યો તારીખ ૨૬ મી ઓક્ટોબર ૧૮૯૯ ને રોજ મારી મોટી દીકરી ચીખલીમા દાક્તર લાડને ઘેર અવતરી તેની છઠ્ઠીને દિવસે હું અને બીજા ચાર ગૃહસ્થ દાક્તર લાડની સાથે એક પંગતે જમ્યા આ ઉપરથી તેમના પડોશીઓએ જ્ઞાતિપંચ ભેગુ કરી ચોવટ માડી અને પરિણામે સ્માર્તપંથના સ્વામી તરફથી અમને ન્યાત બહાર મૂકનારૂં આજ્ઞાપત્ર આવ્યુ ! બે ત્રણ ગૃહસ્થ પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ છૂટ્યા મેં તથા દાક્તર કાશીનાથ લાડે પ્રાયશ્ચિત ન લીધુ મારા આ કામથી સગાસંબધીઓ ખૂબ નારાજ થયા

હવે મે દક્ષિણ દિશાની મુસાફરીનો ખ્યાલ છોડી ઉત્તર તરફ જવાનો વિચાર કર્યો પૂણા એ મહારાષ્ટ્રનું કેન્દ્ર, એટલે ત્યા મારી કંઇ ને કંઈ સગવડ થશે એમ મને લાગ્યુ મારા મિત્ર શ્રી વિષ્ણુ રંગાજી શેલડેકરે શ્રી અનંત રામકૃષ્ણ રેડકર જેઓ પૂણામા સધર્ન મરાઠા રેલ્વેની બ્રાન્ચ ઓફીસમા હેડ ક્લાર્ક હતા તેમની ઉપર કાગળ લખી આપવાનું વચન આપ્યું. મારે વિષે અગાઉ પણ એકવાર તેમણે શ્રી રેડકર ઉપર

એક કાગળ લખ્યો હતો પણ તેનો જવાબ આવ્યો નહોતો આ બાજુ હુ તો ઘર છોડવા અધીરો બન્યો હતો તેથી શ્રી રેડકરના જવાબની રાહ જોયા વગર એમને એમ પૂણે પહોચીને ત્યા જ તેમને જાતે મળવાનો મે ઠરાવ કર્યો અને ૧૮૯૯ ના નવેમ્બરના છેલ્લા અઠવાડીઆમા હુ મડગાવ આવ્યો મારા સગા શ્રી ભિકુ નાયકે મને વાટખરચીને સારૂ દસ રૂપીઆ આપ્યા અને શ્રી વિષ્ણુ નાયકે પદર આપ્યા મડગાવમા હું શ્રી. ભિકુ નાયકને ઘેર જ રહેતો પણ આ વખતે તેમણે મને પોતાને ઘેર રાખ્યો નહિ પોતાને પણ ન્યાતબહાર થવુ પડે એવી એમને બીક લાગી મારો પાટલો જોઇએ તો દૂર માડો અને મારો ભાણુઅબોટ પણ હુ જાતે દઇ દઇશ એમ મે તેમને કહ્યુ પણ મારા કમનસીબે તેમને મારી દયા ન આવી.

વિષ્ણુપત શેલડેકર મને મડગાવમા મળે એમ નક્કી થયુ હતુ પણ તેમણે સુદ્ધા જાતે મળવા આવવાને બદલે પોતાના ભાઇ જોડે શ્રી રેડકર ઉપરનો કાગળ મને મોકલી આપ્યો. તેમના આ કાગળને સારૂ મારે મડગાવમા બે ત્રણ દિવસ ખોટી થવુ પડયુ પરતુ મડગાવમા જમવાની સગવડ ન થવાથી બાણુવલીમા મારી બ્હેનને ઘેર રહ્યો ડીસેમ્બરની પહેલી તારીખે વિષ્ણુપતનો કાગળ મારા હાથમા આવ્યો ને વળતે જ દિવસે મે નિકળવાનુ નક્કી કર્યું તે વખતે મડગાવથી બળકે મદ્રાસ ટાઇમ ૭ કે સાડાછએ ટ્રેન ઉપડતી તેથી બાણુવલીમા રાત રહીને સવારે ગાડીએ પહોચવું મુશ્કેલ હતુ રાતની રાત મને ઘરમા રહેવા દો ને વીશીમા જમવા ન મોકલો એવી શ્રી ભિકુ નાયક આગળ મે ઘણી આજીજી કરી

પણ તે તેમણે માન્ય કરી નહિ છેવટે એક વીશીમા આાઇ રાત્રે મડગાવમા ક્યાક પડી રહ્યો અને બીજે દિવસ એટલે તારીખ બીજી ડીસેમ્બરે મડગાવ છોડ્યુ. શ્રી વિષ્ણુ નાયકે આપેલ એક તાબાનો લોટો અને એક શેતરજી એટલો જ સામાન મારી સાથે હતો.

રોજનિશી અને ટાંચણો

ખીલો હલાવતા જવુ અને ધરબતા જવુ, એમ પ્રથમ પાયો મજબૂત કરીને પછી તેને આધારે જે કઈ કરવામા આવે તે બહુ જ સુંદર થાય

—તુકારામ

તારીખ ૨૩ જૂન ૧૮૯૫ ના રોજથી એક જૂની નોધપોથીમા મે રોજનિશી લખી છે આ જ નોટમા ૧૮૯૮–૯૯ ના કેટલાક ટાચણ છે સાત વર્ષે ઘેર આવ્યો ત્યારે જૂના કાગળોમાથી આ નોધપોથી મને મળી આવી અત્યારે પાછલી વાતો લખવામા તેનો મને ખૂબ ઉપયોગ થાય છે ૧૮૯૬ ની રોજનિશી ક્યા ખોવાઈ તે માલમ નથી ગોવા છોડી પૂણે આવ્યા પછી છુટક ટાચણો કરવાનો મારો રિવાજ હતો આ ટાચણોની ચોપડી ૧૯૦૪ ની સાલમા સંલગ્ન કરીને કલકત્તાની મહાબોધી સભાના મત્રીને મે સોપી હતી. પણ પાછળથી મહાબોધી સભાના તમામ પુસ્તકો કાશી નજીક સારનાથ ખાતે લઈ જવામા આવ્યા ત્યા કેટલાક પુસ્તકો ઉધઈએ ખાધા અને કેટલાક ગુમ થયા આ ઉથલપાથલમા મારી નોધપોથી ગઈ તે હજી હાથ લાગી નથી તપાસ તો પુષ્કળ કરી પણ પત્તો ન લાગ્યો આ ચોપડી જો મારી પાસે હોત તો આજે આ આપવીતી લખવાનુ ઘણુ સ્હેલ થઈ પડત

અત્યારે તો મારી બચેલી જુની નોધમાની આખી રોજનિશી અગર તો લાબા લાબા ટાચણો આપીને વાચકોને કટાળો આપવાની મારી ઇચ્છા નથી માત્ર ગોવા છોડી પૂણે આવ્યા પહેલા મારા વિચારો કેવા હતા તેનો વાચકને કઇક ખ્યાલ આપવા ઇચ્છુ છુ હું દુનિયાના દુઃખથી કટાળીને ઘર છોડી નિકળ્યો અને કેવળ નસીબને જોરે આગળ આવ્યો એવુ કેટલાકનું માનવુ છે બીજા કેટલાકોને એમ લાગે છે કે ગોવા છોડયા પછી મારા ધાર્મિક અને સામાજિક વિચારો બદલાએલા. આ અને આવી જ બીજી ગેરસમજ દૂર કરવા મારી નોધમાથી એક બે ઉતારા અહી આપીશ

[છોકરાંઓને ઉપદેશ] *

"સાંકવાળ, તારીખ ૨૨ મે ૧૮૯૮ જેઠ શુદ ૨ રવિ.

છોકરાઓ, મારી પાછળ તમારે માટે કઈ રહે એમ હું ઇચ્છું છુ તમારે માટે પાછળ મૂકી જાઉં એવો કશો પૈસો તો મારી પાસે નથી એટલે આ દુનિયાનો જે કઇ થોડો અનુભવ મળ્યો છે તે જ અહીં તમારે સારૂ ટપકાવી મૂકુ છુ તેનો તમે સદુપયોગ કરજો. આ નોધપોથી કાળના સપાટામાથી બચશે તો મોટી ઉમ્મરે તે તમારે હાથ આવશે તે વખતે મે કરેલા આ ટાચણો તથા બીજી બાબતો તમે વાચી જજો. તેમા તમને કેટલેક ઠેકાણે સંસારમા ઉપયોગી બાબતો જડશે.

છોકરાઓ, તમને ભલે સારા વાલી ન મળ્યા હોય તો પણ તમે તમારા છોકરાઓના સારા વાલી બનો એમ હું મારા અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છુ છુ તમને તમારા વાલીઓએ ઘટતો ઉદ્યમ ન શીખવ્યો તો પણ તમે તમારી બુદ્ધિથી તે શીખો, યોગ્ય માર્ગે ચાલીને તમે

* આ ઉપદેશ મેં મારા બત્રીજાને ઉદ્દેશીને લખ્યો હતો.

તમારા છોકરાઓ અને મિત્રમડળને પાઠરૂપ બનો અને તમારા કરતા અજ્ઞાન અને ગરીબ લોકોને તમારે હાથે સહાય થાઓ એવી પણ મા . ખરા અ ત કરણની ઈચ્છા છે

આજે આપણા આ ગોવા પ્રાતના હિ દુસમાજમા એક પણ સારો વાલી દેખાતો નથી પરિણામે તમને પણ સારા વાલી નહિ જ મળે તમને ભણવા માટે જુદે જુદે ઠેકાણે રાખશે તો પણ 'ઘેરઘેર માટીના ચૂલા' એ કહેવત પ્રમાણે તમને સારો વાલી જડે એવુ લાગતુ નથી આ હુ તમને મારા અનુભવ ઉપરથી કહુ છુ સારો વાલી ન મળવાથી કેટલીક બૂરી બાબતોના સ સ્કાર તમને પડશે અને ત જોડાની ખીલી પ્રમાણે તમને આખો જન્મારો હેરાન કરશે આ બાબતો કઈ તેનો વિચાર કરીએ પહેલી વાત તો એ કે તમારા વાલીઓના અજ્ઞાનને લીધે તમને સારો શિક્ષક ન મળ્યાથી તમે અજ્ઞાન રહેશો અજ્ઞાન જેવી ભય કર બીજી એકે વસ્તુ આ દુનિયામા નથી કહીએ તો ચાલે બીજી વાત એ કે તમારૂ વલણ જોઇને તમને વિષય નહિ શીખવવામા આવે તો બધો ગોટાળો થશે મે મારા પિતાજીને મને સ સ્કૃત શીખવવા ખૂબ કહ્યુ પણ તેમણે મન પર લીધુ નહિ આથી મારૂ ભારે નુકસાન થયુ છે ત્રીજી વાત ખરાબ સોબત તમારા વાલી તમે કેવી સોબતમા ફરો છો તેની જો બરોબર ભાળ નહિ રાખે તો ખરાબ સોબતનુ બૂરૂ પરિણામ તમારે ભોગવવુ પડશે ભળતે જ વખતે તમારા મનમા કામવિકાર ઉદ્ભવશે તમને હુક્કાનુ વ્યસન ચોટશે. આવી કેટલીએ કુટેવો જે મોટી ઉમ્મરે ઘાતક નીવડે છે તે તમને વળગશે ચોથી વાત બાળલગ્ન તમારા વાલી અજ્ઞાન હોવાથી તેમની પાસે થોડુક પણ દ્રવ્ય હશે તો તે તમને નાની ઉમ્મરમા લગ્નપાશથી બાધી દેશે લગ્ન થયા પછી તમે નાના હશો સો પણ તમારા સાસરીઆ તમને માન આપશે, આથી તમને મિથ્યાભિમાનનો વળગાડ લાગશે

હે બાળકો, ઉપર કહી તેમાની એક પણ બાબતની હડફેટમા

ાશો તો તેટલા પૂરતી પણ તમારી હાનિ થયા વિના રહેશે
ને તમારી હાનિના ફળ તમારા હજ્જ થયા હશે તો ગરીબ
તમારી સ્ત્રી અને તમારા સતાનોને ભોગવવા પડશે આ-
ાવી રીતે બચી શકાય તેનો આપણે હવે વિચાર

કરાઓ, તમે મોટા થયા પછી જો અજ્ઞાન રહ્યા હશો તો
ને ઘણું જ દુ ખ લાગશે પોતાનુ અજ્ઞાન દૂર કરવાનુ તમને
। થશે પણ તમે જો નિશ્ચયી નહિ હો, તો તમારાથી તમારૂ
દૂર નહિ થાય કેટલાક માણસોએ મોટી ઉમ્મરે કેળવણી લેવા
કરી પણ ઘણા જ થોડા તેમા સફળતા મેળવતા સુધી
આમ કેમ બનતુ હશે વારૂ? કોઇ કહે છે કે બાળપણ
વેદ્યા શીખવાનો યોગ્ય કાળ છે, અને ઘણેભાગે આ સાચુ
પણ એથી એમ ન સમજવુ કે મોટપણે વિદ્યા ન આવે
। છતા મોટપણે વિદ્યા ન આવવાનુ મુખ્ય કારણ શરમ છે 'હુ
મોટો થયો, હવે શું ભણવાનો?' આવી જાતના વિચારોથી
મન પાછુ હઠે છે જ્ઞાન મેળવવાને સારૂ સૌ પહેલા
ાપર ખૂબ ભક્તિ ચોટવી જોઇએ ભક્તિ સિવાય કોઇ પણ
ાસન્ન નથી થતી એ તો તમે જાણો જ છો આ ઉપરાત
ારમને બાજુએ મૂકવી જોઇએ શરમ એ વિદ્યાદેવીની ભક્તિમા
ાાખનારી રાક્ષસી છે એમ સમજો સત્ય અને હિતકારી
મા શરમને આડે આવવા દેવી એનો અર્થ દુ:ખ વેચાતુ લેવુ
જ સમજવો બૂરા કામ કરવામા શરમને વચ્ચે આવવા દો,
તેવા કામ કરવામા શરમાઓ જ્ઞાન મેળવવાની મર્યાદા એક
જ હોવી જોઇએ મરણ સુધી જ્ઞાન મેળવવામા ક્ષતિ આવવા
દે 'હુ મોટો થયો' એમ કહીને જેઓ વિદ્યા મેળવવાનો
ાડી દે છે તેના જેવા આત્મઘાતી બીજા કોઈ નથી મનની
નવૃત્તિનો ભગ થવા દીધા વગર જેટલું જ્ઞાન મેળવી શકાય
ાળવો

તમારા મનનુ વલણ જોયા વગર તમને કળા શીખવી હશે તો તમને કષ્ટ થશે દાખલા તરીકે તમારૂ વલણ દરજીના ધધા તરફ છે એમ ધારો અને તમારા પિતાનો ધધો ખેતીનો છે, તો તે જરૂર તમને ખેતીમા દાખલ કરશે આમ થયુ એટલે તમને એકે ધધો પૂરો નહિ આવડે આમાથી મુક્ત થવાનો ઉપાય એ જ કે જે વખતે તમારૂ વલણ અમુક દિશા તરફ છે એમ તમને જણાઇ આવે તે જ વખતે લોકલાજ છોડીને તે કલા તરફ તમારે તમારા પ્રયત્નો વાળવા અને તે કલાનો બની શકે તેટલો અભ્યાસ કરવો આથી પછીના આયુષ્ય દરમ્યાન તમને સુખ થશે પ્રિય બાળકો, નવરા બેઠા હજીઆ-હજાલી કરીને અથવા લાચ આપીને અમલદારો મારફત પોતાનુ કાર્ય સાધીને તાલેવત બનવા કરતા જોડા શીવવાનો ધધો કરીને જો તમે તમારૂ પેટ ભરશો તો તેમા વધારે આબરૂ છે એમ સમજો પેટ ભરતા આવડે એવો એકાદ સરસ હુન્નર તમને આવડે એ એક મોટુ સદ્ભાગ્ય સમજો નોકરી કરનારા કરતા તથા મોટાઓ પાસે હાજી હા કરી પેટ ભરનારાઓના કરતા કારીગર કે ખેડૂત પોતાના દેશનુ ખરૂ હિત વધારે સાધે છે એ ભૂલતા નહિ તમે ગમેતેટલા તાલેવાન હો છતા તમને એકાદ સરસ હુન્નર આવડતો હોય એ ઘણુ જ ઇચ્છવાજોગ છે આથી જે તરફ તમારૂ મન વળતુ હોય તે હુન્નર તમે મેળવી લેજો

ત્રીજુ સકટ ખરાબ સોબત છે તમારા મિત્રો તમને કુટેવો પાડી ખાડામા ઉતારે એવા હોય તો તેમની સોબત તત્કાળ છોડી દો તમારા કરતા તે ધનમા કે હકૂમતમા મોટા હોય તો પણ તમે તેમને પડછાયે પણ ઉભા રહેતા નહિ. ખરાબ વર્તનનો તમે ખુલ્લો તિરસ્કાર કરજો એટલે તેઓ પોતે જ તમને પોતાના મડળમા બોલાવશે નહિ ઉલટુ તમારા સદાચરણની તેમના ઉપર સારી અસર થશે. કદાચ કોઇવાર કમનસીબે તમે બૂરી સોબતમા જઇ ચડ્યા તો ત્યા તેમના આગ્રહથી કેફી ચીજોના સેવનથી કે દુરાચરણથી બચજો નીતિબળ દેખાડવાનુ કહેવાય છે તે આવે જ પ્રસગે બતાવવાનું હોય છે તેમનુ મડળ મોટુ હોય તો પણ 'તમે આ કામ કરો છો તે બૂરૂં

। હિમતથી હરપ્રકારે તેમને બતાવી આપજો આમ છતા
તમ રી નિર્ભર્ત્સના કરશો ભલે કરતા આ બધામા
રામબાણ ઉપાય એ જ છે કે કુસગતથી બચવુ.

ાારૂ લગ્ન નાની ઉમ્મરમા થયુ હોય તો એ સ્થિતિમા
સુખ મેળવવાનો ઉપાય એક જ છે તે એ જ કે સ્રીને
પવી તમે તમારી સ્રીમા નીતિગ્રથો વાચવાની રુચિ ઉપજા
આચરણનુ તે અનુસરણ કરવાની, મ ટે તમારૂ વર્તન
જો ગરીબાઇને લીધે મોટી ઉમ્મર સુધી તમ રૂ લગ્ન ન
। પહેલા ત્રણ સ કટેથી મુક્ત થાઓ ત્યારે જ લગ્ન કરજો
ાા પુરુષે આઠ વર્ષની બાળકી સ થે લગ્ન કરવા કરતા
રો કુવારા રહેવુ એ વધારે સારૂ છે

ઓ, તમારા છોકરાઓ માટે તમારે શુ કરવુ જોઇએ એ
હેવાની જરૂર નથી સસાર કરો હોવો જોઇએ એવુ જો
છે તો હુ તેને કહુ કે પખી જેવો હોવો જોઇએ પક્ષીઓ
ાક સમજ બાધીને રહે છે પણ તેમના ઘરમા ધણી,
ના છોકરા એટલા જ રહે છે આપણી માફક ભાઇઓ,
તેમની સ્રીઓ અને છોકરાઓ એ બધા એકીસાથે નથી
શુા હિદુસમાજમા એક સાથે રહેવાનો નુકસાનકારક
ાક વખથી ચાલૂ છે આ રિવાજ જેટલો જલદી બધ
સાર

ામા પુરુષ તેમ જ સ્રી નિર્વાહના ધધા જાણે છે તેઓ
ચાનુ મમતાથી પાલન કરે છે અને તેમને ઘર બાધતા
મેળવતા શીખવે છે તેમના નિર્વાહની તેમને ચિતા
બાળકો, પક્ષીઓનો આ રિવાજ સસારમા કેટલો બધો
? દુન્યવી સુધારો આપણા કરતા પક્ષીઓમા વધારે થયો
ન કહી શકાય ? તો પછી આપણે મનુષ્ય છીએ એટલા
ધા પ્રાણીઓમા શ્રેષ્ઠ છીએ એમ કહેવામા શો સાર ?

બાળકો, તમને ઘણી વાતો કહું એમ મનમા થયા કરે છે પણ વખત નથી આ બધુ સુધારવાનો પણ મને વખત નથી આ તમે જ સુધારીને વાચજો એક વસ્તુ કહેવી રહી ગઈ તે એ કે ઘડપણમાં માબાપને બનતી મદદ કરવાનુ ભૂલશો નહિ"

[મારા વિચારો]

શકે ૧૮૨૧ શ્રાવણ સુદ ૯ તા ૧૪ મી ઑગસ્ટ ૧૮૯૯

"'મનુષ્યના વિચારોમા તેના સજોગોના બદલાવા સાથે ફેર પડતો જાય છે' આ સિદ્ધાતને હું અપવાદરૂપ ન જ મણાઉં ઝીણી નજરે જોનારાઓને મારા વિચારોમા કઈ ઢબે ફેર પડતો ગયો એ જાણવું સ્હેલુ પડે એટલા ખાતર આજના મારા વિચારો કેવા છે તે અહીં લખું છુ સૌ પહેલુ તો

ધર્મ વિષે—

મનુષ્યના જીવન સાથે ધર્મનો જેટલો સબધ છે તેટલો સબધ રાજ્યપ્રકરણનો પણ ન હોઈ શકે પરદેશી રાજા રાજ્ય જીતી લઈ શકે પણ ધર્મ જીતી શકશે નહિ કદાચ બળાત્કારે ધર્માતર કરવા વખત આવે તો પણ તેથી આપણા અતરમા મળી ગએલા ધર્મનાં બીજ સાફ બળી જતા ખૂબ વાર લાગશે આવા આ વ્યાપક વિષય ઉપર મત આપવો એ ભારે કપરું કામ, તેમા વળી તમામ વિચારો કાગળ ઉપર ઉતારવાની શક્તિ મારી કલમમા ન મળે આટલી પ્રસ્તાવના બસ થશે

આજે હું અતઃકરણથી તો સાવ બૌદ્ધ થઈ ગયો છું મહાન બુદ્ધના વિચારો મને ઘણા જ ગમે છે આખા જગતનુ, સૃષ્ટનું, કુટુબનુ કે પોતાનું હિત સાધવાની જો કોઈની ઈચ્છા હોય તો તેણે સદ્ગુરુ બુદ્ધને શરણે જવુ અને તેમણે કરેલા ઉપદેશ પ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક વર્તવુ જોઇએ, એવો મારો નિશ્ચિત મત છે અને હું આજે અતિ નમ્રપણે બુદ્ધ ગુરુની પ્રાર્થના કરું છું કે હે સદ્ગુરુ! તારા દાસના દાસ થવા જેટલી પણ મને લાયકાત આપ

ક—

તેભેદ સારૂ છૂટવા જોઇએ. બાળલગ્ન તુરતમા બધ થવા
ાળલગ્ન તદ્દન બધ થાય તો વિધવાવિવાહ ચાલુ કરવાની
ર નહિ રહે. તથાપિ વિધવાવિવાહને સારૂ હરકત હોવી
ીતિવિરૂદ્ધ છે કુટુંબની પદ્ધતિ પક્ષીઓના જેવી જોઇએ
પોતાના છોકરા મોટા થયે તેમને જુદા રહેવા મદદ કરવી
ત્યારે કુટુંબોમા જે નકામા વિખવાદ વધે છે તે બ ધ થશે

|—

તસત્તાક પદ્ધતિ સારી, તેથી બીજે નબરે રાજપ્રજાસત્તાક,
રતી સ્વદેશીરાજસત્તાક અને સહુથી હલકી પદ્ધતિ હાલ
ામા ચાલુ છે તે આને બદલે બને તેટલી ઉચા દરજ્જાની
તિ ચાલુ થાય તે માટે દરેક વ્યક્તિએ ખરા દિલથી મથવુ

ભે શું કરવું ?

પણે અજ્ઞાન હોઇએ ત્યા સુધી આપણા માબાપની આજ્ઞામા
પછી છેવટ સુધી તેમને માન આપતા રહેવુ, તેમને દુઃખ-
; અ ધ પર પરાગત જુગજુગથી ચાલતા આવેલા જે કુરિવાજો
બેધડક તજવા, બીજાને દુઃખ ન થાય એવી રીતે આપણો
વો કદિ નવરા ન રહેવુ નવરા બેસવાની બરોબરનુ બીજુ
ર નથી. કરજદાર ન બનવુ કરજદાર માણસ પોતાની ઉન્નતિ
સ કરી શકતો નથી. કેફી ચીજોના સેવનથી આપણો નાશનુ
પાય છે. તક જોઇને રાજકીય, ધાર્મિક કે એવા બીજા પરો-
કામ આપણુ કૌવત હોય તે કરતા સ્હેજ ઓછા પ્રમાણમા
ા, એટલે તેમા અપજશ નહિ આવે સદ્ગુરૂ બુદ્ધને શરણે
ને તેના ઉપદેશોનું મનન કરવુ તેના વિચારો જો આપણને
ય તો જે કોઇ તેના સુજ્ઞ ભક્તો હોય તેમની પાસેથી તે
ેવા અને તે પ્રમાણે વર્તવુ ”

ઉપલા ફકરાઓ વાચવાથી ગોવા છોડી પૂણે આવ્યો તે પહેલા મારા વિચાર કઇ દિશાએ ગતિ કરી રહ્યા હતા તેનો વાચકને ખ્યાલ આવશે મારૂં ધ્યેય મને સ્પષ્ટ દેખાતુ હતું પણ તે તરફ જવાનો રસ્તો મને માલમ નહોતો તે ખોળી કાઢતા મારે શી શી જહેમતો ઉઠાવવી પડી તેનું વિવેચન હવે પછીના પ્રકરણમા કરવાનુ વચન આપી વાચકોની અહીંથી જ રજા લઉં છુ

પૂણાની ગ્હેણાક

જ્જન જોડે કલહ ભલો પણ દુર્જનની સોબત ન કરવી'

—મોરોપંત

મડગાંવથી નિકળ્યો ત્યારે મારૂ મન કાળા વાદળોથી ı'હતું કૅસલરૉકનો ઘાટ ચડતા નજરે પડતી વનશ્રીની ને દૂધસાગર જેવા સુદર ધોધના દર્શનથી પણ મારી તા મટી નહિ ટ્રેન ધીરેધીરે ચાલતી હતી, ચોમેર ા ડુગર મારી નજરે પડતા હતા પણ એ ડુગરની તળેટીએ નજરે પડતો પ્રદેશ મારી તરફ ઉદાસીનતાથી જોતો વો જ મને ભાસ થયો હુ મનમા બોલ્યો "હે માતા મે! ઘણાખરા સગાસબધીઓથી તરછોડાએલો હું તારો છુ સગાસબંધીઓએ ભલે આશ્રય ન દીધો પણ તુ કને કયાક ખૂણેખાચરે પણ મને આશ્રય આપ્યા વગર નથી પણ મા! માગ જેવા કમનસીબ બાળકે તારો કા યાચવો? એકથી વધુ વેળા મારી ઉન્નતિને ખાતર ને દૂર ગયો પણ માડી, મારા મનોરથ પૂરા ન થતા

કાળુ મોઢુ લઈ તારો જ આશ્રય શોધતા પાછુ આવવુ પડ્યું. હવે આ વેળા જો સફળ નહિ થાઉં તો તને મોઢુ નહિ બતાવુ એવો મે નિશ્ચય કર્યો છે. હે મા' તારા ઉપર મારો અગાધ પ્રેમ છે તુ 'સર્વંસહા' કહેવાય છે તારા નામ પ્રમાણે તુ મારા બધા અપરાધ ગળી જઇશ એવી મારી ખાત્રી છે. પણ આ વખતે જો હું સફળ ન થાઉં તો ફરી તારૂ દર્શન ન પામુ એવુ કરજે અને હે માતા! મારા આ નિશ્ચયને ચળવા દઇશ નહિ"

તા ૩ જી ડીસેમ્બર ૧૮૯૯ ને રોજ મળસ્કે ચાર વાગ્યાને સુમારે ટ્રેન પૂણા સ્ટેશને આવી એક ટાંગો ભાડે કરી હું ગસ્તેની પેઠમા ગયો ત્યા ખૂબ શોધ કર્યા પછી શ્રી અનત રામકૃષ્ણ રેડકરનુ ઘર જડયુ તેમણે મારો સારી પેઠે આદર-સત્કાર કર્યો બીજે કે ત્રીજે દિવસે તેઓ મને તેમની પડોશમા રહેતા શ્રી નારાયણરાવ વદ્યને ઘેર લઇ ગયા. શ્રી રેડકરે હું ગોવાથી આવ્યો છુ વિગેરે હકીકત નારાયણરાવને જણાવી એટલે નારાયણરાવ કહે 'આ ઘેસપીઉ ગોવઇ બાબુને અહીં શુ કામ લાવ્યા? પૂણામા આનો ઉપયોગ શો?' મારી તરફ વળીને કહે 'જો જો માઠુ લગાડતા, હુ તો મશ્કરીમા કહુ છુ' મે કહ્યુ 'મને જરાય ખોટુ લાગે એમ નથી જીવબાદાદા બક્ષી, લખબાદાદા લાડ, વિગેરે પુરુષો ઘેસપીઉ જ હતા કે બીજા કોઇ? તમે આ પૂણાવાસીઓના સહવાસમા રહીને એ બધાને ભૂલી ગયા હો અને એથી કદાચ ઘેસથી પણ કટાળ્યા હો તો ભલે' આ જવાબ મળતાની સાથે જ નારાયણરાવ ચૂપ થઇ ગયા એ પછી એકાદ બે વખત હું તેમને ઘેર ગયો હોઇશ ત્યારે તેમના છોકરાઓ મારૂ નામ પૂછતા અને

હું જવાબ દેતો કે 'અંદર જઇને એમ કહો કે પેલા થે સપીઉ ગોવધઅાણુ આવેલ છે' છોકરાઓ આ જ શબ્દો નારાયણુરાવને કહેતા છેવટે એક દિવસ નારાયણુરાવે મને કહ્યુ 'મહેરબાની કરીને હવે ફરીવાર એ બોલ ઉચ્ચારશો નહિ દરેક વેળા ફરી ફરી એ બોલ કહીને તમે મારા પર વેર વાળો છો શુ? તમને થે સપીઉ કહ્યા એથી ખોટુ લાગ્યુ હોય તો હું તમારી ક્ષમા માગુ છુ'

પૂણે આવવામા મારો ખાસ હેતુ તો એ જ હતો કે દિવસે કારકુનનું કે એવુ જ બીજુ કઈ કામ કરી નિર્વાહ કરવો અને કોઇ શાસ્ત્રી પાસે રહી સસ્કૃત વિદ્યાભ્યાસ કરવો. શ્રી. રેડકરને મે મારો ઉદ્દેશ જણાવ્યો તેમણે મારે સારૂ એવુ કઈ કામ શોધવા પોતે તેમ જ લાગતાવળગતાઓ મારફત પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો પણ ફોકટ મે પોતે પણ સુધારક' પત્રની ઓફિસમા તથા બીજી જગ્યાએ ખૂબ આટા ખાધા, પણ ક્યાયે ઘાટ બેઠો નહિ 'હવે શુ કરવુ' એ સવાલ ઉભો થયો શ્રી. રેડકર કહે 'પોલીસ ખાતામા મારી સારી ઓળખાણ છે ત્યા નોકરી જોઇતી હોય તો ભલામણ કરૂ' પણ પોલીસ ખાતા તરફ તો મને ખૂબ તિરસ્કાર, તેથી મે જવાબ આપ્યો કે 'પોલીસમા રહેવા કરતા તો ભૂખે મરવુ' સારૂં' વળી આ ખાતામા રહીને સંસ્કૃત શીખવાનો હેતુ પાર પડે એમ પણ નહોતુ

આઠ દસ દિવસમા મને ખબર પડી કે ડા ભાડારકર પૂણામા જ રહે છે એક દિવસ બપોરે એક ચિઠ્ઠી લખી સાથે લઇ તેમને બગલે ગયો આ ચિઠ્ઠીમા મે શુ શુ લખેલુ તે મને અત્યારે યાદ નથી પણ 'હું ગોવાથી વિદ્યાભ્યાસને માટે

અહી આવ્યો છુ અને આપના દર્શનની અભિલાષા છે, એવી મતલબની ચિઠ્ઠી હતી એમ માનું છુ ચિઠ્ઠામા છેવટે

प्रभू तुह्मी सुखामृताचे डोहो ।
ह्मणोंनि आह्मीं आपुलिया स्वेच्छा बोलावो लाहों ।
येथही जरी सलगी करू बिहों ।
तरी निवों कैं पा ?

'હે પ્રભુ' તમે તો સુખામૃતના નિધિ છો તેથી હું તમારી પાસેથી ચાહુ તેટલી ઠંડક પામુ તમારી આગળ હેત કરતા પણ ડરૂ તો પછી ક્યા જઈને ઠરૂ?' આ જ્ઞાનેશ્વરીના નવમા અધ્યાયની પાચમી ઓવી લખી હતી ડા ભાડારકરે ચિઠ્ઠી વાચીને તરત મને અદર બોલાવ્યો અને કહ્યું કે 'તમે ગોવાના હોવાનુ જણાવો છો તો પછી મરાઠી આવુ શુદ્ધ ક્યાથી લખી શકો છો?' મે જવાબ આપ્યો 'ગોવામા મારા જેટલુ શુદ્ધ લખનારા ઘણા નીકળે' મે તેમને 'પથ્યબોધ' વગેરે માસિક અને બીજાં વર્તમાનપત્રોની વાત કહી આ ઉપરથી તેઓ બોલ્યા કે 'ગોવા એટલે સાવ પછાત પ્રાત એમ અમે માનતા. જાણે કે ગોવા એ મહારાષ્ટ્રનો ભાગ જ નહિ એમ અમને લાગતુ પણ તમારા કહેવા પ્રમાણે તો ગોવામા પણ ઠીક ઉત્સાહી જુવાનીઆઓ વસતા જણાય છે' તેમને મે મારી બધી હકીકત જણાવી તેમણે કહ્યુ 'એકલુ સંસ્કૃત શીખતા તમને સાત વર્ષ લાગશે સાત વર્ષે તમે પંડિત બનશો. તમારે કંઈ ઘેર મોકલવુ પડે એમ ન હોય અને માત્ર વિદ્યાભ્યાસ એ જ હેતુ હોય તો અહીયા જ તમને મદદ મળી શકશે તે સારૂ નોકરી શોધવાની જરૂર નથી વળી નોકરી કરીને ભણવામા ત્રાસ પણ ખૂબ થશે હુ મહિને એક બે

રૂપીઆ આપીશ અને અહી સારસ્વતોની સારી વસ્તી છે તેમની પાસેથી તમને મહિને પાચ છ રૂપીઆ સ્હેજે મળી રહેશે ' તે દિવસ તેમને લાબી ફુરસદ નહોતી એટલે 'ફરી પાછા મળજો ' એટલુ કહી પોતાને કામે વળગ્યા મને તેમના આ ઉત્સાહ આપનારા ભાષણથી ખૂબ હિમ્મત આવી, અને પ્રસન્નચિત્તે હું શ્રી રેડકરના ઘર તરફ વળ્યો

ડા. ભાડારકર સાથે જેમ જેમ પરિચય થતો ગયો તેમ તેમ મારે વિષે તેમને સારો મત બધાવા લાગ્યો થોડા જ વખતમા પોતે મને એક ચિઠ્ઠી લખી આપી અને પોતાની કૌમુદીની એક પ્રત આપીને નગરકરના વાડામા આવેલી એક સસ્કૃત પાઠશાળામા મને મોકલ્યો ત્યાના મુખ્ય અધ્યાપક વાસુદેવશાસ્ત્રી અભ્યકરે મને મહાદેવશાસ્ત્રી જોશીને સોપ્યો તેમના હાથ નીચે મે કૌમુદીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો બે મહિના વહી ગયા પણ કૌમુદીનો અર્થ મને સમજાય જ નહિ પણ એથી હુ કદિ નિરાશ ન થયો માત્ર રઘુવશનો અર્થ મને ઠીક ઠીક સમજાવા લાગ્યો

શરૂઆતમા શ્રી રેડકરે બુધવાર પેઠમા આવેલી એક વીશીમા મારા જમવાની ગોઠવણ કરી હતી શરૂઆતમા વીશીવાળો જરા આનાકાની કરવા લાગ્યો 'તમે સારસ્વત છો માટે તમારે જમીને તમારો અબોટ હાથે દેવો પડશે' ઇ૦ ઇ૦. પણ ચાર આઠ આના વધુ દેવાનું વચન આપતા જ તેણે બધુ પોતે કરી લેવાનુ કબૂલ કર્યું ! આ વીશીમા જમવુ અને શ્રી. રેડકરને ઘેર રાતે સૂવુ એવો ક્રમ એક બે અઠવાડીઆ ચાલ્યો પણ પાઠશાળા બહુ આઘી પડવા લાગ્યાથી તે વધુ વખત ચાલૂ રખાય એમ નહોતુ. આથી ડા ભાડારકરે મને પ્રાર્થના-

સમાજમા રહેવાની જગ્યા અપાવી ત્યા રહીને હુ પાઠશાળામા અભ્યાસ કરવા લાગ્યો.

પ્રાર્થનાસમાજમા રહેવાથી ઘણા ગૃહસ્થોની મને ઓળખાણ થઇ તેમા સ્વ૦ માધવરાવ લોટલીકરની સારી ઓળખાણ થઇ. તેમને ઘેર એક બે વખત જમવા પણ ગયો ત્યા 'માસિક મનોરજન' વાળા સ્વ૦ કાશીનાથ રઘુનાથ મિત્રની મુલાકાત થઇ તેઓ હવાફેર સારૂ પૂણે આવ્યા હતા કેટલાક દિવસ સુધી અમે પરોઢિયે ઉઠીને ફરવા જતા એક દિવસ બુદ્ધ વિષે વાત નીકળી તે પ્રસગે તેમણે શ્રી ગોવિંદ નારાયણ કાણે કૃત 'જગદ્ગુરુ ગૌતમબુદ્ધનુ ચરિત્ર' વાચવાની મને ભલામણ કરી. તેમની પોતાની પાસે આ પુસ્તક નહોતુ પણ તે તેમની મારફત મે મેળવ્યુ અને તે હુ વાચી ગયો સર એડવિન આર્નોલ્ડના 'લાઇટ ઑફ એશિયા' નુ આ ભાષાતર હતુ મૂળ પુસ્તક કાવ્યમા હોવાથી તે સપૂર્ણ વિશ્વસનીય ન જ કહેવાય, તથાપિ તે એટલા તો પ્રેમભાવથી લખાયુ છે કે વાચતી વખતે વાચકનુ ચિત્ત તેમા લીન થયા વગર રહેતુ નથી ઇગ્લડ અને અમેરિકામા આ ગ્રથની પચાસ ઉપર આવૃત્તિઓ નીકળી ચૂકી છે કાણેનુ ભાષાતર મને મૂળ ગ્રથના જેટલુ ઉત્તમ ન લાગ્યુ તો પણ તે વખતે એ મને એટલુ તો ગમી ગયુ કે તેમાના કેટલાક ભાગ મેં ફરીફરીને વાચ્યા આ ભાષાતર તે કાળે મારુ મુખ્ય ધર્મપુસ્તક થઇ પડયુ આમાથી કેટલોક ભાગ વાચતી વખતે ઘણીવાર મારો કઠ ભરાઇ આવતો અને આખમાથી અવિરત આસુ વહેતા તે હુ ભૂલ્યો નથી જ્યારે જ્યારે મારૂ મન ઉદાસ થાય ત્યારે ત્યારે આ પુસ્તકનું અધ્યયન કરવાનો મે રિવાજ રાખ્યો.

કપડાલત્તામા અને વીશીના ખર્ચમા મારી પાસેની તમામ પૂજી ખલાસ થઇ ડા લાડે દસ રૂપિયા મોકલ્યા, એટલા ઉપર ફેબ્રુઆરી સૂધી મે માડમાડ ચલાવ્યુ હવે આગળ શુ કરવું? ડા ભાડારકરે કઇક સગવડ કરી આપવાનુ કહ્યુ હતુ, પણ એમા કશુ ચોક્કસ નહોતું અને આ વાતનો નિકાલ કર્યાવગર તો હવે કોઇ વાતે રહે એમ નહોતું એમ મે જોયુ છેવટે તેમને એકવાર સ્પષ્ટ શબ્દોમા પૂછવુ એવો મે નિશ્ચય કર્યો. પણ એટલામા (ફેબ્રુઆરીમા) તેઓ માદા પડયા, અને એવી માદગી દરમ્યાન આવા સવાલનુ નિરાકરણ માગવાનુ મને રુચ્યુ નહિ તો પણ એકવાર તો વાતવાતમા આ બાબત મે તેમને કાને નાખી હોવી જોઇએ તેઓ માદગીમાથી ઉઠયા પછી તા ૨૫ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦ ને રોજ તેમને ઘેર હુ તેમને મળવા ગયો તેઓ કોઈ કોઇ વાર મને જમવા બોલાવતા પણ તેમનો બગલો શહેરથી ખૂબ દૂર હોવાથી હુ કવચિત્ જ જતો કોઇ વાર તો વળી રાતે જમી તેમને ત્યા જ સૂઇ રહેતો અને સવારે ઉઠી શહેરમા પાછો આવતો ઉપર કહેલે દિવસે હુ તેમને ત્યા જ રાત રહ્યો

બીજે દિવસ સવારે મે તેમની પાસે વાત કાઢી અને 'મારે મારા નિર્વાહનુ હવે કેમ કરવુ?' એમ પૂછ્યુ તેમણે કહ્યુ કે 'જો તમે પ્રાર્થનાસમાજના સભ્ય થાઓ તો સમાજ તરફથી અમે તમને મદદ કરીશુ એ સિવાય અમારી તરફથી કઈ મદદ બની શકે એમ નથી' મારે બુદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કરવો છે, એ વાત હું તેમને શરૂઆતથી જ કહેતો આવ્યો હતો એક દિવસ હું તેમની ગાડીમા તેમની સાથે બેસીને જતો હતો ત્યારે મારી વાત કાઢીને તેમણે પોતાના વડીલ પુત્ર

(સ્વ૦ પ્રો૦ શ્રીધરપત ભાડારકર) ને કહ્યુ 'આમને બુદ્ધ થવુ છે.' મે કહ્યુ 'બુદ્ધ થવાની યોગ્યતા મારામા ક્યાથી? આપ સરખાના શિષ્યોમા મારી ગણના થવી પણ મુશ્કેલ છે' આ વાતચીત અમારા બન્ને વચ્ચે ભારે ગેરસમજનુ કારણ થઇ પડી મને લાગ્યુ કે બૌદ્ધધર્મના અભ્યાસમા તેઓ મને ખૂબ મદદ કરશે તેમને લાગ્યુ કે હુ તેમનો શિષ્ય એટલે પ્રાર્થનાસમાજનો સભાસદ થવા તૈયાર હતો પણ મારા કહેવાની મતલબ એવી નહોતી મારૂ બોલવુ તો સામાન્ય વિવેકની દૃષ્ટિનુ હતું બુદ્ધ અગર બુદ્ધના શિષ્ય થવુ એ અત્યારની સ્થિતિમા સંભવિત નથી, સસ્કૃત ભાષાનુ થોડુ ઘણુ જ્ઞાન મેળવી તેમના (ભાડાગ્કરના) શિષ્યમા મારી ગણના થાય એવો બનુ તો પણ બસ છે, એવો મારા કહેવાનો ઉદ્દેશ હતો. આમા પ્રાર્થનાસમાજનો કશો સબધ જ નહોતો ગમે તેમ હો, પણ તેમની ગેરસમજ થઇ ખરી તેમણે કહ્યુ કે 'આટલા દિવસ તમે પ્રાર્થનાસમાજના સભાસદ થશો એમ મને લાગ્યા જ કરતુ અત્યારે મદદ કરીને આગળ ઉપર પ્રાર્થનાસમાજના ધર્મોપદેશકનુ તમને કામ આપવુ એવી મારી ઇચ્છા હતી'

મે કહ્યુ 'પ્રાર્થનાસમાજના ઘણાખરા સિદ્ધાતો મને પસદ છે હુ જાતિભેદમા માનતો નથી બાળલગ્ન ખૂરા છે એ વિષે મારી ક્યારની ખાત્રી થઈ ચૂકી છે તથાપિ બુદ્ધધર્મનું પૂરૂ જ્ઞાન મેળવ્યા સિવાય હું કોઈ પણ સસ્થાનો સભાસદ થવા ઇચ્છતો નથી એકલો બૌદ્ધધર્મ જ મનુષ્યમાત્રની ઉન્નતિનુ ખરૂ સાધન છે એમ હાલ તો હું માનું છુ.'

'આ તમે ક્યા આધારે કહો છો? તમે બૌદ્ધધર્મ વિષે જાણો છો?'

'જગતગુરુ બુદ્ધનુ ચરિત્ર મે' વાચ્યુ છે અને તે ઉપરથી બુદ્ધના વિચારો અને તેનો એકદર ધર્મ એ જ મનુષ્યજાતિને ખરા કલ્યાણકારી નીવડશે એમ મને લાગે છે'

'અરે પેલુ કાણેનુ લખેલુ પુસ્તક હુ જાણું છુ, એ તો એક અગ્રેજી ગ્રથનો તરજુમો છે મૂળમા છે તેનું ચાર આની પણ અંગ્રેજીમા ઉતર્યું નથી અને અંગ્રેજીનું ચાર આની પણ મરાઠી ભાષાતરમા નથી આવ્યુ ! આવા આ ગ્રથને આધારે તમે બુદ્ધધર્મ વિષે હુ આમ માનુ છુ અને તેમ માનુ છુ એમ કહો છો ?'

'બુદ્ધધર્મ વિષે હુ કશુ જ જાણતો નથી એ હુ કબૂલ કરુ છુ, પણ આપના કહેવા પ્રમાણે મરાઠીમા ઉતરેલો મૂળનો સોળમો ભાગ પણ જો આટલો ચિત્તવેધક છે તો પછી મૂળ ગ્રથ કેટલો સુદર હોવો જોઇએ એ કલ્પનાથી જ સમજવુ જોઇએ આથી તો મૂળ ગ્રથોનો અભ્યાસ કરવાનો મારો વિશ્વાસ દૃઢતર થાય છે'

'અરે, પણ બુદ્ધધર્મનો આપણા દેશને શો ઉપયોગ ? વળી આ દેશમા બુદ્ધધર્મનુ જ્ઞાન મેળવવુ પણ મુશ્કેલ છે, એને સારૂ તો તમારે નેપાળ કે સિલોન જવુ પડશે !'

'આપણા દેશને તેનો ઉપયોગ હો અગર ન હો, મારા જીવનને તેનો ઘણો ઉપયોગ છે એમ મારી ખાત્રી થઇ છે. નેપાળ કે સિલોન જવાને હુ તૈયાર છુ'

'પણ ત્યા તમારે ભિક્ષુ બનવુ પડશે !'

'ભલે ગમે તેટલા કષ્ટ સોસવા પડે, મને તેની ફિકર નથી બુદ્ધધર્મનું જ્ઞાન મેળવવુ એ મારૂં જીવનકર્તવ્ય છે એમ હુ સમજુ છુ'

ઘણીવાર સૂધી આ સવાદ ચાલ્યો પણ તેનુ કશુ ૫
પરિણામ ન આવ્યુ અમે એક બીજાના મનનું સમાધાન
શક્યા નહિ હવે પૂણામા પડી રહેવામા કઇ જ સાર
એ વિષે મારા મનને શકા ન રહી પણ 'જવુ ક્યા ?'
પ્રશ્ન હતો જ સિલોન જવુ કે નેપાળ ? સિલોનની ભ
રીતરિવાજ સર્વ કઇ વિચિત્ર હશે વળી દક્ષિણ તરફની કા
વિ ભાષાઓનો મને બિલકુલ પરિચય નહિ આ સ્થિતિ
સિલોન જવાની કલ્પના સરખી અશક્ય લાગી ને
જવું પણ કાઇ ઓછુ કપરૂ નહોતુ ઉત્તર હિન્દુસ્તા
ભાષાઓ પણ મને નહોતી આવડતી પણ મહેનત કર્યે
આવડે એમ હતી ઉપરાત કાશી સૂધી તો દક્ષણીઓની વ
પણ હોય એટલે ત્યા સૂધી તો ભાષા સબધી ઝાઝી મુશ્
નડે નહિ આવો ચારેબાજૂનો વિચાર કરી મે ઉત્તર
તરફ જવા સકલ્પ કર્યો ડા ભાડારકરની કૌમુદી તેમને પ
સોપી તદ્દન જરૂરજોગા કપડા પાસે રાખી બાકીના પ્રાર્થ
સમાજના પટાવાળા બળવતરાવ પવારને દઈ દીધા શ્રી
પાસેથી બાર રૂપીઆ ઉછીના લીધા, બળવતરાવ પવાર મા
બે કપડા પીળા રગાવી આણ્યા હતા તે પરિધાન કરી
શિખાસૂત્રનો ત્યાગ કરી ગુરૂવાર તા ૧ લી માર્ચ ૧૯
મિતિ માહ વદ અમાવાસ્યા, શકે ૧૮૨૧ ને રોજ રાતે
વાગ્યા પછી ઉપડતી ટ્રેનથી મેં પૂણા છોડયુ.

પૂણામા મારા શિક્ષણની સગવડ ભલે ન થઇ પણ
રહેવાથી મને પુષ્કળ ફાયદો થયો હવે પછીનુ દેશાટન કર
મારામા હિમ્મત આવી વળી ઘણા લોકોનો સહવાસ થ
મરાઠી બોલવા ચાલવાની રીત વિશેષ સમજાઇ પ્રાર્થ

સમાજમા ઉપાસનાને વખતે કરવામા આવતા કેટલાક ઉપદેશ અને ખૂબ પસદ પડતા શ્રી કેશવરાવ ગોડબોલે નામના એક ગૃહસ્થ પ્રાર્થનાસમાજના મત્રી હતા હુ પૂણે આવ્યો તે પહેલા તેમનું મરણ થયુ જાન્યુઆરી કે ફેબ્રુઆરી (૧૯૦૦) મા તેમની વરસી હતી આ પ્રસગે તેમને ઘેર ડા ભાડારકરે ઉપાસના ચલાવેલી. આ ઉપાસના વખતે હુ પણ હાજર હતો આ પ્રસગે ડા ભાડારકરે તુકારામ બુવાના બે અભગ લઈ તે ઉપર વ્યાખ્યાન કર્યું હતુ આ બે અભગ અત્યત વિકટ સજોગો વચ્ચે પણ મને રિસામા રૂપ થઈ પડયા આ ઉપદેશ જે હુ પૂણામા સાભળવા પામ્યો એ મારા પૂણાની રહેણાક દરમ્યાન સહુથી મોટો લાભ થયો એમ હુ માનુ છુ વ્યાખ્યાન અત્યારે મને યાદ નથી, પણ ઉપર કહેલા બે અભગ તે નીચેના —

૧

"क्षणक्षणा हाचि करावा विचार । तरावया पार भवसिंधु ॥१॥
नाशिवंत देह जाणार सकळ । आयुष्य खातो काळ सावधान ॥२॥
सतसमागमीं धरूनि आवडी । करावी तातडी परमार्थी ॥३॥
तुका म्हणे इहलोकींच्या वेव्हारें । नये डोळे धुरें भरूनि राहों ॥४॥

२

आपुलें स्वहित करावें पैं आधीं । विचारूनि बुद्धि समाधान ॥१॥
नये मार्गें पाहों वाट फिरोनियां । दुसरा सांगाती साहकारी ॥२॥
आपुलिया बळें चालावी हे कास । न येणेंचि आस आणिकांची ॥३॥
तुका म्हणे बाची ब्रह्मरसीं बुडी । वासना ते कुडी साहूनियां ॥४॥

૧ હે જીવ! ભવસિંધુ પાર ઉતરવા સારૂ ક્ષણોક્ષણ આજ વિચારનુ ચિતન કર કે આ દેહ નાશવત છે, આ બધુ જવાનુ છે,

કાળ આયુષ્યને ખાઈ રહ્યો છે સાવધાન થા સતસમાગમ વિષે રુચિ કેળવ અને પરમાર્થને વિષે ઉતાવળ કર તુકા કહે છે કે ધૂમાડે આખો ભરીને દુન્યવી વહેવારમા પડી ન જ રહેવુ

૨ બુદ્ધિથી આત્મસમાધાનનો માર્ગ વિચારી લઇને આત્મહિત પહેલુ કરવુ અને પાછા વળીવળીને બીજા મદદગાર સાથીઓની વાટ જોવી નહિ પોતાને જ બળે કમ્મર કસવી, પરાઇ આશ કામ નહિ આવે તુકા કહે છે, હે જીવ ! સમસ્ત કૂડી વાસનાઓને પરહરીને બ્રહ્મરસમા ડૂબકી લગાવ

પૂણાથી ગ્વાલીઅર

જે દિવસ મેં પૂણા છોડયુ તે રાત અમાવાસ્યાની હતી એ હુ આગલા પ્રકરણમા કહી ગયો ધોડ મનમાડ તરફ જતી ગાડી પકડવા સારૂ હું રાતે બાર વાગે પ્રાર્થનાસમાજમાથી સ્ટેશને જવા નિકળ્યો મારા અંતરમા ચોમેર નિરાશાનો ગાઢ અંધકાર છવાયો હતો પણ તે રાત્રે આકાશમા વાદળા ન હોવાને લીધે ચમકતા તારાઓની માફક તેમા ક્યાક ક્યાક એકાદ આશાજનક વિચાર નહોતો ચમકતો એમ નહિ આ હું ભયંકર સાહસ ખેડી રહ્યો છુ એનુ મને ભાન હતું. અને તેમા સફળતા મળવી બહુ કઠણ છે એની પણ મને ખબર હતી તો પણ દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક ઉદ્યમ કરવાથી આ જ જન્મમા બુદ્ધધર્મનુ થોડુંઘણું પણ જ્ઞાન મેળવી શકીશ જ શકીશ એમ પણ લાગતું ગમે તેમ હો પણ મારૂ સાહસ કેવળ સ્વાર્થનુ—ચોર ધાડપાડુઓના સાહસ જેવુ—તો નથી જ એ વિચારે મારા મનને ખૂબ શાતિ આપી. આ પ્રયત્નમા સફળતા મળતા મરણુ આવે તો પણ વાધો નહિ, કારણ બની શકે તેમ હતું તે બધુ હું કરી છુટયો—મારૂં કર્તવ્ય મે બજાવ્યુ—એટલું તો હું કહી જ શકીશ, અને તેથી મરણકાળે મને એક પ્રકારની શાતિ જ મળશે, એમ પણ મને લાગ્યુ

ધોડ છોડ્યા પછી ઇન્દૂર જનારા કેટલાક વિદ્યાર્થીએ સાથ થયો તેઓ મને ઇન્દૂર સુધી સાચવી લઇ ગયા ઇન્દૂ તેઓ વીશીમા ઉતર્યા હતા, ત્યા જ હુ પણ ઉતર્યો મ પાસેની બધી પૂજી એક બે દિવસમા જ ખૂટી ગઇ. ભીખ માગવાનો વખત પ્રત્યક્ષ આવી લાગ્યો પણ અ પગાયા મુલકમા ભીખ પણ કોણ આપે? એક બે ઠેકાણે ભ માગી પણ કઇ વળ્યુ નહિ છેવટે વાગળે કરીને રાજના મોટા અમલદાર અહીં રહેતા હતા તેમની પાસે ગયો સવા વખત હતો રૂ ભરેલી રજાઇની બડી ચડાવીને સાહેબગ્વ દિવાનખાનામા હુક્કો ગગડાવતી બેઠી હતી હાથના હુક્ તો હુ પરિચિત હતો પણ આવો બાદશાહી હુક્કો જોવ તક આજ સુધી મળી નહોતી એની એ પ્યાલી જેવડી ચલ જાજમ ઉપર પથરાએલી સાપના ગૂચળા જેવી લાબી ન એ રૂપે જડેલ ડોયો, વિગેરે ઠાઠ જોઇને હુ ચકિત થયો એ નવાઇ નહિ પણ એની બનાવટની શોધમા ઝાઝૂ ન રોક મે રાવસાહેબ આગળ હાથ લબાવ્યો એક તો રાવસા હુક્કો પીવાના કામમા રોકાએલા હતા તેમા અધૂરામા એક કારકુન ઓફીસનુ કઇક કામ લઇને આવ્યો ત્યા ૧ મારી સાથે વાત કરવાની તેમને ફુરસદ જ કયાથી હોય? તે એક બીજા કારકુનને બૂમ મારી મને ચાર આનાના પૈસા આ ફરમાવ્યુ આ ચાર આના હોલ્કરશાઇ હતા કે અગ્રેજી તે અત્યારે યાદ નથી રાવસાહેબે કશી પૂછપરછ ન કરતા આના ચૂકવી મને વદાય કર્યો તેનો મને એકરીતે આનંદ થયો કારણ ક્યાથી આવો છો, ક્યા જવુ છે, પરણ્યા છો કે ન ઇ૦ ઇ૦ અણગમતા સવાલોના જવાબ આપવામાથી હું બચ

ઇન્દૂરથી ઉજ્જૈન જતી ગાડીનુ રેલભાડુ છ કે સાત આના જેટલુ બેસતું વાગળે સાહેબના ચાર આના અને મારી પાસે જે કંઈ બાકી હતું તે બધુ મળીને જેમતેમ ટીકીટ જેટલો મેળ થઈ ગયો સાજની વેળાએ ઉજ્જૈન પહોચ્યો હવે ઉતરવુ ક્યા એ સવાલ હતો હુ જાત્રાળુ હોઇશ એમ માનીને ત્યાના લોકોએ રામભટ નામના એક ગોરનુ ઘર મને ચીંધ્યુ સાકડી ગલીકુચીઓમા આથડતા ભટકતા છેવટ રામભટના ઘરનો પત્તો મેળવ્યો ભટજી ઘેર નહોતા, પણ મારૂ પોટકુ મૂકવાની કોઇએ ના ન પાડી શહેરમા નળની સગવડ નહોતી તેમા વળી આ વર્ષે મેઘરાજાની અવકૃપા હોવાથી નદી સુકાઇ ગઇ હતી અહી ત્યા ખાડાખાબોચિયામા પાણી હતુ પણ તે એટલુ તો ગદુ થઇ ગયુ હતુ કે તેમા એક જાતના જતુ સ્પષ્ટ તરતા દેખાઇ આવતા હતા. નદીપર જઇ હાથપગ ધોયા પણ આ પાણી પીવુ કઇ રીતે એ મૂઝવણમા પડયો. એક બે જણને પૂછયુ કે આ પાણી સિવાય પીવા માટે બીજુ પાણી મળી શકે એમ હતુ કે નહિ પણ તેમની પાસેથી નકારમા જ જવાબ મળવાથી નિરૂપાયે પ ચિયાને છેડેથી ગાળીને એ જ પાણી પીધુ! આનુ ફળ એ આવ્યુ કે આખી રાત ઉંઘ ન આવી અને દસ બાર વખત જાજરૂ જવુ પડયુ

બીજે દિવસ રામભટજીના ઘરમા રહેતા એક દ્રાવિડ વિદ્યાર્થીએ મને પૂછયુ 'તમારે ભિક્ષાયે આવવુ છે?' મે જવાબ આપ્યો 'હુ આવત પણ મારી તબીયત ઠીક નથી.' આથી તેણે ચાર ઘર વધારે ફરી અમારે બનેને થાય એટલી ભિક્ષા માગી આણી. પણ તે દિવસ તો મારાથી પૂરૂં ખવાયુ જ નહિ તેના આગ્રહને લીધે મે ફક્ત એક બે રોટલી અને

કોળીઓ ભાત ખાધા બીજી બાજુએ જાજરૂનુ મ્હો જોવાને પ્રસગ ઉપરાઉપર આવવા લાગ્યો હવે કૉલેરા થઈ અહી • અત આવશે કે શુ એમ પણ લાગ્યુ

રામભટના ઘર આગળ એક નાનુંસરખુ દવાખાનુ હતું ત્યા જોગળેકર કરીને કોઈ દાક્તર રહેતા હતા તેમની પાર ગયો તેમણે દવા આપી તેથી ઠીક ફાયદો થયો, પણ ચોખ્ખુ પાણી ક્યાય ન મળે જોગળેકરે શ્રી કેળકર (માધવ સ્કુલન એક શિક્ષક) ને મારી વાત કરી આ ગૃહસ્થ સાજે મ રસ્તામા મળ્યા 'સવારે જોગળેકરને મળેલા તે તમે જ કે ? એમ તેમણે મને પૂછ્યુ મે 'હા' કહ્યુ એટલે તે બોલ્ય 'રામભટજીને ત્યા તમને ખૂબ અગવડ પડશે, કાલ તમે મા ઘેર આવજો ' તેમનુ આ નોતરૂ મે વધાવી લીધુ શ્રી કેળકર ઘેર બધી સગવડ હતી પીવાનુ પાણી એક ચોખ્ખા કુવામા આવતુ આથી મારી તબીયત એક બે દિવસમા સુધરવ લાગી શ્રી કેળકરે માધવ કૉલેજના કેટલાક પ્રોફેસરો સાથ મારી ઓળખાણ પણ કરાવી આ બધાએ ઉધરાણું કરી મ ગ્વાલીઅરની ટીકીટ અને વાટખરચી જેટલો જોગ કરી દીધો

ઉજ્જૈનથી નીકળ્યો તે રસ્તે ઝાસીમા બે દિવસ ગાળ્યા ઝાસીને સ્ટેશને એક કરાડો બ્રાહ્મણ ગાડીવાળો મળ્યો ત પોતાની ગાડીમા બેસાડીને મને તેને ઘેર લઇ ગયો તેના ઘરમ એક વિધવા બાઈ રહેતી હતી તેને કાઇ પૈસા આપવાન ઠરાવી તેણે મારી જમવાની ગોઠવણ કરી આપી. ઉજ્જૈનમા મ લાગૂ પડેલુ હાથધોણું અહી પાછુ શરૂ થયુ આ રોગે મ તદ્દન બેજાર કરી મૂક્યો ઝાસી શહેર પણ આખુ જોવા મળ

નહિ ઝાસીથી નીકળી ઘણુંખરૂ ૧૨ મી માર્ચ ના અરસામા હુ ગ્વાલીઅર પહોચ્યો ત્યા દા. લેલેને ઘેર ઉતર્યો બીજે દિવસ દા દ્વારકાનાથ શકર વાગળેને મળવા ગયો પહેલા તો તેમણે મારો સત્કાર ન કર્યો પરતુ હુ મૂળ સારસ્વત બ્રાહ્મણ છુ એમ જ્યારે તેમણે જાણ્યુ ત્યારે પોતાને જ ઘેર આવીને રહેવાનો તેમણે મને આગ્રહ કર્યો પણ તેમના ઘરમા જગ્યાની સકડાશને લીધે અને તેમના ઘરના બૈરા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના રિવાજ મુજબ પડદાનશીન હોવાને લીધે મને ઇલાયદી જગ્યા મળે તો વધારે ઠીક એમ મે તેમને જણાવ્યુ તેમણે પડોશમા જ એક ઉમરાવના બગલાની પાછલી બાજૂની ઓરડી મને અપાવી અહી મે છ મહિના ગાળ્યા

ગ્વાલીઅર પહોચ્યો ત્યારે મારી તબીયત બગડેલી જ હતી દા વાગળેએ દવા કરીને એક અઠવાડીઆમા મને સાજો કર્યો હવે મે 'મારો વિચાર કાશી જવાનો છે' એમ તેમને જણાવ્યુ. તેમણે કહ્યું 'ઉનાળાના દિવસ છે, તમને ખૂબ ત્રાસ થશે ઉનાળો પૂરો થાય પછી જજો ' મને તેમનુ કહેવુ યોગ્ય લાગ્યુ ગ્વાલીઅરનો ઉનાળો પણ કઇ જેવો તેવો નહોતો બાર વાગ્યા કે ઘર બહાર નીકળવાની વાત ન કરવી ' વળી કોઈ કોઇ વાર તો એવો ગરમ પવન ફૂકે કે રાત આખી ડીલ બધુ લાલ લાલ થાય અને પળ વાર પણ ઉંઘ ન આવે એકવાર આવી ગરમીને લીધે મને સખત તાવ ભરાયો બે ત્રણ દિવસ પથારીવશ રહેવું પડ્યુ દા વાગળેની જ દવાથી તાવ ગયો અને પાછી તબીયત પહેલા જેવી થઇ

બીડી પીવાનુ વ્યસન એવુ તો ચોટયુ હતું કે અનેક પ્રયત્નો કર્યાં પણ છોડયુ છૂટે નહિ. હુકકો તો ગોવામા હતો

ત્યારે જ છોડ્યો હતો પણ તેને બદલે બીડી પીવાનું રાખ્યું હતું. ગ્વાલીઅરમા બીડી મળતી તો ખરી પણ દા વાગળે સિગરેટ પીતા આસ્તે આસ્તે ધૂમ્રપાનનુ વ્યસન ઓછુ કરતા કરતા રોજની ત્રણ સિગરેટ પીવા સૂધી હું આવ્યો પણ જો આ ત્રણ સિગરેટ ન મળી તો જીવ આકુળ યાકુળ થઇ જતો, દા. વાગળે પણ વચ્ચે વચ્ચે આ વ્યસન છોડવા મને શિખામણ આપતા પણ માગથી તે કેમેકર્યું છૂટે નહિ ગરમીના ત્રાસથી જ્યારે મને તાવ આવ્યો ત્યારે મારા મોઢાની રુચિ ઉડી ગઇ અને બીડી કે સિગરેટ કઇ જ ન જોઇએ એમ થઇ ગયુ વ્યસનમાથી છૂટવાની આ જ તક સર્વોત્તમ છે, એમ જોઈ મોઢાને રુચિ આવે તો પણ ફરી ધૂમ્રપાન ન જ કરવુ એવો મે નિશ્ચય કર્યો બીજા અઠવાડીઆમા તો આ નિશ્ચય ડગશે કે શુ એમ લાગ્યુ પણ સદ્‌ભાગ્યે હુ ન જ ચળ્યો છેલ્લા બાર તેર વર્ષમા હું બીડી કે સિગરેટને નથી જ અડગ્યો એમ તો નહિ કહુ, સિલોન અને બ્રહ્મદેશમા હતો ત્યારે ક્વચિત્ પ્રસગે એકાદ બે સિગરેટ કે ચિરૂટ પીધી હશે, પણ તબાકુનુ વ્યસન જે ગ્વાલીઅરમા છૂટી ગયુ તે ફરી પાછુ વળગ્યુ નથી

દા વાગળેને ઘેર જઇ જમવુ અને ઓરડીએ જઇને બેસવુ એટલુ જ જોખમદારીનુ કામ ગ્વાલીઅરમા મારા ઉપર હતુ! પણ આમ નવરા બેસી રહેવાનો તો મને મૂળથી જ અણગમો. કાવ્યસગ્રહમા છાપેલ મોરોપતના કેટલાય કાવ્યો મે વાચ્યા દા વાગળેના ભાણેજને શીખવવા એક ગ્રૅજ્યુએટ શિક્ષક આવતા તે પોતે સસ્કૃતનો અભ્યાસ કરતા તેમની પાસેથી કિરાતાર્જુનીયના કેટલાક શ્લોકો સમજી લઇ મે મોઢે

ક્યાં ગ્વાલીઅરની કૅાલેજમા જઇ ત્યાના શાસ્ત્રીને મને સસ્કૃત શીખવવા મે વિનંતિ કરી પણ તે તેણે સ્વીકારી નહિ તથાપિ આ બાબતમા જાતઉદ્યમથી જે કંઈ બની શકે એમ હતું તે કરવામા મે બાકી રાખ્યુ નહિ

હું કાશી જવા વિષે વાત કાઢુ ને દા વાગળે 'જોઈશુ' કરીને જવાબ આપે આમ ઘણા દિવસ ચાલ્યુ છેવટે એક દિવસ તેમણે કહ્યુ 'જુઓ, હુ તમને મારા નાના ભાઇ જેવા સમજુ છુ તમે આમ દેશવિદેશ બટકતા ફરી વ્યર્થ આયુષ્ય વીતાડો એ મને જરાય પસદ નથી તમને મરાઠી સરસ આવડે છે, અને અહી મારા જેવો કોઇ તમારે માટે પ્રયત્ન કરે તો તમારા જેવાને સારૂ પચીસ ત્રીસ રૂપીઆની નોકરી મળવી મુશ્કેલ નથી. વળી તમે હોશિયાર અને પ્રમાણિક જુવાન છો એટલે પાચ છ વર્ષમા બસો અઢીસો રૂપીઆ સુધી પહોચ્યા વિના નહિ રહો' કેવળ મરાઠી જાણનારા કેટલાક ગૃહસ્થોની આવી ચડતી થયાના કેટલાક દાખલા પણ તેમણે આપ્યા.

પણ તેમની વાત સાભળી એક પ્રકારના વિસ્મય અને કૌતુક લાગવા ઉપરાત તેની મારા મન ઉપર બીજી કશી જ અસર ન થઇ

લગભગ ૭ મહિનાના અનુભવને અતે દા વાગળેએ માસિક રૂા ૨૫ થી ૨૦૦ સુધીની મારી કિંમત કરી એની મને ભારે નવાઇ લાગી! મે તેમને ચોખ્ખુ કહ્યુ કે 'મારી જહેમત પૈસા મેળવવા સારૂ નહિ પણ આત્મતૃપ્તિને સારૂ છે. પૈસો કમાવા ખાતર મેં ગૃહત્યાગ કે દેશત્યાગ કર્યો નથી' પણ તેમને કોઇ રીતે મારી વાત હૈયે બેસે નહિ તે બોલ્યા "તમારૂ ખાનપાન જોતા તો તમે કામના રોગી દેખાઓ છો.

અહી તો માદેસાજે તમને સભાળી લેનાર હુયે છઉ પણ કાશી જેવા ક્ષેત્રમા તમારી ઉઠવેઠ કોણ કરશે ? નોકરી મળે કે ન મળે એટલી જ જો તમારા મનને શકા હોય તો હું તમને તે મળે ત્યા સૂધી મારા પગારમાથી દર મહિને ત્રીસ રૂપીઆ આપવા સ્ટામ્પના કાગળ પર લખી દેવા તૈયાર છુ ।" તેમની આ ઉદારતાને સારૂ મે તેમનો આભાર માન્યો મે કહ્યુ 'હુ તમારો ઋણી છુ આ છ મહિના થયા તમે ખરેખર જ મને સગા ભાઇની પેઠે રાખ્યો છે અને અત્યારે પણ એ જ પ્રેમ તમારી પાસે આ બધુ કહેવડાવે છે પણ તમારા નાના ભાઇની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવી એ પણ તમારી એક ફરજ નથી શુ ? સિંધીયા રાજ્યમા એકાદી કારકુની કરતા કરતા જ હુ જીદગી પૂરી કરૂ ને મરૂ એ તમને ઠીક લાગે છે ? તમે જ્યા સૂધી અહી બેઠા છો ત્યા મને કારકુની મળતા તો કેટલી વાર ? પણ આજે સસ્કૃત શીખવાની મારી ઉત્કટ ઇચ્છા કચડી નાખી અહી કારકુની સ્વીકારવામા મારૂ શુ કલ્યાણ થવાનુ ? મને મદદ કરવાની જ જો તમારી ઇચ્છા છે તો તે મારા શિક્ષણની બાબતમા કરો. બીજા કશાને સારૂ મને મદદની અપેક્ષા નથી ' મારૂ બોલવુ તેમને રુચ્યુ નહિ માલપ કરીને મરેઠા જાતિના એક ગૃહસ્થ તેમના મિત્ર હતા તેમની મારફત મારૂ મન ફેરવાવવાનો પણ તેમણે પ્રયત્ન કરી જોયો પણ મારો સકલ્પ કોઇ ફેરવી શકે એમ નહોતું છેવટે ઘણી નાખુશીપૂર્વક તેમણે મને કાશી જવાની સમતિ આપી એટલુ જ નહિ પણ હસ્તેપરહસ્તે મારા શિક્ષણની બાબતમા મદદ કરવા વચન પણ આપ્યુ વળી જો કાશીમા બરોબર ગોઠવણ ન જ થાય તો મારે પાછા ગ્વાલીઅર ચાલ્યા આવવુ એમ પણ કહી રાખ્યુ

શ્રી નારાયણરાવ નામના તાન્જેર તરફના એક વિદ્યાર્થી ગ્વાલીઅરમા બી એલ. (વકીલાત) નો અભ્યાસ કરતા હતા, દા વાગળેને ઘેર તે વારવાર આવતા તેથી તેમનો મારો ઠીક પરિચય થયો હતો તે જરા ઉતાવળિયા સ્વભાવના હતા, પણ ખૂબ નિખાલસ દિલના હોઇ ટૂંક મુદતમા જ અમારી વચ્ચે માયા થઈ હતી હુ કાશી ગયા પછી મારા ખર્ચને માટે દર મહિને ત્રણ રૂપીઆ મોકલવાનુ વચન આપી પહેલા ત્રણ રૂપીઆ તેમણે મને અગાઉથી જ આપ્યા દા વાગળેએ ખરચને સારૂ વીસ રૂપીઆ આપ્યા, અને તેમના મિત્ર શ્રી માલપેએ એક રૂપીઓ આપ્યો આ ઉપરાત દા વાગળેએ ટાઢથી બચવા સારૂ મને એક ખૂબ જાડો કોટ આપ્યો બે શિયાળા સુધી તે મને ખૂબ કામ આવેલો

કાશીમા સન્યાસીની માફક રહેવુ શક્ય નહોતુ કારણ ગ્વાલીઅરના શાસ્ત્રીબુવાએ જેમ મને સસ્કૃત શીખવવા ના પાડી હતી તેમ કાશીના શાસ્ત્રીઓ પણ કરે એ બીક હતી જ તેથી શ્રી નારાયણરાવની સલાહથી મારે પાછુ યજ્ઞોપવીત ધારણ કરીને બ્રાહ્મણ બનવુ એવો ઠરાવ કર્યો. પણ શિખા ક્યાથી લાવવી? પૂના અને ચોટલી બન્ને એક સાથે જ છોડ્યા હતા! અતે નારાયણરાવે જ આ સવાલનો પણ ઉકેલ કર્યો મારે માથે ઇંચ દોઢ ઇંચ જેટલા વાળ વધ્યા હતા જતા જતા પ્રયાગ ઉતરી મારે ક્ષૌર કરાવવુ અને તે વખતે માથા ઉપર વચ્ચોવચ ચોટલી પૂરતા થોડા વાળ રખાવી લેવા એમ નક્કી થયુ નારાયણરાવે બે ત્રણ જનોઇઓ પણ હુ સ્ટેશને જવા નીકળ્યો ત્યારે મને આણી આપી પોતે મને સ્ટેશને વળાવવા આવેલા ડૉ વાગળેએ પોતાનો ટાગો મને

સ્ટેશને મૂકવા મોકલ્યો હતો ઘેરથી નીકળ્યા કે ઘોડો ચમક્યો, બીજો કોઇ હોય તો અપશુકન ગણી પાછો ફરે પણ હુ તો જરાય ગભરાયો નહિ સારે નસીબે નાગયણરાવ પણ શુકન અપશુકન માનનાગ નહોતા આગળ જતા તો ઘોડો ખાસો ચાલ્યો અને અમે સુખેથી ગ્વાલીઅર સ્ટેશને પહોચ્યા બી-નાગયણરાવ અને બીજા એક બે ગૃહસ્થોની રજા લઇ હુ ગાડીમા બેઠો આ દિવસ સપ્ટેમ્બર (૧૯૦૦) મહિનાની ૧૭ મી તારીખનો હતો એમ સ્મરણ છે.

કાશીયાત્રા

ગ્વાલીઅરથી નીકળ્યો તે બીજે દિવસ પ્રયાગ આવી પહોચ્યો ત્યા દક્ષણીઓના ગોરને ત્યા ઉતર્યો આ ગોરદેવતા સ્વભાવે સારા હતા તેમણે બધી તીરથજાત્રા સવા રૂપીઆમા કરાવી દેવાનુ કબૂલ કર્યું મુખ્ય વિધિ ક્ષૌર કરાવવાની હતી. બીજે દિવસ હુ ગોરદેવની જોડે નગમ ઉપર ગયો. ગોરદેવે એક વાળંદ શોધી મને હજામત કરાવવા કહ્યું. ૭ મહિના ગ્વાલીઅરમા ગાળ્યાથી મને સ્હેજસાજ હિન્દુસ્તાની ભાષા બોલતા આવડ્યુ હતુ આની ભાષામા મે પેલાને માથા વચ્ચે આશરે ચાર પાચ ઇંચ ઘેરાવાની ચોટલી રાખવા વાળીવાળાને સમજાવ્યુ, પણ ચોટલીને હિન્દીભાષામા જૂદુ જ નામ હોવાથી તેને મારા બોલવાનો મર્મ સમજાયો નહિ. તેણે પોતાના સ્વદેશી અસ્તરાથી મારા માથાની વચ્ચોવચથી એક બે પટ્ટા પાડ્યા સદ્ભાગ્યે મને તરત જ શંકા આવી તેથી મે તેને પૂછ્યુ. પેલો તો કહે 'બસ ઠીક હૈ !' પણ તેના આ કૃત્યથી ચોટલી રાખવી લગભગ અશક્ય થઇ પડી આખરે લગભગ અર્ધા ઇંચ જેટલા ઘેરાવની અને તે પણ બરોબર મધ્યભાગમા નહિ એવી ચોટલી રાખી આ કુશળ નાપિતરાજે પોતાનું કામ પૂરૂં કર્યું ! પિંડ દેવા વિગેરે તીર્થકૃત્યોની ભાંજગડમા હુ બિલકુલ પડ્યો જ નહિ. ગોરદેવતાને સવા રૂપીઓ મળ્યો એટલે બધુ તેમણે પરભાર્યું સંભાળી લીધુ

તારીખ ૨૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૦ ને રોજ બપોર ગાડીમા પ્રયાગ (અલ્લાહાબાદ) થી નીકળી રાતે સાડા કાશી સ્ટેશને પહોચ્યો હજુ ઉતરૂ છુ એટલામા સખારામ નામના કોઇ એક કોકણસ્થ બ્રાહ્મણે મને કહ્યુ કે 'આપણે ચાલો હું તમારી બધી સગવડ કરી આપુ છુ' એટલા એક શ્યામવર્ણ ઠીગણા સરખા બીજા સખારામ ભટજી આવી લાગ્યા તેમણે કહ્યુ કે 'તમારા બાપદાદા કાશીયાત્રા આવ્યા ત્યારે અમારે ઘેર ઉતર્યા હતા હવે તમે આ ભામટ પલ્લે કયા પડો છો?' આ પ્રસ્તાવના બાદ આ બે કાળા ગે સખારામો વચ્ચે જે વાગ્યુદ્ધ જામ્યુ તે પૂછો જ મા બનેને શ કરવા મે પ્રયત્ન કર્યો મે કહ્યુ 'લડો છો શુ કરવા? અમા બાપદાદાનો દાખલો જેના ચોપડામા હોય તેણે તે આણ દેખાડવો એટલે આવતી કાલે હું તેમને ત્યા રહેવા જઈ હાલ તો આ (ગોરા) સખારામ ભટજી મને પહેલા મળ્યા એટલે હુ તેમને ત્યા જ જવાનો' આટલી વાત થયા પા હું (ગોરા) સખારામ ભટજીની સાથે સ્ટેશનની બહાર નીકળ પેલા શ્યામસુંદર ગોરદેવતા હવે મોટેથી બરાડ પાડી તાડૂક 'જા જા, એની જોડે જ જા એ ભામટો તારી પાસે જે ક હશે તે તમામ ખૂચવી લઇ તારૂ ખૂન કરશે એ ધ્યાન રાખજે'' મે કહ્યુ 'મારી પાસે ખૂચવી લે એવુ કશુ છે ન અને મારૂ ખૂન થાય એનો તો મને જરાય ડર નથી'

તે રાત્રે સ્ટેશન આગળ જ એક નાનીશી ઓરડીમા તથા સખારામ ગોર સૂતા. બીજા પણ બે ત્રણ જણ ત્યા હત પણ મારા મનમા ખૂનની લગીરે આશકા આવી નહિ ગાઢ નિદ્રા આવી ગઇ

બીજે દિવસ પરોઢિયે સખારામ ગોરે મને ઉઠાડયો, અને અમે બને એક એકા (ઘોડાનો ટાગો) મા બેસી તેને ઘેર ગયા ગોરદેવતાએ ઘરમા એક 'અગવસ્ત્ર' રાખ્યુ હતુ' બાઇ ઘણેભાગે શૂદ્ર જાતિની હતી આ બાઇ અને તેના બે ત્રણ છોકરા એ બધાની સભાળ ગોરદેવતાને જ કરવી પડતી એટલે કે તેમને ગ્મોઇ સિકે કરી જમાડવા પણ ગોરને જ પડતા બાઇએ બારણુ ઉઘાડયુ એટલે ગોરે મેડી ઉપરની એક ઓરડી મને ઉતરવા આપી

હાથપગ ધોઇ પરવાર્યો એટલામા ગોરમહારાજની સવારી યાદી કરીને લાવી તેમણે પચકોશીની જાત્રાથી માડીને છેક ચાર પાચ રૂપીઆમા આટોપી લેવાય એવા શ્રાદ્ધ સુધીની બધી જાત્રાઓની ફેરિસ્ત મને સભળાવી. મે કહ્યુ 'આ બધાની ઉતાવળ નથી હુ તો અહી ખાસા વરસ બે વરસ રહેવાને ઇરાદે આવેલ છુ એટલે સગવડ મુજબ ગમે ત્યારે આ બધુ થઇ શકશે અત્યારે તો મારે એક ગુરુ શોધી તેમની પાસે વિદ્યાભ્યાસની શરૂઆત કરવી છે, અને જમવાની શી સગવડ થઇ શકે તેમ છે એ જોવાનુ છે' મારી પાસેથી કશુ ખાટવાની આશા નથી એમ ગોરદેવતાને ખાત્રી થતા જ તેમણે કહ્યુ 'તમે શેણુવી છો એટલે અહીના શેણુવીમઠમા તમને આશ્રય મળવો જોઇએ' કાશીમા સારસ્વતના ત્રણ મઠ છે. પણ દુર્ગાઘાટ ઉપરના મઠની જ ગોરમહારાજને માહિતી હોવાથી તેમણે મને તે જ મઠમા જવા કહ્યુ

જમ્યા પછી હુ ત્યા જવા નીકળ્યો વરસાદ ઝીણો ઝીણો વરસતો હતો દુર્ગાઘાટ પૂછતો પૂછતો જતો હતો ત્યા

એક અન્નછત્રમા જમનારો બ્રાહ્મણ મળ્યો તેણે કહ્યુ 'હુ ત્યા જ જાઉં છુ તમે મારી સાથે ચાલો' તે મને સાકડી ગલીમા થઇને (કાશીમા આવી ગલીઓ બહુ છે) લઇ જવા લાગ્યો મારા મનમા ઘડીવાર શકા થઈ આવી કે આ માણુસ મને લૂટી લેવા ક્યાક અગોચર જગ્યાએ તો નહિ લઇ જતો હોય ! ક્યાક ક્યાક તો તદ્દન અધારૂં આવતું, કેમ જાણે અમે એકાદ ખાણુમા થઇને ચાલતા હોઇએ ! મારી પાસે આના બે આનાથી વધુ મત્તા નહોતી બાકી બધુ સખારામ ગોરને ઘેર પાકીટમા હતુ આ વાત યાદ આવતા 'ડર તો પીછે રહા' એ કહેવત મુજબ મારો ભય જતો રહ્યો આ અન્નછત્રવાસી બ્રાહ્મણ મને ગમે ત્યા લઈ જાય તો પણ મારી પાસેથી તેને કશુએ મળે એમ નથી એમ ધારી મુગો મુગો હુ તેની પાછળ ચાલ્યો છેવટે દુર્ગાઘાટ નજીક આવતા મને શેણુવીઓનો મઠ ચીધી પેલો બીજી તરફ ગયો

શેણુવીના મઠમા આ વખતે શ્રી ગોવિંદરાવ પાળેકર નામના એક વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થ રહેતા હતા તેમના દીકરા શ્રી વામન ગોવિંદ પાળેકર (બેલગામના એક પ્રખ્યાત વકીલ) નુ નામ મે સાભળ્યુ હતું શ્રી વામનરાવ ગુજરી જવાથી કઇ ઘરકામ સારૂ ગોવિંદરાવને કાશીની કોરટમા જવું પડ્યુ ચાલતા જવુ અશક્ય હતું તેથી ડોળીમા બેસી કોરટમા ગયા. પણ પાછા આવતી વખતે રસ્તે વરસાદ પડયો અને પરિણામે ઘેર આવી માદા પડયા તેમને અતિસારનો રોગ લાગૂ પડયો હુ જ્યારે મઠમા ગયો ત્યારે તે ખૂબ માદા હતા છતા મારી સાથે તેમણે ઘણા પ્રેમથી વાત કરી. પોતાની જ ઓરડીમા રહેવા તેમણે મને આગ્રહ કર્યો અત્યત સાકડી ગલીઓસાથે

બહાર આવ્યાથી મને એકરીતે નિરાત વળી શેણવીઓનો મઠ છેક ગગાકાઠે હોવાથી શ્રી. ગોવિંદરાવની ઓરડીમાથી ગગાનો પટ તથા આસપાસનો રમણીય પ્રદેશ સાફ દેખાતો. આ દેખાવથી તેમજ ગોવિંદરાવના ઉત્તેજનકારક શબ્દોથી મારૂ ચિત્ત પ્રફુલ્લિત થયુ એમા નવાઇ નથી

તે જ દિવસ સાજે સખારામ ગોરને ઘેરથી હુ મારો સામાન આ મઠમા લઇ આવ્યો કાશીબાઇ નામની કોચી તરફની એક વિધવા ડોશી આ જ મઠમા રહેતી તે શ્રી. ગોવિંદરાવને રસોઇ કરી આપતી બીજે દિવસ ગોવિદરાવે પોતાની પાસેનુ સીધુસામાન આપી મારી જમવાની ગોઠવણુ કરાવી પોતે માદા હોવાથી લાઘણ્ કરી મારી અરધા ઇંચ ઘેરાવાની અને એક ઇંચ લબાઇની ચોટલી જોઇને કાશીબાઇને ભારે નવાઇ લાગી ! મને લાગે છે કે આ બાબત ગોવિદરાવ પાસે તેણે ફરિયાદ પણ કરી હોવી જોઇએ પણ ગોવિંદરાવને આજકાલના સુધારકી સાજ માલમ હોવાથી તેમણે બાઇનુ સમાધાન કર્યું હશે 'જુવાન છે, દેખાદેખીથી ચોટલી કપાવી નાખી રાખ્યા હશે વાળ ! એમા શુ થઇ ગયુ ? એટલાથી તે કાઇ અબ્રાહ્મણુ નથી થઇ જતો આજકાલ ક્યા થોડા લોકો વાળ રાખે છે ? તે બેલગામ તરફના કેટલાક સારસ્વતના નામ-ઠામ કહે છે, એટલે સારસ્વત જ હશે,' આવી રીતે બાઇને શાત કરવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હશે પણ તેથી કાઇ બાઇનુ સમાધાન થયુ નહિ તે મારી પત્રાવળી દૂર જ માડે અને મને પોતાના વાસણને અડકવા પણ ન દે સદ્દભાગ્યે મારી જનોઇ વિષે તેના મનમા શકા ન આવી કારણ તે તદ્દન-નવી હતી

શેણુવીમડ નજીક જ પાણીનો નળ હતો પણ નળ પાણી પીવુ એ બધો બોળાવાડો ગણાતો હોવાથી ગોવિદરા' ઘેર ગગાનુ જ પાણી પીવાતુ આ ગગાજળે પહેલે જ દિવ મને પરચો દેખાડયો આખી રાત ઉંઘ ન આવી અને પા દસ વખત શૌચ જવુ પડ્યુ બીજે દિવસથી ગગા ઉપર નાહીને આવતા લોટો ખાલી લઇ આવુ અને નળની નજી આવતા આસપાસ નજર ફેરવી કોઇ બ્રાહ્મણ જેવામા ન આ કે ઝટ લોટો ભરી લઉં એવો ક્રમ મે ગખ્યો હુ નળનુ પા પીઉં છુ એવી બાઇને ખબર પડી તો મારૂ જમવાનુ ટ જવાનુ એવી પાકી દહેશત મને હતી. આથી આ વાતની ક ખબર ન પડે એની મારે ખાસ સભાળ રાખવી પડતી

ગોવિંદગવની સલાહથી કાશીમા સ્થિર થવાનુ કેવી ર ગોઠવવુ એ મે ઠરાવ્યુ. અન્નછત્રમાથી ભોજન તો મળે એ હતુ પણ તે સારૂ ગ્વાલીઅરના કોઇ મોટા અમલદારની ચિ મેળવવી જોઇએ એમ તેમણે કહ્યુ વેદશાસ્ત્રસપન્ન ગગાધ શાસ્ત્રી તેલગની પાસે સસ્કૃતનુ અધ્યયન કરવુ એમ પ તેમણે સૂચવ્યુ તેમની આ સલાહ મુજબ હું કાશીમા કે રીતે રહ્યો એ આ પ્રકરણમા કહેવા બેસતા બહુ લબાણ થ તેથી આ પ્રકરણ અહીઆ જ પૂરૂ કરૂ છુ

કાશીવાસ

કાશીમાં નાનામોટા અનેક અન્નછત્રો છે, પણ તેમા મુક્તદ્વાર એવા તો બે જ છે એક મદ્રાસ તરફના કોઇ વેપારીએ સ્થાપેલુ અને બીજુ શ્રીમત મહારાજ જયાજીરાવ સિંધીઆનુ સ્થાપેલું શ્રી જયાજીરાવ કાશીયાત્રાએ આવ્યા તે વખતે કાશીમા વસતા દરેક બચરવાળ બ્રાહ્મણને સો સો રૂપીઆ દક્ષણા આપવી એવો વિચાર કર્યો પણ કાશીના પંડિતોને આ રુચ્યુ નહિ. એકાદ દસગ્રથી વૈદિકને કે ષડ્શાસ્ત્રપત્ર પડિતને તેમજ એક સાવ અભણ બ્રાહ્મણને સરખી જ દક્ષણા મળે એ કાશીવાસી પડિતગણને પસદ નહોતુ પરિણામે સિધીઆસરકાર ત્રાસીને બોલ્યા, 'જો આ વાત સહુને પસંદ ન હોય તો દક્ષણા માટે જુદા કાઢેલાં આ છ લાખ રૂપીઆ ગગાજીમા પધરાવુ છુ'' અંતે કેટલાક પીઢ ગૃહસ્થો વચમાં પડ્યા અને સિધીઆ સરકારને એવી સલાહ આપી કે આ રૂપીઆ ગગાજીમા પધરાવવા કરતા આ જ રકમમાથી કાશીમા એક અન્નછત્ર સ્થાપવુ આ વાત કબૂલ કરવામા આવી અને સિંધીઆસરકારે પેશ્વાઓનુ બાંધેલું બાલાજીનુ મદિર અંગ્રેજ સરકારના તાબામાથી છોડવી લીધુ અને ત્યા એક અન્નછત્ર શરૂ કર્યું હાલ આ 'બાલાજીનુ અન્નછત્ર' કહેવાય છે

બાલાજીના અન્નછત્રમા સારસ્વતોને દાખલ કરે છે પ
પણ તે માટે ઉપરી અમલદારની મજૂરી મેળવવી પડે
અને મજૂરી મળ્યા પછી પણ સારસ્વતોને બીજી પગત
જમવા બેસવુ પડે છે.

બીજો કોઇ રસ્તો ન હોવાથી આ જ અન્નછત્રનો મ
આશ્રય શોધવો રહ્યો હતો આથી શ્રી ગોવિંદરાવ પાળે
મને ગ્વાલીઅરથી અહીના અમલદાર ઉપર ચિઠ્ઠી મેળવી
છત્રમા જ જમવાની ગોઠવણ કરી લેવા કહ્યુ મે દા વાગળે
આ બાબત લખ્યુ પણ તેમણે પોતે કશુ લખવાને બ
શ્રી માલપ પાસે કાગળ લખાવ્યો માલપનુ કહેવુ એમ
કે બાલાજીના અન્નછત્રમા જવાની જરૂર નથી દા વાગ
ગવરાજા રઘુનાથરાવ ગજવાડેને વાત કરીને તેમના અન્નછત્ર
મારી સગવડ કરવાના છે રાવરાજા રઘુનાથરાવના પિ
દિનકરરાવે બ્રહ્મઘાટ ઉપર કોઈ એક જગ્યાએ પદર બ્રાહ્મણે
એક અન્નછત્ર રાખેલુ છે ત્યા મારી ગોઠવણ થઇ હોત
અનેક કષ્ટોમાથી હુ બચી જાત પણ દા વાગળેનો સ્વ
ભારે શરમાળ તેમણે રાવરાજાને કહ્યુ તો નહિ જ, પણ
ચિઠ્ઠીથી બાલાજીના અન્નછત્રમા મારી જે સ્હેજે ગોઠવણ
શકી હોત તેટલુ પણ તેમણે કર્યું નહિ. આ તરફ હુ ના
તેમના કાગળની રાહ જોતો રહ્યો

વિદ્યાભ્યાસની સગવડ તો તાબડતોબ થાય એમ હ
કાશીમા હરકોઈ પડિત પાસે જાઓ, તે કશુ લીધા વગર તા
શીખવશે પણ 'થડને જ વળગવુ' એ વચન પ્રમાણે સુપ્રસિ
પડિત વેદશાસ્ત્રસપન્ન ગગાધરશાસ્ત્રી કને જ અધ્યયન કરવા
મેં નિશ્ચય કર્યો. ગોવિંદરાવને પણ આ વાત ગમી

એક દિવસ બપોરે હું ગંગાધરશાસ્ત્રીનું ઘર શોધવા નીકળ્યો. ફરતાં ફરતાં તેમના ઘર આગળ પહોંચ્યો. જમખંડીના કોઇ ઉમરાવ કુટુંબના બાબાસાહેબ નામે જાણીતા એક ગૃહસ્થ કાશીમાં લગભગ એક તપ (દ્વાદશ વર્ષ) થયાં રહેતા હતા. તેઓ ગંગાધરશાસ્ત્રી પાસે શાસ્ત્રાધ્યયન કરતા. તે દિવસ મીમાંસા શાસ્ત્રનો પાઠ સાંભળીને શાસ્ત્રીજીને ઘેરથી પાધરા જ તેઓ પોતાને ઘેર જવા નીકળ્યા હતા. વાટમાં મારો એમની જોડે ભેટો થયો. 'ગંગાધરશાસ્ત્રીનું ઘર આ તરફ આવ્યું ?' એવો મેં તેમને પ્રશ્ન કર્યો. તેમણે જવાબ વાળ્યો,

'તમારે તેમના ઘરનું શું પ્રયોજન ?'

'મારે સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન કરવું છે.'

'તમારો કેટલો અભ્યાસ થયો છે ?'

'મને રઘુના એક બે સર્ગ આવડે છે, એથી વિશેષ કશું નથી આવડતું. હવે 'કૌમુદી' શરૂ કરવી છે.'

આ સાંભળીને બાબાસાહેબ વિસ્મિત થઇ બોલ્યા, 'આ ઉમ્મરે તમે શાસ્ત્ર ભણીને શું કરશો ? મને લાગે છે કે તમારી ઉમ્મર લગભગ પચીસ વર્ષની હશે. આજ તમે 'કૌમુદી' શરૂ કરશો ! તે તમને કે'દહાડે ખપ આવશે ? એના કરતાં તમે રેલવેમાં કે બીજે કોઇ ઠેકાણે નોકરી કરશો તો તમને વધારે ઉપયોગી થશે. આ અભ્યાસના છંદમાં નાહકના ન પડો. મને એનો અનુભવ છે, તેથી જ હું તમને સલાહ આપું છું. સાધારણ રીતે એકાદ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવતાં કેટલાં વર્ષ લાગે એની પણ તમને ખબર છે કે ?

'કેટલાંક લાગશે વારૂ ?'

'ભલા ભાઈ ' કેવળ એક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાને પણ બાર વર્ષ જોઈએ, બાર વર્ષ ! બાર વર્ષ તમે અહીં ગાળવા તૈયાર છો ?'

'ભાઈસાહેબ ! બાર વર્ષ એ તો કાંઈ બહુ ન કહેવાય વીસ પચીસ વર્ષ ગાળવા પડે તો પણ હરકત નહિ, પણ સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન તો મેળવવું જ મેળવવું એવો મારો સંકલ્પ છે '

બાબાસાહેબનું આશ્ચર્ય બમણું વધ્યું તેમણે કહ્યું, 'શી વાત કરો છો ! વીસ વર્ષ ? અરે, વીસ વર્ષ વીત્યા પછી તમને તમારો અભ્યાસ શે ખપ આવશે ?

મે હસતા હસતા કહ્યું, 'જુઓ, તમે હિંદુ છો એટલે તમે પુનર્જન્મને તો માનતા જ હશો કેમ ? તમે પુનર્જન્મ માનો છો કે નહિ ?'

'વાહ, પુનર્જન્મ કેમ ન માનું ? એમાં તે વળી શંકા હોય ? પણ અહીં તેનો શો સંબંધ ?'

'હું જે આટલી મહેનત કરવા માગું છું તે આ જન્મમાં તેનું ફળ મળે એટલા સારુ નથી આ મહેનતનું ફળ મને બીજા જન્મમાં મળશે. બીજા જન્મમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ સરસ થઈ શકશે કેમ તમને આમ નથી લાગતું ?'

બાબાસાહેબ છેક દંગ થઈ ગયા ! તેમણે કહ્યું, 'આવડી તમારી શ્રદ્ધા છે તો જાઓ, પ્રયત્ન કરો આ સામે દેખાય છે તે જ ગંગાધરશાસ્ત્રીનું ઘર '

આમ કહી તે ચાલ્યા ગયા

કેટલાક ઘર મૂકી આગળ જતાં એક બારી આગળ (કાશીમાં ઘરની બારીઓ પૂણાના અસલી ઘરોની જેમ જમીન

ર હોય છે) તકીઆને અઢેલીને બેઠેલા એક ગૃહસ્થને
ેયા તેમની જનોઇ જોતા તે બ્રાહ્મણ હતા એવુ અનુમાન
થઇ શક્યુ પણ તેમનો ઠીગણો બાધો અને કાળો
જોઇને તે તેલગણુ તરફનો હોય એમ લાગ્યુ વળી
ાજુ તેમનુ મેલુ શહાપૂરી પચિયુ અને બીજી બાજુએ
તકીઆને અઢેલીને બેસવુ એ બે વાતનો પણ મારા
મેળ મળે નહિ આ ભટજી ગરીબ ભિક્ષુક હોય તો
તકીઆને અઢેલીને કેમ બેસે? કોઇ શ્રીમત હોય તો
મેલુ પચિયુ કેમ પહેરે? ગમે તે હો, પણ એમને
રશાસ્ત્રીનુ ઘર પૂછવામા શુ વાધો? મગદી આવડતુ હશે
વાબ આપશે આવો વિચાર કરી મે કહ્યુ. 'આટલામા
ગગાધરશાસ્ત્રી તેલગ રહે છે ને?'

'તમારે તેમનુ શુ કામ છે?'

'મારે તેમને મળવુ છે'

ત્યારે અદર આવો' એમ તે બોલ્યા

અંદર જઇને જોઉં છું તો સફેદ પળીઆ આવેલા કેટલાક
પોતપોતાની પોથીઓ છોડીને તેમની સામે બેઠા હતા!
તે જ ગગાધરશાસ્ત્રી, એમ લગભગ મારી ખાત્રી થઈ.
પ્રણામ કરી હુ એકકોરે જઇ બેઠો

તેમણે કહ્યુ, 'તમારે શુ કામ છે?'

મારે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો છે તેથી આપની પાસે
છુ'

પણ તમારે ક્યુ શાસ્ત્ર શીખવુ છે? ન્યાય કે વ્યાકરણ?'

ખાસ તો મારે ન્યાયશાસ્ત્ર શીખવુ છે પણ પહેલા
 પણ હું શીખવા ઇચ્છુ છુ.'

'તમારે ન્યાય શીખવો હોય તો હુ એક સરસ પડિત જોડે તમને મેળવી આપુ હુ પોતે વૈયાકરણી હોવાથી મને ન્યાયશાસ્ત્રનુ જોઇએ તેવુ જ્ઞાન નથી'

'આપને જેટલુ આવડતુ હશે તેટલુ મારે માટે બહુ છે કારણ હુ તો સસ્કૃત રૂપાવલી શીખનારો વિદ્યાર્થી છુ'

'તમે ફરી એક વાર મને મળજો એટલે તમારા અભ્યાસનો વિચાર કરશુ હાલ તો તમારા ખાવાપીવાની ગોઠવણ પાછળ લાગો'

આટલુ કહી તેમણે મને રજા આપી આ જ વખતે તેમના મોટા પુત્ર ઘુડિરાજશાસ્ત્રીની ઓળખાણ થઇ

હવે જમવાની ગોઠવણ શી શોધવી એની ફિકરમા હુ પડયો કા વાગળેને ફરી એક વાર કાગળ લખ્યો અને જવાબની રાહ જોતો બેઠો એટલામા ગોવિદરાવ પાળેકરનો મદવાડ વધી ગયો તેમની ઇચ્છાથી તેમના પૌત્રને તાર કર્યો ત્રણ ચાર દિવસમા તેમના પૌત્ર, પરાડકર કરીને એક મિત્ર વિદ્યાર્થીને સાથે લઇ કાશી આવ્યા. તેમના આવ્યા પછી બીજે કે ત્રીજે દિવસ ગોવિદરાવે દેહ છોડી! તે પ્રસગે મારે સમશાન જવુ પડયુ. વળી કવખતનુ ખાવુ, નદીએ નાવુ, વિ૰ કારણોથી મને સખત તાવ ભરાયો છેવટે શ્રી પરાડકર મારફત એક ડોળી ભાડે કરાવીને હુ કાશીની ઇસ્પિતાળમા જઇને પડયો

આ પ્રાતની ઇસ્પિતાળો પણ જોવા જેવી હોય છે. મારી પથારીમા કેટલાય ખાડાટેકરા હતા પડખેના ખાટલામા એક પરમીઆથી પીડાતો યુવાન અર્ધનગ્ન સ્થિતિમા વળવળતો હતો આ બધો દેખાવ જોઇને મને ઇસ્પિતાળનો ઉબકો

આવ્યો પણ કરૂ કેમ ? ચાર દિવસ અહી જ પડયા રહ્યા વિના છૂટકો નહોતો દુખમા સુખ એટલુ જ હતું કે ધુડિરાજશાસ્ત્રી અને પરાડકર દિવસમા એકાદ વખત આવી મારી ખબર લઇ જતા. રોગીઓની ખાવાની વ્યવસ્થાનુ તો પૂછો જ મા સાબુદાણાની કાજી અને તેમા સાકરને બદલે ગોળ અને તે પણ એક વાટકીથી વધુ કોઇને ભાગ ન આવે. દાળભાત મળતા પણ ચોખા ભૂડાભૂખ હોવાને લીધે ભાત સારો ન થતો પૂણાની સાસૂન ઇસ્પિતાળમા રોગીઓની વ્યવસ્થા એક વાર મે જોઇ હતી તેમા અને કાશીની ઇસ્પિતાળની વ્યવસ્થામા આસમાનજમીન જેટલો ફેર હતો અંતે ચાર દિવસ આ ઇસ્પિતાળનો અનુભવ લઇ ત્યાના દાક્તરની રજા મેળવી હું પાછો દુર્ગાઘાટ ઉપરના શેણવીમઠમા આવ્યો.

ગોવિદરાવ પાળેકરના પૌત્ર પરાડકર વિગેરેને મારા આવવાથી આનદ થયો આ વખતે આ મઠની વ્યવસ્થા કોઇ ચિદબર ગોડબોલે નામના કોકણસ્થ બ્રાહ્મણના હાથમા હતી ગોવિદરાવના જીવતા તો આ ચિદબર ગોવિદરાવને પડછાયે પણ ઉભો ન રહેતો ગોવિદરાવ મને કહેતા કે 'સભાળજે હો, ચિદબર પાકો ગઠીઓ છે, તે તારો સરસામાન સિકકે ચોરી જશે' પણ ગોવિદરાવના મરણ પછી ચિદબરે એક લાબી યાદી તૈયાર કરીને તેમની પાસે સો બસો રૂપીઆ લેણા કાઢયા ! અને બીજા એક પશુપતિશાસ્ત્રી કરીને ત્યા હતા તેમની મારફત તેમના પૌત્ર ઉપર આ નાણાનો તગાદો માડયો હું ઇસ્પિતાળમાથી પાછો આવ્યો તેને બીજે જ દિવસ ચિદબર તરફથી પશુપતિશાસ્ત્રી ફરીવેળા આ સબધી વાત

કરી રહ્યા હતા. ગોવિંદરાવના પૌત્રે મને બધી હકીકત સમજાવી આ ઉપરથી મે ચિદબરને કહ્યુ 'કેમ ભાઈ, ગોવિંદરાવ પાસે તમારી આવડી રકમ લેણી કાઢો છો પણ તેમના જીવતા તો કોઇ દિવસ તેમને મોઢે તમને આ વાત કરતા મે સાભળ્યા નથી. એટલુ જ નહિ પણ તમે તેમને કોઇવાર કોઇ દિવસ મળવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી.' ચિદબર મનમા ને મનમા ચમકયો, અને 'ત્યારે અમે ખોટી યાદી બનાવી આણી એમ? હે એમ? હે?' એમ બડબડતો બડબડતો પોતાનુ દફતર વીંટી ચાલતો થયો ફરી કોઇવાર તેણે ગોવિંદરાવના પૌત્ર પાસે આ વાત કાઢી નહિ માત્ર મારા ઉપર તે બળી ઉઠયો

ગોવિંદરાવની બધી ઉત્તરક્રિયા પૂરી કરી તેમના પૌત્ર (શ્રીયુત મોરેશ્વર વામન પાળેકર) અને પરાડકર પાછા પોતાને ગામ રવાના થયા આ તરફ મારી જમવાની સગવડ હજુ કયાયે થઇ નહિ દા. વાગળેના કાગળની વાટ જોયા કરવામા હવે કાઇ સાર નથી એમ મારા મનની ખાત્રી થઇ. અતે એક દિવસ હુ બાલાજીના છત્રના અધિકારીને જઇ મળ્યો. 'હુ સારસ્વત એટલે શેણવી છુ તો પણ વિદ્યાર્થી હોવાથી તમારા અન્નક્ષેત્રમા મને જમવાનુ મળે તો મારો અભ્યાસ સરખી રીતે ચાલી શકે' એમ મે તેમને કહ્યુ તે બોલ્યા 'તમારૂ નામ શુ?' મે મારૂ નામ જણાવ્યુ એટલે તે ફરી બોલ્યા, 'અરે, આજ દસ બાર દિવસ થયા તમારી જ વાટ જોઉ છુ ગ્વાલીઅરથી તમારા વિષે મારા ઉપર લખાઇને આવ્યુ છે પણ તમારા ઠેકાણાની મને ખબર ન હોવાથી હુ તમને ક્યા શોધુ? સારૂ થયુ જે આવ્યા હવે તમે કાલે

ક્ષેત્રમા આવજો, ત્યાના વ્યવસ્થાપકને તમારે માટે કહી માત્ર તમે શેણુવી છો એટલે તમારે પાછલી પગતમા ડશે આ બાબતમા હુ લાચાર છુ. શેણુવી વિગેરે લોકોને પાછલી પગતે બેસાડવાનો અમારે ત્યા છે'

જે દિવસે આ અધિકારીએ મારી બધી વ્યવસ્થા ી ત્યારથી બાલાજીના છત્રમા બીજીવારની પગતમા મને મળવા લાગ્યુ પણ ગ્વાલીઅરથી કાગળ મોકલનાર ગે તેની અટકળ હુ કરી શક્યો નહિ છેવટે શ્રીયુત . એક કાગળ ઉપરથી બધી ખબર પડી શ્રી માલપ લીઅરના મહાગજાના સાળા સરદાર શિતોળેને ત્યા તા તેમણે મારી મુશ્કેલી જાણીને સરદાર શિતોળેના મારફત એક ચિઠ્ઠી ઉપર કહેલા છત્રના અધિકારી કલી હતી અને તેને જ પરિણામે છત્રાધિકારીએ મારૂ સન્માન કર્યું સરદાર શિતોળેનો કારભારી એટલે કાઇ ાડુ માણુસ તો નહિ જ તેનો પગાર મહીને માત્ર ચાળીસ રૂપીઆ હતો પણ છત્રાધિકારીની દૃષ્ટિએ પદવી બહુ ભારે હતી અસ્તુ. આમ અતે જમવાની થઈ ગઇ તેથી મને એક રીતે નિરાત વળી

મા છત્રમા પાછલી પગતે જમનાર પાચ સાતેક જણુ મને છત્રાધિકારી પહેલી પગતમા આટલાને જમાડવાની જો કરી શકત પણ તેમ કરે તો દક્ષણી બ્રાહ્મણોનું થાય એ બીકે દક્ષણી બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કોઇને પંગતમા બેસવા દેવામા આવતા નહિ જે દિવસ ની સખ્યા વધી ગઇ હોય તે દિવસ અમારી દાળ

ગંગાજળરૂપ થઈ જતી જાણે તેના ઉપર થઈને ગંગાજીનો પ્રવાહ વહી ગયો હોય ! શાક તો ઘણુંખરૂં પાછલી ધાલમાં હોય જ શાનું ? પણ શાકને બદલે કોઈ કોઇ વાર પીઠલું* મળતું કાશીમાં જે ચોખાનું કોઇ ઘરાક ન થાય તે અમારા અન્નક્ષેત્રમાં આવતા હશે ! ફક્ત રોટલી અમારે ત્યાં સારી બનતી અને તે જોઇએ તેટલી માગો પીરસનાર કદિ ના કહેતો નહિ ઘી ફક્ત એક જ પા'.લું મળતું વચમાં વચમાં કોઇવાર છાશની કઢી મળતી અમારી પાછલી પંગત કોઇ વાર બાર વાગે તો કોઇવાર ચાર વાગે એમ બેસતી ! પહેલી પંગતના બ્રાહ્મણો ધાર્યા પ્રમાણે જ થયા હોય અને ગ્મોઇ વધી હોય તો બાર એક વાગે જમવા મળતું પણ જો કદિ બ્રાહ્મણો મોટી સંખ્યામાં આવી ચડ્યા તો પછી ફરી પાછા ભાત અને રોટલી થાય ત્યાં સુધી એટલે ખાસા ત્રણ કલાક અમારે તપ કરવું પડતું હું કૌમુદી ભગવદ્ગીતા કે એવું જ એકાદ પુસ્તક સાથે લઇને જતો અને પત્રાવળીમાં ભાત પડે ત્યાં સુધી વાંચ્યા કરતો

મને કાશી આવ્યે બે ત્રણ મહિના નહિ થયા હોય તેટલામાં નીલકંઠ ભટ ગાયતોંડે નામના એક વિદ્યાર્થી કાશીમાં આવ્યા કવળે મઠના આશ્રય હેઠળ તેમનું વેદાધ્યયન થયું હતું. પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા હોવાથી તે કાશી આવ્યા પહેલા તો તે અહલ્યાબાઇના અન્નછત્રમાં જમતા, પણ બ્રહ્મઘાટથી આ છત્ર ખૂબ આઘું પડતું હોવાથી તે પણ મારી સાથે બાલાજીના છત્રમાં આવવા લાગ્યા અમને પાછલી

* દક્ષણીઓમાં ચણાના લોટને પાણીમાં સીજવી મી મરચું વઘાર કરીને કરવામાં આવતી એક જાતની જાડી કઢી

પગતે જમાડી છત્રના વ્યવસ્થાપક અમારૂ જાણી જોઇને અપમાન કરે છે, એ વાતની તેમને ખૂબ ચીડ ચડતી ગ્વાલીઅરના મહારાજાને અરજી કરી આ વ્યવસ્થાપકની ખો ભૂલાવી દેવી જોઇએ, એમ તે વખતોવખત મને કહેતા મને તે કહેતા કે 'તમારા જેટલુ જો મને મરાઠી આવડતુ હોત તો ક્યારની મે આ લોકોની ખોડ ભૂલાવી હોત પણુ તમને તો આનુ કાંઈ જ લાગતુ નથી' તમે મૂગા મૂગા આ બધુ અપમાન વેઠી લ્યો છો' મે કહ્યુ 'ભાઈ, તમારી વાત બધી સાચી છે તમારે તો બાલાજીનુ છત્ર બધ થાય તો અહલ્યાબાઇનુ તૈયાર છે પણુ મારૂ શુ થાય? ધારો કે મે અરજી મોકલી અને ત્યાથી અધિકારી ઉપર તપાસ સારૂ અહીં પાછી આવી, તો સૌ પહેલા તો આ અધિકારી આપણુને જ પાણીચુ આપે અને પાછળથી સારો રિપોર્ટ લખી મોકલે બીજી બાજુએ સારસ્વતોની વતી હુ લડયો એની કદર કરી સારસ્વતોમાના શ્રીમત લોકો મને મદદ કરવાને બદલે ઉલટા મૂરખમા ગણે અને આ બધાનુ પરિણામ એ આવે કે મારે અભ્યાસ પડતો મૂકી કાશી છોડી ચાલતા થવું પડે' આટલા સારૂ જ હુ આ ભાજગડમા પડવા નથી માગતો, જ્યા સુધી મારે અહીં રહેવુ છે ત્યા સુધી જે કઈ વેઠવુ પડે તે બધુ ખમી લેવુ અપમાન સહેવુ પડે તો પણુ સહી લેવુ, પણુ દિવસમા એકવાર જે જમવાનુ મળે છે તે ખોટુ નથી એના ઉપર આપણુ જીવન ટકી રહ્યુ છે.'

છત્રમા વેઠવા પડતા કષ્ટો અને અપમાન બસ ન હોય તેમ તે પૂરા કરવા સારૂ જ કેમ જાણે અમારા આગલા ભવના કર્મે મૃત્યુજયને કાશી મોકલ્યો' મૃત્યુજય કોચી તરફનો રહીશ કોઇએક સારસ્વત બ્રાહ્મણુ હતો નાની

ઉમરમા તે કાશી આવ્યો કેટલાક લોકોએ તેને ભણાવવાની તજવીજ કરી, પણ મૃત્યુજયે તેમને જરાય દાદ ન દીધી મારા કાશીવાસનો હજુ આરભ થયો ન હતો ત્યાર પહેલા તો મૃત્યુજયે કાશીમા પદર વર્ષ પૂરા કર્યા હતા! આજ લગભગ એક તપ થયા તે આ અન્નછત્રના માલ ઉડાવતો હતો પણ જીભડીને લગામ નહિ તેથી એક બે વખત બાલાજીનું અન્નછત્ર છોડવા વારો પણ આવેલો પછી ભાઇ ભૂખે મરવા લાગ્યા એટલે અહીંની રાધનારી વધવા બાઇઓ વચમા પડી અને ભાઇસાહેબને ફરી જમવાનુ મળવા લાગ્યુ

આમ પોતાના વાગ્બાણ અધિકારીઓ ઉપર છોડવાથી કેવુ પરિણામ આવે છે તેનો મૃત્યુજયને પૂરેપૂરો અનુભવ મળી ચૂક્યો હતો પાછળી પગતમા જમનારામા બ્રાહ્મણ ઝાઝા હતા નહિ અને જે હતા તેમને છેડવા જેટલી હિમ્મત મૃત્યુજયમા નહોતી કારણ પેલા અધિકારી પાસે ફરિયાદ લઈ જાય તો સાહેબસ્વારીને વળી પાછી રૂખસત મળે એની તેને ખાત્રી હતી આ બધા કારણોને લઇને મૃત્યુજયની વાણીનો સમગ્ર ઓઘ અમારા જેવા નિરૂપદ્રવી માણસો તરફ વળ્યો એમા નવાઈ નથી તેમાયે નિલકઠ ભટ કરતા પણ મારા ઉપર તેમની બહુ જ કૃપા હતી પહેલા તો તે અમારી સાથે બોલતો પણ તેની વાતમા જેની તેની કુથલી સિવાય બીજુ કશુ જ ન હોય એટલે તેની વાતો અમને ગમે નહિ આથી ભાઈસાહેબ અમારા ઉપર જ રૂઠયા અમારી સામે તેનો સૌથી મોટો આક્ષેપ એ હતો કે અમે છત્રનુ અન્ન ખાઇને શાસ્ત્રાધ્યયન કરીએ છીએ, ભવિષ્યમાં આ શાસ્ત્રાધ્યયનને પેટ ભરવાના કામમા વટાવવાના અર્થાત્ અમે શાસ્ત્રવિક્રય કરવાના, અને તેથી સદાને માટે

નરકમા પડવાના' આસપાસ બેઠેલ છત્રના એકાદ વિદ્યાર્થી
ળીને તે ઉમેરતો, આ હુ પોતે આજ ૫૬૨ ૫૬૭
વહાણા વાયા, કાશીમા છઉં પણ મેં કદિ શાસ્ત્રની
ણુ જોયુ છે? અરે, મને શાસ્ત્ર ભણાવવાનો અહીના
ડાહ્યાઓનો ઝગડો હતો, પણ મે તો ચોખ્ખુ
ી દીધુ કે ના રે ભાઇ એ શાસ્ત્ર આપણે ન જોઇએ!
ભણવા ને પછી વેચવા ને નરકમા જવુ એ બધુ કોણે
અને આ બધા અન્નછત્રો કઇ શાસ્ત્ર શીખનારાઓને
ાડા જ છે? આ તો લોકો ગ ગાસ્નાન કરે, જમે, અને
સ કરે એટલા ખાતર જ સ્થપાયા છે''

બીજો એક બ્રાહ્મણ પાછલી પ ગતમા જમનારો હતો
ેલી પ ગતમા જમવુ અનુકૂળ નહોતું, કારણ પોતાના
ત્ર' ના નિર્વાહને સારૂ તેને ભિક્ષા માગવી પડતી'
ભિક્ષા માગતા જે અન્ન મળે તે પોતે ગખેલી આ
બાઇને પહોચાડે અને પછી પોતે છત્રમા જમવા આવે
ેને પાછલી ધાલમા બેસવુ પડતુ તેને અને મૃત્યુજયને
નતુ છતા કોઇ કોઇ વાર બેઉ વઢી પણ પડતા મૃત્યુજય
વિરુદ્ધ રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા ૪૦ નો પ્રયોગ કરીને જાત
વાતો આને અને બીજા બ્રાહ્મણોને સ ભળાવતો. અમે
ુ મૂગા મૂગા સહન કરતા નિલક ક ભટને મૃત્યુજય
ારે તિરસ્કાર હતો છતા તે કોઈ દિવસ તેની જોડે
ઉતરતા નહિ

અન્નછત્રમા મારા ઉપર થનારા આ અનેકવિધ 'સત્કાર'નુ
[જ્ઞાનછત્રમા ભરપાઇ થતુ ગ ગાધરશાસ્ત્રીને ગુરુપૂજા
મે એક રૂપીઓ ને નાળીએર એટલુ જ આપ્યુ

હતું તેમણે મારા શિક્ષણની બરોબર વ્યવસ્થા થાય એટલા સારૂ મને તેમના મુખ્ય શિષ્ય નાગેશ્વરપંત ધર્માધિકારીને સોંપ્યો નાગેશ્વરપંતને ઘેર હુ સવારે સાત વાગે જતો મને તેઓ એક કલાક શીખવતા પણ ત્યાં હુ બીજા વિદ્યાર્થીઓના પાઠ સાંભળતો દસ વાગ્યા સુધી બેસતો સાંજે ગંગાધર-શાસ્ત્રીના ઓરમાન ભાઇ લક્ષ્મણશાસ્ત્રી મને અને બીજા બે ત્રણ વિદ્યાર્થીને સાહિત્ય શીખવતા મારા આ બંને ગુરુઓની મારી ઉપર પૂર્ણ કૃપા હતી મને જોઇતા પુસ્તકો તે પોતાની પાસેથી આપતા, અને મારા અભ્યાસની ખૂબ કાળજી રાખતા

ગોવિંદરાવ પાળેકરના મરણ પછી મારી અને ચિદંબર ગોડબોલે વચ્ચે જરા બોલાચાલી થએલી એ પાછળ કહી ગયો છુ હુ દુર્ગાઘાટ ઉપર રહેતો એ તેને ખૂચતુ તેણે કંઇને કંઇ બાનું કાઢીને મારી જોડે વઢવેડ કરવાનો લાગ શોધવા માડ્યો એક દિવસ મને કહે 'બસ ભાડુ આપતા હો તો જ અહીં રહો નહિ તો ચાલતા થાઓ હુ તમારો સરસામાન ઉપાડીને રસ્તાપર ફેંકી દઇશ ' આ ભટ્ટ જોડે વાદમા ઉતરવામા કંઈ જ સાર નહોતો એ હું જાણતો પણ જવુ ક્યાં? બ્રહ્મઘાટ ઉપર કોચીના સ્વામીનો બીજો એક ખૂબ મોટો મઠ છે ત્યાંના વ્યવસ્થાપક માધવાચાર્યને હુ મળ્યો પણ તેમણે મને આશ્રય આપવા ના પાડી હવે તો ગંગાકાંઠે પડી રહેવા વારો આવ્યો શ્રીયુત્ કૃષ્ણાજી સાઠે (જેઓ હાલ આપાશાસ્ત્રી સાઠે વૈદ્યના નામથી મુબઈમા સુપ્રસિદ્ધ છે) તેમની અને મારી વચ્ચે સારી ઓળખાણ હતી મારી જ ઓળખાણને લઇને તે ગંગાધરશાસ્ત્રીને તેમજ નાગેશ્વરપંતને ઘેર આવતા હાલ તેઓ

બ્રહ્મઘાટ ઉપર સાગલીકરના વાડામા રહેતા, તેમણે મારી અડચણ જાણી કે તરત જ મને પોતાની ઓરડીમા આવીને રહેવા કહ્યું આણે શેણ્વીને આશ્રય આપ્યો છે એવી જો સાગલીકરના કારભારીને ખબર પડી તો તે જ વખતે સાઠેને પોતાની ઓરડી છોડી જવુ પડશે એવી મને તો બીક હતી પણ સાઠેએ ત્યાના કારભારીને વાત કરીને મહામુશ્કેલીએ મને થોડા દિવસને સારૂ પોતાની ઓરડીમા રહેવા દેવાની રજા મેળવી

મહિનો દોઢ મહિનો સાઠેની ઓરડીમા કાઢ્યો એટલામા એક દિવસ ગગાપર સ્નાન કરવા ગયો હતો ત્યા માધવાચાર્ય મળ્યા અને મને કહેવા લાગ્યા કે 'તમે સાગલીકરના વાડામા શા સારૂ રહો છો? અમારા મઠમા કેટલીએ જગ્યા ખાલી પડી છે' મને તેના આ શબ્દોથી ભારે નવાઇ લાગી દોઢ મહિના પહેલા આ ગૃહસ્થે ચોખ્ખી ના પાડેલી અને હવે સગવડ થઇ ગઇ એ કેવુ? મે કહ્યું કે 'હમણા તો હુ ત્યા જ ઠીક છુ' ફરી એક બે વેળા તેમણે આગ્રહ કર્યો એટલે હુ તેમના મઠમા રહેવા ગયો મારે વિષે માધવાચાર્યનો મત આમ એકાએક કેમ પલટાયો હશે એ સમસ્યાનો ઉકેલ હુ આજની ઘડી સુધી કરી શક્યો નથી પણ મને લાગે છે કે કા તો નીલકઠ ભટે મારે વિષે તેમનો અનુકૂળ મત બધાય એવુ કઇ કહ્યું હોય કે પછી મારી અભ્યાસી વૃત્તિ જોઇને મારે માટે તેના મનમા આદરબુદ્ધિ પેદા થઇ હોય' ગમે તેમ હો, પણ મને તેમના મઠમા આશ્રય મળ્યો અને જગ્યાની અડચણ રહી નહિ નીલકઠ ભટ દુર્ગાઘાટ પર શેણ્વીના મઠમા રહેતા હતા ત્યાથી હું બ્રહ્મઘાટ પરના મઠમા રહેવા ગયો એટલે ત્યા

આવ્યા, અને અમારે બન્નેને માટે માધવાચાર્યે પોતાને ખર્ચે એક ઓરડી પણ દુરસ્ત કરાવી આપી!

૧૯૦૧ ના માર્ચ આખર કાશીમા મરકી આવી અમારા મઠની આસપાસ કેટલાક મરકીના કેસ થયા અમારી પાડોશમા રહેતો એક ઓળખીતો ગોવાળ તે મરકીમા મરણ પામ્યો અમે ગભરાઇ ગયા પણ કરવુ કેમ? બહારગામ જઇએ તો ભૂખે મરવા વખત આવે નાગેશ્વરપંત ધર્માધિકારી અમને ધીરજ દેતા કે 'અરે બહારગામ જઇને મરવા કરતા અહી મરવુ સારૂ અહી મૂઆ તો કોઇ પગેવતી પણ ગંગામા હડસેલી મૂકશે અને આપણૂ શબ ગંગામા પડે એના કરતા ઉંચી બીજી કઇ ગતિ આપણે જોઇએ? કાશીમા મરણ થાય એટલા સારૂ તો લોકો દૂરદેશથી અહી આવીને વસે છે અને વરસના વરસ મરણની વાટ જુએ છે માટે મરકીના ભયથી અહીથી ભાગવુ તદ્દન અનુચિત છે' અમારૂ શબ ગંગામા પડ્યુ એટલે પાવન થયા એવુ માનનારા અમે નહોતા પણ નિરૂપાયે કાશીમા જ રહ્યા બહારગામ જમવાખાવાની સગવડ બને એમ હોત તો કાશીમા એક ક્ષણ પણ ઉભા ન રહેત

એક દિવસ મને જોસભેર તાવ ભરાયો આ મરકીનો જ તાવ એવી મને શંકા થઇ મે નીલકંઠ ભટજીને મારી ઓરડીમાથી તાબડતોબ નીકળી જવા કહ્યુ નીલકંઠ ભટજી બહુ બીકણ માણસ, પણ આ પ્રસગે તેમણે ભારે હિમ્મત દેખાડી તેમણે કહ્યુ 'તમે મને ગમે તેટલો આગ્રહ કરશો તો પણ અત્યારે હુ તમને છોડી જવાનો નથી મરવુ લખ્યુ હશે તો આ જગ્યાએ બન્ને સાથે મરશુ.' પોતાનુ બિછાનુ સરખુ તેમણે આઘુ ખસેડ્યુ નહિ વૈદ્યને ઘેર જઇ મારે માટે તેમણે દવા

આણી અને તે દવાથી એક અઠવાડીઆમા મારી તબીઅત સુધરવા લાગી પણ પદર વીસ દિવસ સુધી મારા શરીરમા શક્તિ આવી નહિ આ વખતે માધવાચાર્યના પત્નિએ મારી ખૂબ સભાળ લીધી આ સાધ્વી સ્ત્રી સવારે વહેલી ઉઠી મારો પરહેજીનો ખોરાક તૈયાર કરી દેતી દીકરાની કે ભાઇની જેટલી સભાળ લે તેટલી મારી સંભાળ તેણે લીધી, એમ કહુ તો જરાય અતિશયોક્તિ નથી બે અઠવાડીઆમા હુ સાજો થઈ ગયો અને પહેલાની માફક બાલાજીના છત્રમા જમવા જવા લાગ્યો

આ બાજૂ મરકીનો સપાટો પૂરજોસમા ચાલૂ હતો મડદા ઉંચકવા માણસો ન મળવાથી ગાડામા નાખી લાવવા પડતા એમ મે સાભળ્યુ છે ઉનાળાના દિવસોમા રાત્રે ઓરડીમા સુવાય નહિ તેથી હું અગાશીમા સૂતો. ત્યાથી મણિકર્ણકાના ઘાટ પર હારબધ સળગતી ચિતાઓ સામે જ દેખાતી આખ મળે ન મળે એટલામા અમારા મઠની નીચેના પગથીઆ આગળ એકાદ મડદુ આવે અને મોટેથી ગડારોળ શરૂ થાય. આમ કેટલાક દિવસ ચાલ્યુ છેવટે એ બધાથી પણ ટેવાઈ જવાયુ અને તેથી ઉંઘમા ખાસ ખલેલ પડતી બધ થઇ! આ દિવસોમા ગગાધરશાસ્ત્રી સહકુટુબ બહારગામ ગયા હતા. પણ ધર્માધિકારી ઘેર જ હતા તેથી અભ્યાસમા પણ ઝાઝી ખલેલ પહોચી નહિ

ચોમાસું શરૂ થયા પહેલા જ મરકી બંધ પડી. પણ મારા ધોતિયા તદ્દન ફાટી ગયા હતા હવે એકાદ મહિનો પણ આ ધોતિયા પર કાઢવો મુશ્કેલ થઈ પડયો પણ નવો ધોતી-જોટો લાવવો ક્યાથી? દા વાગળેને એક કાગળ લખ્યો.

ધોતિયા લેવા માટે પાચેક રૂપીઆ તો મોકલો જ એવી તેમા વિનંતિ કરી હતી પણ દા વાગળેએ પોતાના હમેશના રિવાજ મુજબ કાગળનો જવાબ લખ્યો નહિ શ્રીયુત્ વિષ્ણુ નાયકને મારી ગરીબાઇ જણાવી ઓછામા ઓછા પાચ રૂપીઆ મોકલવા વિનતિ કરી, પણ ફોગટ' કાગળનો જવાબ વાળવામા તે ઘણેભાગે આળસ ન કરતા પરતુ મારા આ કાગળનો જવાબ સરખો તેમણે ન મોકલ્યો શ્રી ભિકુ નાયકને કાગળ લખેલો કે નહિ તેનું આજે બરોબર સ્મરણ નથી, પણ લખ્યો હશે એમ લાગે છે હવે કોઇ તરફની મદદની આશા રહી નહિ તેથી હવે પછી કોઇ પણ બાબતમા જૂના મિત્રો ઉપર મદાર બાધવી નહિ, ગમે તેટલા સકટ આવે, ચાહે તેવડી વિપત્તિઓ પડે પણ જૂના મિત્રોને તેની ખબર કહી મદદની યાચના કરવી નહિ અને અહીને અહી જ પોતાની અક્કલહુશિયારીથી અને પ્રમાણિકપણાથી બધા સકટોમાથી પાર ઉતરવુ, એવો મે નિરધાર કર્યો પણ કાશી જેવા ક્ષેત્રમા મજૂરી કરીને પણ એક રૂપીઓ કમાતા આખો ઓડે જાય એવુ હતું છતા નિરાશ ન થતા કઇકને કઇક તોડ કાઢવાનો મે વિચાર કર્યો

કાશીમા ગુસાઇ કરીને ગુજરાતીઓના એક જુવાન ગુરૂ રહેતા ભારે શ્રીમત હતા ગગાધરશાસ્ત્રી પાસે તે શાસ્ત્રાધ્યયન કરતા તેમને વચમા શ્લોક અને બાજુ ઉપર મરાઠી અર્થ છાપેલ એવી અમરકોષની એક નકલ જોઇતી હતી નિર્ણયસાગર છાપખાનાની આવી એક નકલ મારી પાસે હતી મે તેમને તે વાચવા માટે આપી પણ તેમને તે વેચાતી જ જોઇતી હતી તેની મૂળ કિમત સવા રૂપિઓ હતી મે તેમને કહ્યુ 'હું તમને આ નકલ મફત જ આપત, પરતુ હમણા હું

પૈસાની ભારે તગીમા છુ એટલે તમે મને આનો એક રૂપીઓ આપો ના ના કહ્યા છતા ગુસાઇજીયે મને સવા રૂપીઓ આપ્યો એક રૂપીઓ બે આના આપી મે એક પંચિયાનો જોટો લીધો આ જોટે બહુ બહુ તો બે ત્રણ મહિના નીકળે એમ હતુ કારણ તે બહુ મજબૂત નહોતો આથી મે એવો નિશ્ચય કર્યો કે છત્રમાથી રોજ તેલને સારૂ મળતો એક પૈસો તેલમા ન ખરચતા બચાવવો અને એમ બે અઢી મહિને એકાદ રૂપીઓ થાય એટલે તેનુ નવુ પચિયુ લેવુ છત્રની પગત વેળા રોજ પેસો દક્ષણા મળતી પણ તેનું રોજ ગતે તેલ લાવવુ પડતુ ઉપરાત એકાદશીને દિવસ છત્ર બધ રહેતું એટલે તે દિવસ અમારે ચોખા વિગેરે વેચાતા લાવવા પડતા કોઈ કોઇ વાર એકાદશીને રોજ અમને માધવાચાર્યને ઘેર જમવા મળતુ ધર્માધિકારી અઠવાડીઆમા એકવાર નીલકંઠ ભટજીને ચિઠ્ઠી આપી કોઇ શાહુકાર પાસેથી સીધુ અપાવતા અમે આ સીધુ માધવાચાર્યને ઘેર આપી તેમાથી એકાદશીને દિવસે અમારા જમવાનો જોગ કરી લેતા પણ દીવો શેમાથી બાળવો? અતે અમે એવો વિચાર કર્યો કે દીવો બાળવાને બદલે રાત્રે જેટલું અમને મોઢે આવડતુ હોય તેટલાની જ પુનરાવૃત્તિ કરવાનો રિવાજ રાખવો નીલકંઠ ભટજી ઘણેભાગે અષ્ટાધ્યાયી બોલી જતા અને તેમની પાછળ પાછળ હું પણ બોલતો આ પ્રમાણે અંધારામા દિવસો વીતાવી છત્રમાથી મળતા પૈસાના સઘરા ઉપર અમે બન્નેએ ચાર ચાર આના એકઠા કર્યા

પઢરીનાથ વાળદની મે હજુ વાચકોને ઓળખાણ નથી કરાવી. મડગાવના લોક આને પઢરીનાથના નામથી ન ઓળખતા 'ગુણો હજામ' એ નામથી જ ઓળખે છે ગુણાનો

જન્મ માડદોળમા માળસાદેવીના મદિર નજીક થયો આજ તેની ઉમ્મર લગભગ મારા જેટલી જ છે ગુણાનો માડદોળ જેવા ગામમા થયો છે ખરો પણુ ત્યાના વ્યસનો વળગ્યા નથી બીજા તો શુ પણુ ગોવામા નાનામોટા કોઇને વળગેલ તમાકુનુ વ્યસન પણુ તેને નથી જાતે કરીને તેણે જૂદી જૂદી કલાઓનુ જ્ઞાન સપાદન કર્યું છે ચિત્રો દોરતા આવડે છે, માટીના પૂતળા બનાવતા આવ ચોપડીઓ બાધવાનુ કામ આવડે છે આ બધા કા ફુરસદને વખતે કરતો હાલ પોતે મડગાવમા બિસ્કુટ બનાવ ધધો કરે છે. મુબઇમા તેણે બિસ્કુટનો મચો જોયો, અ આવી કઇ કઇ જૂનોપુરાણો સામાન ભેગો કરી, કે લુહારકામ પણુ જાતે જ કરી લઇ પેલા નમૂના પ્રમાણેને સચો તૈયાર કર્યો ! હાલ તે આ સચાનો ઉપયોગ ' તેના અનેક ગુણોનુ વર્ણન કરવાનુ આ સ્થળ નથી તેને તો એક જુદો જ લેખ લખવો જોઇશે

પઢરીનાથ ૧૮૯૨ મા પહેલવહેલો અમારે ઘેર આ કેટલાક વખત સૂધી તો તે માડદોળથી આવીને ર હજામત કરી જતો પણુ પાછળથી તે સહકુટુબ અમાર નજીકમા જ આવી વસ્યો પ્રમાણિકપણુ, સાત્વિકતા, નિર્વ્યસનીપણુ અને વિદ્યાની અભિરુચિ વગેરે ગુણોને તેની જોડે સોનબા મુળગાવકરને તેમ જ મારે અત્યત થઈ મદિરની આસપાસ રામજણીઓના ઘરમા રમવામા જીવન વીતાડનારા એકાદ ગોવઇબાબુ તરફ જેટલો તિરસ્કાર છૂટતો તેટલા જ મદિરની પડોશમા તે પણુ માડદોળમા) જન્મેલા ઉદ્યોગી ગુણા વાળંદ પ્રત્યે

આદરમાન થતા બાપને પૈસે મોજ માણનાર અને જુગારમા તેમ જ દુર્વ્યસનોમા વખત વીતાડનારા શ્રીમ તોનો ગોવામા તોટો નથી આવા લોકો સાથે નાતો ગણવામા ભૂષણ સમજનારા લોકો હજુયે ગોવામા હશે એમ માનુ છુ પણ આવા શ્રીમતોની ઓળખાણ સગ્ખી કરવાનો હું કદિ પ્રયત્ન ન કરતો અને કોઈ પ્રસગે જો કદિ આવા લોકોની સાથે બોલવા ચાલવાનો વખત આવતો તો ગુણા વાળદના સહવાસથી જે સુખ થતું તે તો આવા લોકના સહવાસમા ક્યાથી જ મળે પણ ઉલટુ વડિલોપાર્જિત મિલ્કત ઉપર તાગડધિન્ના કરનાર આ બળદિયાઓને જોઇને મારૂ મન બહુ ખિન્ન થતુ ગુણા જેવા મહેનતુ માણસો જો દેશને મળે અને નાની ઉમ્મરમા જ તેમની કેળવણીનો ઘટતો બદોબસ્ત થાય તો આપણા આ દેશનું દળદર ફીટવામા વાર લાગે નહિ અસ્તુ

અહીં આ ભલા ગુણાને યાદ કરવાનુ કારણ એટલુ જ કે પાચ રૂપીઆ મોકલવા સારૂ જૂદા જૂદા સધન મિત્રોને કાગળ લખી થાક્યા પછી નિરૂપાયે એક કાગળ મે ગુણાને પણ લખ્યો તેની પાસેથી કશીએ મદદ મળે એવી મને આશા નહોતી. કારણ કે બાપડો વતા કરીને દિવસ આથમ્યે ચાર આઠ આના પેદા કરે તેમાથી કુટુબનુ પૂરૂ કરતા શુ બચી શકે ? છતા કોઇ પાસેથી એકાદ બે રૂપીઆ ઉછીના લઇને પણ એ મને મોકલશે એવો મને ભરોસો હતો અને રૂપીઆ કોઇના કરજે કાઢીને જ મોકલવા ઘણેભાગે મે એને લખ્યુ હતું ગુસાઇજીએ આપેલ સવા રૂપીઆમાથી એક રૂપીઓ બે આનાના ૫ ચિયા લીધા પછી અને અધારે બેસી અણાખ્યાયીનો પાઠ ચલાવી ભાવિ નમતા ઢાકવા સારૂ ચાર આનાની બચત

પાડ્યા પછી એક દિવસ ગુણા તરફથી એક રજીસ્ટર કરેલ કાગળ આવ્યો તેમા દશ રૂપીઆની સરકારી નોટ હતી! ગુણાનું કહેવુ છે કે આ રૂપીઆ તેના પોતાના નહિ પણ મારી બહેને આપ્યા હતા ગમે તેમ હો, આ વેળાએ બીજા મિત્રોની પેઠે તે મને ભૂલ્યો નહિ તેણે મારી બહેન આગળ મારી ભીડની વાત કરી–જો કે મને તે પસદ નહોતું–મારે સારૂ હજાર ગડમથલ કરી અને મને દસ રૂપીઆ મોકલ્યા ૧૯૦૧ ના શિયાળામા આ પૈસાનો મને બહુ ઉપયોગ થયો

શ્રી મોરેશ્વર પાળેકરે કાશી છોડી જતી વેળા પોતાના દાદાની એક સરસ રજાઈ મને આપવા માડેલી પણ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના શિયાળાનો મને કશો જ ખ્યાલ ન હોવાથી તે મે લીધેલી નહિ આગળ ઉપર જ્યારે (૧૯૦૦ નો) શિયાળો આવ્યો ત્યારે કાશીબાઇએ મને એક જૂની ગોદડી દીધી એ શિયાળો તો મે આ ગોદડી ઉપર જેમ તેમ કરી કાઢ્યો અને ઉનાળામા કાશીબાઇને તે પાછી આપી ઓશીકુ તો મારી પાસે મૂળથી જ નહોતુ બ્રહ્મઘાટ ઉપર શેણવીના મઠમા રહેવા આવ્યા પછી ત્યા માધવાચાર્યની શેતરજીના કેટલાક ફાટેલા ટુકડા અને ચીથરા એક ખૂણામા પડ્યા હતા, તે ધોઈ શેતરજીના ટુકડાની ખોળમા ભરી તેના મે બે ઓશિકા બનાવ્યા તેમાનુ એક હું વાપરતો અને બીજુ નીલકઠ ભટજી વાપરતા આ ઓશિકા પથરા કરતા નરમ હતા અને છત્રનું અન્ન કુશકી કરતા સારૂ હતું. પણ 'ભૂખ ન જુએ ભાખરો અને ઉંઘ ન જુએ સાથરો' એ કહેવતનો સપૂર્ણ જાતિ-અનુભવ કાશીમા અમે લઇ રહ્યા હતા એમ કહેવામા હરકત નથી

ઓશીકું જેવુ હોય તેવુ ચાલે પણ ગોદડું ક્યાથી કાઢવુ? ઓણુસાલ કાશીબાઈની ગોદડી મળવી મુશ્કેલ હતી અને તે મળી હોત તોયે તેનાથી ટાઢ ખાળી શકાય એમ નહોતુ કારણ તોપના મારાથી ભગાણ પાડેલ કિલ્લાના જેવી તેની જર્જરિત દશા થઇ ગઇ હતી। અનેક જગ્યાએ મોટા મોટા બાકા પડ્યા હતા અદરનુ રૂ કેમ જાણે ઉપલા પડથી સ્વતંત્રતા મેળવવા મહેનત કરી રહ્યું હતુ ક્યાક ક્યાક તો ઉપલુ પડ બાજુએ ખસેડી તેમણે સ્વેચ્છાચાર શરૂ કરી દીધો હતો! આ સ્થિતિમા ફરી વેળા કાશીબાઇ પાસે આવી ગોદડીની યાચના કરવામા કઇ જ સાર નહોતો પંઢરીનાથ વાળદનુ રજીસ્ટર અણીની વેળાએ આવી પહોચવાથી મને શિયાળાની ચિતા ન રહી. લગભગ બે રૂપીઆ ખરચીને મે એક સફેદ ધાબળી લીધી. પૂણેથી આણેલી એક ધાબળી તો મારી પાસે હતી જ આ બે ધાબળીઓ અને દા૦ વાગળેએ આપેલા પેલા ધીંગા કોટ ઉપર મે ૧૯૦૧ નો શિયાળો કાઢ્યો ગુણાનુ રજીસ્ટર આવ્યા પછી અધારે બેસવાનુ પણ અમે બંધ કર્યું અને અન્નછત્રનો પૈસો પાછો તેલ લેવામા ખરચવા લાગ્યા

દુર્ગાનાથ નામનો એક નેપાળી યુવક અમારા જ મઠમા રહેતો અને અમારા ગુરુ નાગેશ્વરપત ધર્માધિકારીની પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતો બુદ્ધધર્મનુ જ્ઞાન મેળવવા માટે નેપાળ જવું જોઇએ એ દા ભડારકરનુ વાક્ય હુ ભૂલ્યો નહોતો. દુર્ગાનાથની મદદ આ કામમા મળે એમ હોવાથી મે તેની સાથે દોસ્તી બાધી ૧૯૦૨ ના જાન્યુઆરીમા દુર્ગાનાથે પોતાને ઘેર (નેપાળ) જવા નક્કી કર્યું. તેણે પોતાનો આ વિચાર મને જણાવ્યો ત્યારે મને પણ સાથે નેપાળ લઇ જવાનો મે એને

આગ્રહ કર્યો પણ નેપાળ જવુ એ કઇ સ્હેલુ કામ નહોતું સૌ પહેલુ તો નેપાળની સરકારના પરવાના વિના કોઈ પણ માણસથી નેપાળની હદમા દાખલ થવાતુ નથી બીજુ, રસ્તો ખૂબ મુશ્કેલીઓ વાળો, મોટા મોટા પર્વતો ઓળગીને ગયા વગર કાઠમાડુ (નેપાળની રાજધાની) શહેરના દર્શન ન થાય ત્રીજુ, મારી પાસે માત્ર ત્રણ ચાર રૂપીઆ સિલક હતા આટલી પૂજી ઉપર આવડી મુસાફરી કઇ રીતે કરવી, ૭૦ ૮૦ છતા કોઇ પણ રસ્તે જો એકવાર નેપાળ સરકારનો પરવાનો મળી જાય તો બીજાં કોઇ પણ સકટોને ન ગણકારતા દુર્ગાનાથની સાથે નેપાળ જવુ જ એવો મે નિશ્ચય કર્યો દુર્ગાનાથના પિતામહ નેપાળના મુખ્ય પ્રધાનની કચેરીમા એક મોટા અમલદાર હતા મારા આગ્રહથી દુર્ગાનાથે પોતાના દાદા મારફત મારે માટે એક પરવાનો મેળવ્યો અને તા ૨ જી ફેબ્રુઆરીને રોજ કાશીથી નીકળવાનો અમે સકલ્પ કર્યો

વેદશાસ્ત્રસપન્ન કલ્યાણશાસ્ત્રી કોલ્હાપુરના રહીશ મારા આવ્યા પછી યાત્રાનિમિત્તે કાશી આવ્યા સ્માર્તસ્વામીના મઠમા મારો એમનો ભેટો થયો પોતે વૃદ્ધ અને એક પગે જરા અપગ હોવાથી મારી તેમને ઠીક મદદ થઇ જતી વખતે તેમણે મને સિદ્ધાતકૌમુદી અપાવી આ પુસ્તક મને ખૂબ કામ આવ્યુ, એમ કહેવાની જરૂર નથી, કારણ કાશીમા રહીને મે ખાસ કરીને આ જ ગ્રથનો અભ્યાસ કર્યો હુ નેપાળ ગયો તે પહેલા ફરી એકવાર કલ્યાણશાસ્ત્રી કાશી આવ્યા આ વખતે તે માધવશાસ્ત્રીને ત્યા ઉતર્યા હતા તેમણે મારો અભ્યાસ કેટલે સૂધી પહોચ્યો છે વગેરે બાબતની ચોકશી કરીને મને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછયા તેના તેમને સંતોષકારક જવાબ મળ્યા અને તેમને

ખૂબ આનંદ થયો વરસ સવા વરસમા હુ આટલું બધુ ભણી ગયો એ વાતની તેમણે પ્રશસા કરી તેમણે કહ્યુ 'બીજાં એક બે વરસ ભણ્યા પછી કોલ્હાપુર આવજો હુ તમને પચાસ સાઠ રૂપીઆની નોકરી અપાવવા તજવીજ કરીશ' મે કહ્યુ 'હાલ તો નેપાળ તરફ જવાનો વિચાર કર્યો છે આ મુસાફરીમા પાર પડીશ તો આગળ ઉપર જોઇ લઇશુ' તેમણે વિશેષ ચર્ચામા ન ઉતરતા મુસાફરીના ખરચને સારૂ મને ચાર રૂપીઆ આપ્યા

મારા ગુરુને મારો નેપાળ જવાનો વિચાર જણાવ્યો, ત્યારે તેમને જરા ખોટુ લાગ્યુ પણ થોડા વખત પછી ધર્માધિકારીને તેમજ લક્ષ્મણશાસ્ત્રી તેલગને લાગ્યુ હોવુ જોઇએ કે હુ થોડા દિવસમા પાછો ફરવાનો, તેથી તેમણે મને ઝાઝો પ્રતિબધ ન કર્યો ફક્ત ગોવિદશાસ્ત્રી મારા જવાની સાવ વિરૂદ્ધ હતા તેમને સ્હેજસાજ જ્યોતિષ આવડતું તે ઉપરથી તેમણે એવો વતારો કાઢયો કે આ એક બે મહિનામા મારા ઉપર ભયકર આફત આવનાર છે' આથી તેટલા દિવસો વીતે નહિ ત્યા સુધી મારે કાશી છોડી બીજે ક્યાએ જવુ નહિ એવી એમણે હઠ પકડી તેમને સમજાવતા મને ખૂબ મહેનત પડી. મે કહ્યુ. 'જ્યોતિષશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ જો મારા ઉપર ભયકર પ્રસગો આવવાના હશે તો કાશીમા રહેવાથી પણ તે કઇ રીતે ટળવાના?' ઘણો વાદવિવાદ થયા બાદ તેમણે નાખુશીપુર્વક જ મને જવાની રજા આપી

નેપાળનો પ્રવાસ

તા ૨ જી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૨ ને દિવસે દુર્ગાનાથ, તેનો એક સોબતી અને હુ કાશીથી નીકળ્યા બીજે દિવસ રકસૌલ સ્ટેશને પહોચ્યા આ સ્ટેશન નેપાળની છેક સરહદ પર આવેલુ છે. અહીથી બે જ માઇલ પર બીરગજ નામનુ નેપાળનુ થાણુ છે સ્ટેશનની પાસે જ અમે એક જગ્યાએ રાત રહ્યા આ બે દિવસ મે કાચુ કોરૂ ખાઇને જ કાઢયા, બીજે દિવસ પરોઢિયે ઉઠીને અમે નેપાળની સરહદમા દાખલ થયા મારા પગમા માધવાચાર્યે આપેલા જૂના દક્ષણી જોડા હતા તે તદ્દન ફાટી ગયા હોવાથી રસ્તામા ફેકી દેવા ખાતર પગમાથી કાઢયા જોઉ છુ તો જમણો પગ આખો લોહીલુહાણુ ! સવારના અધારામા જોડા પગમા વાગી વાગીને લોહી નીકળેલુ અને તે ત્યાનુ ત્યા જામી ગએલુ, પણ ટાઢ એટલી કે મને તેની ભાળ સરખી ન લાગી ગામના લોકો ઉઠે તે પહેલા જ અમે બીરગજ પહોચ્યા

હવે પછીની મુસાફરીની નોંધ મે જે ચોપડીમા લખી ાખી હતી તે ખોવાઈ ગયાનુ હું પાછળ લખી ગયો છુ તેથી મહી તો હવે મારે મારી યાદદાસ્ત ઉપર જ આધાર રાખવો ાડશે બધી જગ્યાઓના નામ પણ હવે મને યાદ નથી ાપોરે જમ્યા પછી બીરગજથી નીકળ્યા. હું મારા ડબેલ્સ ારી સાથે લાવ્યો હતો તે અહીના એક દુકાનદાર પાસે ૂક્યા આ સિવાય માધવાચાર્યે આપેલી જૂની ધાબળી, બે ારી ધાબળીઓ, અને બીજા થોડાક પુસ્તકો એટલો સામાન ારી સાથે હતો કોઇ મજૂર ન મળવાથી આ બધો સામાન ારે ઉપાડવો પડયો પણ બે ત્રણ માઇલ ચાલતા જ હું ાદ્દન થાકી ગયો. ત્રણ દિવસથી પેટ ભરીને ખાવા તો ાહોતુ જ મળ્યુ અને તે ઉપર આટલો ભાર લઇને ત્રણ ાાઇલ ચાલતા જવુ એ મારા જેવા અશક્ત માણસને માટે ાશક્ય હતું અહીથી જ પાછા ફરવાનો વિચાર કેટલીએ વાર ાનમા આવ્યો પણ નેપાળ ન જાઉં તો પછી બુદ્ધધર્મનું ાાન કેમ મેળવી શકાશે એ વિચારે પાછા ફરવાના વિચાર ૩પર જય મેળવ્યો આખરે રસ્તામા એક મુસલમાન મજૂર મળ્યો તે ભીમફેડી સૂધી દોઢ રૂપીઆમા આવવા કબૂલ થયો અને તેણે મારી પાસેનો સામાન પોતાને માથે લીધો બીરગજથી પાચ માઇલ ઉપર એક ગામ (આ ગામનુ નામ આજે યાદ ાથી) છે ત્યા અમે પહેલો મુકામ કર્યો બીજે દિવસ એટલે બુધવારે અમે લગભગ દસ માઇલ ચાલ્યા અહીથી નેપાળની ાાઇ પૂરી થઇ હિમાલયની તળેટીના આવેલા જગલોની ાારૂઆત થઇ

નેપાળના પહાડી મુલક અને તરાઇનો મુલક એવા બે

ભાગ છે તરાઇ ભાગ નેપાળને અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી મળ્યો છે તરાઇમાની વસ્તી હિંદી લોકોની છે ફક્ત સરકારી અમલદારો નેપાળી છે બીરગજમા એક મોટો નેપાળી અમલદાર રહે છે નેપાળી સરકારને આ તરાઇ મુલકની આવક પહાડી મુલકના કરતા વધારે હશે અહી ડાગર ખૂબ પાકે છે કાનપૂરી ચોખા કહેવાય છે તે ઘણુંખરૂ આ જ પ્રાતમાથી આવે છે પાક ખૂબ થાય છે પણ મલેરીયાની બીકે નેપાળી લોકો આ પ્રદેશમા વસતા ખૂબ ડરે છે દુર્ગાનાથને તો આ તરાઇ પૂરી કરી નેપાળના ઉંચા ડુગરો ક્યારે જોઇશ એમ થઇ ગયુ હતુ તે તીરની માફક જતો હતો હુ ધીમે ધીમે પાછળ ચાલતો દુર્ગાનાથના દાદાએ સામા મોકલેલા બે માણસ તેને બીરગજમા મળ્યા મારૂ દુ ખ જોઇ તેઓને ભારે રમૂજ પડતી અને તેઓ ખડખડ હસતા તેમની આ ક્રુરતા જોઇ મને બહુ નવાઇ લાગી મારો મુસલમાન નોકર મારી દયા ખાતો ખરો ગુરૂવારે બપોરે અમે એક વહેળાને કાઠે રસોઇ કરી દુર્ગાનાથે મને એક નાનાશી લોઢાની કડાઇ આપી પવન સુસવાટ કરતો ફુકતો હોવાથી કડાઇમા કરેલો ભાત એક બાજુ નરમ થઈ ગયો અને બીજી તરફ તદ્દન ચોખા રહ્યા! તે દિવસથી દુર્ગાનાથ મને પોતાની સાથે જ એક વખત ખવડાવવા લાગ્યો

નેપાળની તરાઇ મૂકીને જેમ જેમ અમે હિમાલયની તળેટીના મહારણ્યોનો રસ્તો કાપવા લાગ્યા તેમ તેમ મારૂ શારીરિક દુ ખ વધવા માડ્યુ સવારે અતિશય ટાઢને લીધે મારા ઉઘાડા પગમાથી લોહી નીકળતા, અને તેના ઉપર રસ્તાની ધૂળ ચોટે એટલે પીડાનો પાર રહે નહિ. ગત્રે ઝપરે ની

ાજુએ આવેલી દુકાનદારોની એકાદ ઝૂપડીમા ગત ગાળી
રોઢિયે ઉઠીને વળી આગળ જતા બપોરે સગવડ પ્રમાણે
ત્તામા રાધી જમતા રસોઇમા બીજુ કાઈ નહિ, ફક્ત ભાત
ને નેપાળમા થતા એક જાતના કોકમ ઉકાળીને કરેલુ પાણી
શુ ભૂખની વેળાએ એવુ એવુ પણ અમને ખૂબ મીઠુ લાગતુ
ત્રે રસ્તામા પાચ છ માઇલને અતરે આવતી ઝૂપડીઓવાળાની
કાને મળતા ગોળ અને પૌંવા ખાઇ લેતા પણ આ નેપાળનો
ળ એટલો ખરાબ અને મોઘો કે મે તે ખાવાનુ છોડી
ધુ અને એકલા પૌવા ઉપર જ સતોષ માનવા લાગ્યો
મે એક નદીને કાઠે કાઠે ચાલતા હતા હજી તો હુ
થારીમા હોઉં ત્યા દુર્ગાનાથ મને આવીને કહેતો 'મે નાહી
ધુ' આ માણસ ક્યારે ઉઠ્યો, ક્યારે નદીએ ગયો અને
ાવી કડકડતી ટાઢમા તે કઇ રીતે નહાયો એની મને રોજ
વાઇ લાગતી હુ કહેતો કે 'તમે નેપાળી લોકો જબરા,
ઢની કે પવનની તમને કશી પરવા જ ન મળે' મને તો
ાવા પરોઢિયામા નદીએ ન્હાવુ એ તદ્દન અસભવિત લાગે
' બીરગજથી નીકળ્યાને ત્રીજે દિવસે અમે નદીને કાઠે જ
ક દુકાનદારની ઝૂપડીમા રાત રહ્યા હતા ઝૂપડીમાથી નદી
ખાતી હતી પણ પાણી સુધી જવાનો રસ્તો એવો વિકટ
ો કે પહોચતા ખૂબ વખત લાગે નજીકનો એક રસ્તો હતો
ણુ તે ઉભી કરાડ ઉતરીને નીચે જતો હોવાથી ઘણો જ
ખમભરેલો હતો હુ સવારે વહેલો જાગ્યો પણ ટાઢ કહે
ારૂં કામ, તેથી હજુ પથારીમા જ પડી રહ્યો હતો
ટલામા દુર્ગાનાથ ઉઠ્યો અને પોતાની નહાવાની તૈયારી
ાવા લાગ્યો એક ન્હાના પચપાત્રમા પાણી લઇ પોતાની

વે ત ચોટલીને અડકાડયુ, પછી બે કાન તથા આખે અને કપાળે પાણી અડકાડી સ્નાનવિધિ પૂરો કર્યો' પછી મને કહે છે 'અરે' તમે હજી સૂતા જ છો? મે તો સ્નાન પણ કરી લીધુ' મે કહ્યુ અરે ભાઇ' હુ તો ટાઢને લીધે તમે ઉઠયા તે પહેલાનો જાગતો પડયો છુ પણ મે તમને નદી ઉપર જતા તો કઇ ભાળ્યા નહિ ત્યારે તમે સ્નાન શી રીતે કર્યું?' તેણે કહ્યુ, 'તમે જાગતા હતા તો પછી હુ પચપાત્ર લઇ સ્નાન કરતો હતો તે શુ ન જેયુ?' મારા ભેજામા એકાએક ઝોકાર અજવાળુ પડ્યુ અને નેપાળી લોકોનુ સ્નાન હુ હવે સમજ્યો મારવાડમા એક ઘડા પાણીમા બે ત્રણ માણુસો નહાય છે એમ સાભળ્યુ હતુ પણ નેપાળી લોકોની સ્નાનપદ્ધતિની એમને ખબર હોય તો તો એક ઘડામા ઓછામા ઓછા મા મારવાડીઓ સ્નાન કરી શકે! તે દિવસથી નેપાળમા દુર્ગાનાથની સાથે હતો ત્યા સુધી સવારે ઉઠતાવે ત મે 'નેપાળી' સ્નાન કરવા માડ્યુ!

શુક્રવારે રાતે અમે ભીમફેડી આવી પહોચ્યા અહીંથી નેપાળનો પહેલો મોટો ઘાટ શરૂ થાય છે. એક દુકાનદારની ઝૂપડીમા અમે રાત ગાળી મારી પાસે કેટલીક નેપાળી મહોરો (અગ્રેજી રૂપીઆમાથી લગભગ અઢી આવે) હતી બીરગજમા અગ્રેજી નાણુ આપી આ મહોરો મે લીધી હતી મારા મુસલમાન નોકરને ઠેઠ કાઠમાડુ સુધી આવવા મે ખૂબ સમજાવ્યો પણ ગુરખાઓના સ્વભાવની તેને ખબર હોવાથી તે એકનો બે થયો નહિ અને ત્યાથી જ પાછા ફરવાની હઠ પકડી ભીમફેડી સુધી જ મારો સામાન પહોચાડવાની તેની સાથે બોલી હતી તેથી મારે નિરુપાયે તેને છોડી દેવો પડયો દુર્ગાનાથે મારા સામાન માટે બે ભોટીઆ મજૂરો શોધ્યા, તેમણે

તાની મજૂરી અગાઉથી માગી. પેલા મુસલમાન મજૂરની ને આ નવા મજૂરની મજૂરી ચૂકવતા મારી પાસે એક જ ાળી મહોર બાકી રહી તે પૈસા લેવા માટે દુકાનદારની ને આપતા મારા હાથમાથી સરી પડી દુકાનની અંદરના ાગમા ગડી ગઇ દુકાનદારે અને તેની સ્ત્રીએ થોડીવાર ાધવાનો ફારસ કર્યો, અને નથી જડતી એવુ બહાનુ કાઢી આપી છેવટે દુર્ગાનાથ પાસેથી થોડાક પૈસા ઉછીના લઇ કામ પતાવ્યુ

બીજે દિવસ સવારે વહેલા ઉઠી નેપાળનો પહેલો ઘાટ ઢવાની શરૂઆત કરી આને નેપાળી લોક ગઢી કહે છે ા ગઢીનુ નામ ઘણુકરીને ખરી ગઢી હતુ એની ટોચ ઉપર પાળ સરકારનુ નાકુ છે અને કડક બદોબસ્ત રહે છે દરેક ાણુસની અહીં જડતી લેવાય છે અને અપરિચિત માણુસોને રવાના વગર આગળ જવા દેતા નથી દુર્ગાનાથ પાસે મથા ળી પાચ પરવાના હતા એટલે તેમા મારા બે ભોટીઆ જૂરોનો સમાવેશ થાય એમ ન હતું આથી અમે એમ ઠરાવ્યુ કે ઢી વટાવીને પેલી તરફ થોડેકસુધી મારે મારો સામાન ઉંચકી વો અને પેલા ભોટીઆઓને ખાલી આગળ જવા દેવા તેઓ આ ાતના હોવાથી તેમને પરવાનાની જરૂર નથી હોતી પણ તેઓ ે કોઇ પરદેશી માણુસની સાથે હોય તો તેમને પરવાનાની રૂર પડે છે ગઢી ચઢતા ચઢતા હું થાકીને લોથ થઇ ગયો ામા વળી નાકા આગળ આવી પહોચતા બધો બોજો પડે ંચકવા વખત આવ્યો તો પણ માડમાડ મે તે નાકા સુધી હોચાડ્યો ત્યા અમારા કપડાલત્તાની જડતી લેવાઇ. જડતી રમ્યાન નાકાના સિપાઇઓએ મારા મોજાં ચોર્યાં. વળી પાછો

સામાન ઉંચકી આગળ ચાલ્યો પણ પેલા ભોટીઆ મજૂર ક્યાયે નજરે ન પડે એ લોકો તો ખાસા આગલે મુકામે પહોચી નિરાતે આરામ લેતા હતા. પણ આ મુકામની જગ્યા હુ હતો ત્યાથી હજુ લગભગ એક માઇલ હોવાથી મારો સામાન ઉંચકી ત્યા સૂધી જવુ મારે માટે કેવળ અશક્ય હતુ નાકુ મૂકી થોડે છેટે ગયો હોઇશ ત્યા તો એટલો થાકયો કે સામાનનુ પોટલુ એકકોર ફેંકી એક ઝાડ નીચે લોથપોથ થઇને પડયો. દુર્ગાનાથ પોતાના મજૂરો સાથે આગલે મુકામે પહોચ્યો ત્યારે ત્યા તેણે પેલા ભોટીઆ મજૂરોને જોયા. તેણે મારી તપાસ કરી પણ મારો પત્તો લાગે નહિ આથી તેમણે પેલાઓને ધમકાવ્યા, અને છેક નાકા સૂધી પાછા જઇ મારી શોધ કરી લાવવા ફરમાવ્યુ તેમણે આવીને મારો સામાન ઉપાડયો પોતાના કામની ઉપેક્ષા કર્યા માટે હુ તેમના ઉપર ગુસ્સે થયો. પણ મારી ભાષા તેમને જરા પણ સમજાતી ન હોવાથી તેની તેમના ઉપર શી અસર થઇ એ કઇ સમજાયુ નહિ ઝાડ નીચે અર્ધો પોણો કલાક પડી રહ્યાથી મારા શરીરમા કાઇક શક્તિ આવી હતી તેથી પેલા ભોટીઆ મજૂરોની સાથે ધીમે ધીમે ચાલતો હુ મુકામે પહોચ્યો

મુકામ ઉપર દુર્ગાનાથે જમવાનુ તૈયાર કરી રાખ્યુ હતું. જમવાનામા બીજુ કઇ નહિ, ફક્ત ભાત અને કોકમનુ પાણી જે જગ્યાએ અમે ઉતર્યા હતા તે જગ્યા એક ઝરણના કાઠે આવેલી હતી અહીંથી આસપાસની શોભા સરસ દેખાતી હતી. પણ નેપાળી લોકોએ ચૂલા આગળ જ શૌચ કરી એટલી તો ગદકી કરી મૂકી હતી કે સાધારણ દિવસે તો ભાતનો એક કોળીઓ પણ ગળે ઉતારતા ઉલટી થાય. પણ તે

ાસે એવી જગ્યામા બેસીને પણ દુર્ગાનાથનો આમ્લોદકયુક્ત
ત મે ખૂબ રુચિપૂર્વક ખાધો[1] દુર્ગાનાથ ઘેર પહોચવા
ધીરો થયો હતો અહીંથી છૂટ્યો તે તે જ દિવસ મધરાતે
પોતાને ઘેર પહોચ્યો. પણ તેનો નોકર, મારો મજૂર અને
એટલા પાછળ રહ્યા રાતે એક ખુલ્લી ધર્મશાળામા અમે
ામ કર્યો પૌવા ખાઈ અમે સૂઈ રહ્યા પણ ટાઢ તો એવી
મારા બન્ને પગ કેમ જાણે તૂટી પડતા હોય એમ જ મને
ગવા માડયુ મહાકષ્ટે તે રાત મે કાઢી બીજે દિવસે
શ્લે તારીખ ૯ મી ફેબ્રુઆરીને રોજ અમે પરોઢિએ ઉઠી
ાગળ ચાલવા માડયુ આખો રસ્તો બરફથી છવાએલો હતો
ા બરફ ઉપર ઉઘાડે પગે ચાલવુ એટલે પછી પૂછવુ જ શુ?
રા ઉપર વીતવામા કશી બાકી રહી નહિ. લાલ તપાવેલી
ઠી ઉપર થઇને ચાલવા જેવી મારી સ્થિતિ થઇ અને કેમ
ણે મારી દયા ખાઇને જ સૂર્યનારાયણે પોતાના કોમળ
ણો ક્ષિતિજ ઉપર ફેલાવ્યા અને પા અર્ધા કલાકમા બધો
ફ પીગળાવી નાખ્યો આથી મારુ દુ ખ તદ્દન મટી ગયુ
મ તો નહિ તો પણ ખૂબ ઓછુ થઇ ગયુ

સાત આઠ વાગ્યાના સુમારે અમે નેપાળનો બીજો ઘાટ
ંદ્રગઢી) ચઢયા આ ઘાટની ટોચ ઉપરથી સામે જ હિમાલયની
ાકાળ બરફથી ઢકાએલી રહેનારી હારો એટલી તો સ્પષ્ટ
ાતી હતી કે ક્ષણભર હુ મારા પગની વેદના ભૂલી ગયો

" अस्त्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥"

આવુ જેનુ કવિકુલગુરુ કાલિદાસે પોતાની રસિક વાણીથી વર્ણન કર્યું છે, જે ઋષિમુનિઓનુ નિવાસસ્થાન, જે પોતાના સાન્નિધ્યવડે જોનારના મનમા ઉન્નત ધર્મવિચાર જાગૃત કરે છે તે હિમાલયના શુભ્ર સ્ફટિકવત્ ચમકતા શિખરો જોઇને ભારતમાતાના કયા પુત્રને આનદ થયા વગર રહે? આ પ્રસગે મારા મનમા જે વિચારતરગો ઉઠયા તે સર્વનુ વર્ણન કરવુ અશક્ય છે ગોવા જેવા પછાત પ્રાતમા મારો જન્મ. અમારા પ્રાતના લોકોને કાશી સુધી પ્રવાસ કરવામા પણ ભારે સાહસ દેખાય અરે! સહ્યાદ્રિ ઓળગવો એ પણ અમારે મન કેવડી વાત! પણ તે જ પ્રાતમા ઉછરેલો હુ આજે કયાનો કયા પહોચ્યો? નેપાળના આ ચદ્રગિરિને શિખરે ઉભો રહીને નગાધિરાજ હિમાલયના બર્ફાચ્છાદિત શિખરો હુ નિરખી રહ્યો છુ વળી, આ બધુ મે ભારે સાહસ ખેડીને કે કોઇ અલૌકિક શરીરસામર્થ્યને લઇને સાધ્ય કર્યું એમ પણ નથી મારા જેવો મુસાફરીનો ડરકુ બીજો કોઇ ભાગ્યે જ મળી આવત અને શરીરસામર્થ્યમા તો આટલા થોડા પ્રવાસથી પણ મારા કેવા કેવા હાલ થયા તે મે અનુભવ્યા સાગરા, આજે હુ જે આ નગાધિરાજ હિમાલયના દર્શન કરી પાવન થયો તે માત્ર મારા બુદ્ધપ્રેમને જ પ્રતાપે આવા આવા અનેક વિચારોથી મારૂ મન પ્રફુલ્લિત થયુ. અને બુદ્ધ ઉપરની મારી શ્રદ્ધા વધુ દૃઢ થઇ ચદ્રગિરિ ઉતરી બપોરે તળેટીમા જમી સાજે ચાર પાચ વાગે અમે દુર્ગાનાથને ઘેર પહોચ્યા

દુર્ગાનાથના પિતાએ તેમ જ દાદાએ મારો સારો સત્કાર કર્યો. નેપાળના પ્રવાસ દરમ્યાન સારૂ ભોજન મળ્યુ હોય તો તે આજે જ પહેલવહેલુ મળ્યુ હુ નીચલે માળે

જગ્યા હતી ત્યા સૂતો ટાઢ સખત હતી પણ દુર્ગાનાથના એક જબ્બર નેપાળી ધાબળો આપ્યો અને જમીન ઉપર પાથરી પથારી તૈયાર કરી આપી મારી પાસે એક ધાબળી હતી જ છત્રમા અબોટિયે જમવામા હુ તે ા તેના બે કકડા કરી મોજાંને બદલે તે પગે વીટાળ્યા ટાઢનુ કષ્ટ કઇક ઓછુ થયુ બીજે દિવસ સવારે ઉઠી મે 'નેપાળી' સ્નાન કર્યું અને નવ વાગ્યાને સુમારે નેપાળના બ્રાહ્મણો માસાહારી હોય છે દુર્ગાનાથને પોતે ારી છે એમ મને જણાવા નહોતુ દેવુ. તેથી તેણે ે માને કહીને મારે સારૂ જમવાની ગોઠવણ જૂદી જમ્યા પછી દુર્ગાનાથ મને કાઠમાડુના મુખ્ય દેવમદિરોના દરવા તેડી ગયો.

કાઠમાડુમા નાના મોટા અનેક મદિરો છે, પણ તેમા બે છે એક પશુપતિનુ અને બીજુ ગુહ્યેશ્વરીનુ. પહેલા મે ગુહ્યેશ્વરીના દર્શને ગયા ગુહ્યેશ્વરીમા કે બીજાં કોઈ મા શિલ્પકળાની દિશામા કશુ ખાસ મે જોયુ નહિ ીના મદિર ઉપર સોનાના કળશ અને રૂપાના પતરા છે ા બાજુએ નાનકડો ચોક છે આ ચોકમા એક બાજુએ ાથ પહોળી અને દોઢ હાથ લાબી સ્ત્રીયોનિની મુર્તિ છે. ર્તિ અંદરથી પથ્થરની હશે પણ ઉપરથી તેને સોનાની ચડાવી છે આસપાસ આપણે ત્યાની મેલડીશીકોતરીના કેટલીક મૂર્તિઓ છે. આ આખો ચોક અને ત્યાની ી આકૃતિઓ લોહીથી એવી તો તરબોળ હોય છે કે ાટકીખાનાની ઉપમા આપી હોય તો કઈ ખોટુ નહિ આ મંદિરમા ગયા ત્યારે એક કુતરૂં ગુહ્યેશ્વરી આગળ જ

લોહી ચાટી રહ્યું હતું. ત્યાનો પૂજારી કાઇક મંત્ર ગણગણતં ગુહ્યેશ્વરીની પૂજા કરતો હતો. એક બાજુએ એક બ્રાહ્મ શતચંડીનો પાઠ કરતો બેઠો હતો આ બધો દેખાવ જોઇ મને કમકમા આવ્યા એટલામા એક પુજારીએ એક જાતન નેપાળી તાડી ચરણામૃત તરીકે આણી અમાગ આગળ ધરી પહેલા તો મને આ શી વસ્તુ હશે એની ખબર ન પડી પ બીજી જ પળે તેની બદબો આવવાથી મે દુર્ગાનાથને 'આ તે તા છે કે શુ' એવો સવાલ પૃછ્યો તેણે કહ્યુઃ 'તાડી જ છે મે કહ્યુ 'આ તાડી પવિત્ર ચરણામૃત તરીકે કેમ પીવાય' તેણે જવાબ વાળ્યો 'તમારે જો ન પીવી હોય તો જરા મા ચોળીને બે આખે વાદી લ્યો એટલે થયુ' આમ કહી તે પોતે આ વિધિ કર્યો પણ તાડી આખે વાદતી વખતે તેણે આખો બધ કરી તેવુ જ મારા હાથમાનુ તાડીરૂ ચરણામૃત મે ફેંકી દીધુ

અમે ગુહ્યેશ્વરીના મદિરમાથી બહાર નીકળ્યા તેવુ થોડેક છેટે કોઇ મોટો જગી ઘટ ઉધો પાડ્યો હોય એ આકૃતિવાળુ બૌદ્ધસ્તૂપ મારી નજરે પડ્યુ. ત્યાર અગાઉ કદિ બૌદ્ધમદિર કે સ્તૂપ જોયા નહોતા મે દુર્ગાનાથને પૂછ 'પેલુ દેખાય છે તે કેનુ મદિર હશે?' તેણે જવાબ આપ 'એ તો બૌદ્ધોનુ કઇક છે, પણ તમે તે તરફ રખે નજ કરતા શાસ્ત્રમા એનો મોટો દોષ ગણ્યો છે શાસ્ત્રમા લખ છે કે બ્રાહ્મણ એના સામુ જુએ તો પણ તેણે સ્નાન કરવું દુર્ગાનાથના આ શબ્દો સાભળી હુ ચકિત થઇ ગયો! ગુહ્યેશ્વરી મદિરમાની પવિત્ર તાડીનુ સેવન કરવામા વાધો નહિ પ બૌદ્ધમદિરનું તો દૂરથી દર્શન કરવામા પણ અપવિત્ર! બૌદ્ધ

ધી નેપાળી લોકોમા આવડો તિરસ્કાર હશે એવુ મને
ી પણ નહોતું પણ દુર્ગાનાથ સાથે આ બાબતમા અત્યારે
થાય એમ નહોતુ હું બૌદ્ધધર્માભિમાની છુ એવી તેને
ર પડે તો તત્કાળ તેને હાથે જ મારા પર દુઃખની પરંપરા
થાય આવો વિચાર કરી તેને કશો જવાબ ન દેતા
સ્તૂપની તરફ પીઠ ફેરવી હુ તેની સાથે પશુપતિનાથના
ર તરફ વળ્યો

પશુપતિનુ મંદિર ઉંચાણુ જગાપર આવેલુ છે મંદિર
નાનુ છે અને અંદર એક મોટુ શિવલિંગ છે લિંગને
બાજુ ચાર મોઢા છે આ મંદિરના પૂજારી દક્ષણી બ્રાહ્મણો
આથી આ મંદિરના આગણામા પશુઓનો ભોગ અપાતો
પણ પાસે જ જે ગોરખનાથ વિગેરેના નાના નાના
રો છે ત્યા પશુવધ થાય છે નવાઇની વાત તો એ છે કે
ખનાથ જેવા સત્પુરુષની મૂર્તિ પણ લોહીથી તરબોળ હતી.
પતિનાથના પૂજારી કૃષ્ણશાસ્ત્રી દ્રવિડ તે અમારા ગુરુ
ધરશાસ્ત્રી તેલંગના ગુરુબંધુ મારા સહાધ્યાયી નાગેશ્વરપંત
ાધિકારી આમની જ પાસે કેટલોક વખત શાસ્ત્રાભ્યાસ
ા હું કાશીથી નીકળ્યો ત્યારે નાગેશ્વરપંતે આમને મળી
ના નમસ્કાર પહોચાડવા અને ખુશીખબર પૂછવા મને
હતું પણ અમે પશુપતિના મંદિરમા ગયા તે વખતે
ા પૂજામા હત. તેમની પૂજા બપોરે ત્રણ વાગે પૂરી થતી
થી તે દિવસે તેમને મળવાનુ બને એમ નહોતુ પણ હું
ાીથી આવ્યો છુ એવા ખબર તેમને પડતા બીજે દિવસ
ે આવીને જરૂર મળી જવા તેમણે મને કહેવડાવ્યુ પશુપતિના
દિરમાથી નીકળી અમે સીધા ઘેર આવ્યા

બીજે દિવસ સવારે શૌચ મુખમાર્જન 'નેપાળી' સ્નાન કં૦ આટોપી છ સાત વાગે દુર્ગાનાથના પિતા મને નેપાળી કોરટમા અપીલની રીત જોવા ભીમસમશેર (તે વખતના સેનાધિપતિ) ને બગલે લઇ ગયા રસ્તે ઝાકળ ખૂબ પડ્યુ હોવાથી મને પગે પીડા થઇ સેનાપતિ સાહેબનો બગલો એક ત્રણ માળનુ ઘર હતુ માત્ર તેના ફરતુ ચોગાન વિશાળ હતુ. અમે ત્યા પહોચ્યા તે વખતે વીસ પચીસ સિપાઇઓ કવાયત કરતા હતા એટલામા ત્રીજા માળપરની એક બારીમાથી બહાર ભેગા થયેલા લોકોને સેનાપતિ સાહેબે દર્શન દીધા તેમની જોડે તેમનો કારભારી હતો માથાના વાળ સુધી તાણેલુ કપાળ ઉપરનુ ટીલુ જોઇ સેનાપતિ સાહેબે (નેપાળી) સ્નાન કર્યાનુ દેખાઇ આવતુ હતુ તેઓ જો કે પોતાને ક્ષત્રિય કહેવડાવતા છતા તેમનો બાધો મગોલીયન ઢબને વધુ મળતો હતો. બારી ઉઘાડી નામદારે પોતાનુ મોઢુ બહાર કાઢ્યુ ન કાઢ્યુ તેવા જ નીચે અરજદારોના ટોળામા મુજરો કરવાની ધમાલ મચી ગઇ દરેક જણે પોતપોતાનુ દુખ સેનાપતિ સાહેબ આગળ રડવા માડ્યુ પણ પાચ દશ મિનિટ સુધી તો એમને કોણ શુ કહે છે તેની ખબર જ ન પડે છેવટે કોઇ સિપાઇએ કે અમલદારે ઘોઘાટ અટકાવી એક પછી એક સાહેબ આગળ આવવા હુકમ કર્યો. છતા દરેક વાદી પોતાનુ કહેવુ ત્રીજે માળે સેનાપતિ સાહેબને કાને બરાબર પહોચે એટલા સારૂ મોટમોટેથી ઘાટા પાડી વળીવળીને મુજરા કરતા પોતાની ફરિયાદ સેનાપતિ સાહેબ આગળ રજૂ કરતા હતા કોઇ પોતાને નાહકનો નાતબહાર કર્યા સામે ફરિયાદ કરતો હતો સેનાપતિ સાહેબે તેને રાજગુરુ આગળ ફરિયાદ લઇ જવા ફરમાવ્યુ. બીજા પણ

ન્યાય ફરિયાદી હતા પણ તેમના ખટલાઓનો તગત નિકાલ
ાને બદલે કારભારીને તેની નોધ કરવા સેનાપતિ સાહેબે
મ કર્યો બીજા કેટલાક ફરિયાદીઓના દાવા ત્યાને ત્યા જ
ી નાખી નિકાલ કર્યો ! ન્યાય કરવાની આ અજબ રીત
ઈ હુ ચકિત થયો એમા નવાઇ નથી વકીલ, જ્યૂરી,
કોર્ટ કશાની જરૂર ન મળે ! આમ છતા આવી સીધીસટ
માફ પદ્ધતિથી નેપાળના લોકોને સંતોષ હોય એમ લાગ્યુ
છામા ઓછુ હાઇકોર્ટનો નિકાલ આવે ત્યા સુધીમા કોરટોની
વકીલોની ફી, સ્ટાપ ઇત્યાદિ પાછળ છેલ્લામા છેલ્લી પાઇ
ચી નાખી મુફલિસ થવા વારો તો આ લોકોને નહિ
વતો હોય એમ મને લાગ્યુ પેલા મુજગઓ મને કોઇ રીતે
ા નહિ.

કૃષ્ણશાસ્ત્રી દ્રવિડે જે વખતે મને મળવા બોલાવ્યો હતો
ાથી પદર મિનિટ વહેલો હુ તેમને ઘેર પહોચ્યો શાસ્ત્રીજીવા
ા પૂરી કરી ઘેર આવી જમવા બેઠા હતા તેમાથી પરવારતા
ાત્રણ વાચ્યા. પોતાના સહાધ્યાયી ગગાધરશાસ્ત્રીની તેમ જ
શ્વરપત ધર્માધિકારી વિગેરે પોતાના શિષ્યોની તેમણે બધી
રઅતર મને પૂછી, અને જ્યારે હુ તેમની આજ્ઞા માગી
ો ત્યારે પશુપતિનો પ્રસાદ, ધૂપ તથા રસ્તાના ખર્ચને માટે
ર નેપાળી મહોર તેમણે મને આપ્યા મારી પાસેની પૂજી
ક્યારની ખલાસ થઇ ગઇ હતી તેથી આ અણધાર્યા
લાભથી મને વિશેષ આનદ થયો નેપાળ છોડી જતા
લા વખત મળ્યે ફરી એકવાર મળવા કહી મને તેમણે રજા
પી તેમણે આપેલ મહોરોમાથી બે મહોર ખરચી મે એક
ાળી જોડાની જોડ લીધી અને તરત જ તે વાપરવા માંડી.

પણ લાગલા જ મને પગમા બે ત્રણ ઠેકાણે આટણ પડયા અને ટાઢને લીધે થતી વેદનામા આ નવી વેદનાએ વધારો કર્યો

પણ મને તો પેલા બૌદ્ધસ્તૂપના દર્શન કરવાની ચટપટી લાગી હતી. તથાપિ દુર્ગાનાથને મારા વિચારની જાણ થવા દેવી એ કોઈ રીતે ઇચ્છવાજોગ નહોતું, એમ હુ પાછળ કહી ગયો આથી એક દિવસ બપોરે કોઇને પણ જાણ થવા ન દેતા હુ આ સ્તૂપ જોવા નિકળી ગયો અહીંયા કોઇ ને કોઇ વિદ્વાન બૌદ્ધ સાધુનો અગર તો શખ્સનો ભેટો થશે એવી મને ભારે આશા હતી પણ તે નિષ્ફળ નીવડી સ્તૂપની આસપાસ કેટલાક ટિબેટી સાધુ પાસા નાખી શુકન કહેતા બેઠા હતા બીજી બાજુ એક માગેલુ બકરૂ આખુ ને આખુ વેચવા સારૂ મૂકેલુ હતુ આ બધુ જોઇને મારૂ મન આશ્ચર્ય તેમ જ ખેદમા ડૂબી ગયુ રે! નેપાળના બૌદ્ધધર્મની આ સ્થિતિ! નેપાળની રાજધાનીના શહેર કાઠમાડુમા પણ આ પવિત્ર સ્તૂપની શી દશા! અંતે જેમ તેમ કરી મનને શાંત કર્યું અને એટલામા કોઇ વિદ્વાન સાધુસંત રહેતું હતુ કે કેમ એની તપાસ કરી પણ પાસા નાખીને શુકન કહેનારા સાધુઓ કરતા વિશેષ યોગ્યતાવાળો કોઇ પુરુષ ત્યા નહોતો એમ માલમ પડયુ

નેપાળમા બૌદ્ધધર્મની આ અત્યંત ખેદજનક સ્થિતિ જોઇને મારૂ મન ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયુ હવે નેપાળમા રહેવામા કશો લાભ રહ્યો નહિ પણ જવુ ક્યા? બૌદ્ધધર્મની શોધ થઇ શકતી નથી તો પછી દુનિયામા જીવીને પણ શુ કરવુ? કેટલોક વખત સુધી તો હુ સાવ વિચારશૂન્ય બની ગયો આ તરફ નેપાળનુ રાજદ્વારી વાતાવરણ સાફ ન હોવાથી દુર્ગાનાથના દાદાની ઇચ્છા હું નેપાળ છોડી જલદી મારે દેશ પાછો જાઉં

એવી દેખાતી હતી પણ મને એકલો મોકલવો એ પણ એમને ઠીક લાગતું નહોતું એટલામા બદરીકેદારથી ગગાજળ લાવનારા કેટલાક કાવડવાળા જાત્રાળુ કાઠમાડુમા આવ્યા તેમની અને દુર્ગાનાથના દાદાની જૂની ઓળખાણ હોવાથી તેમની મારફત બધી ગોઠવણ થઇ ગઇ. દિવાન સાહેબને ઘેર દુર્ગાનાથના દાદાએ તેમનો ઠીક સત્કાર કરાવ્યો અને પેલાઓને બધા મળીને સોએક રૂપીઆ મળ્યા આ કાવડવાળા નેપાળથી રકસૌલ આવી ત્યાથી હરદ્વાર સુધી રેલરસ્તે જવાના હતા, કારણ બરફને લીધે નેપાળથી પહાડોને રસ્તે જવુ આ દિવસોમા અશક્ય હતું. આથી મારે તેમની સાથે રકસૌલ સુધી જવુ અને ત્યા સુધી મને તે લોકો સાચવીને લઇ જશે એમ દુર્ગાનાથના દાદાનું કહેવુ હતુ પણ રકસૌલ પહોચ્યા પછી કઇ બાજુ જવુ એ કઇ મને સૂઝે નહિ એટલામા ઓચિંતો એક વિચાર આવ્યો અને તેથી મનની ચચળતા ત્યાની ત્યા મટી ગઇ.

ગ્વાલીઅરમા હતો તે વખતે 'કાશીયાત્રા' નામનુ એક પુસ્તક મારા વાચવામા આવ્યુ હતુ તેમા ગયાની દક્ષિણે પદર માઇલ ઉપર એક બૌદ્ધમદિર છે અને એ બાબત કઇક કજીઓ ચાલૂ છે એવી મતલબનુ લખાણ વાચેલુ તે મને યાદ આવ્યુ નેપાળથી બીજે ક્યાએ ન જતા સીધા આ સ્થળે જ જઇને રહેવુ એવો મે નિશ્ચય કર્યો મને લાગતું કે આ સ્થાન વેરાન પ્રદેશમા હશે તેથી ત્યા જમવાખાવાની કશી સગવડ નહિ હોય પણ ઉપવાસ કરી મરણ આવે તો પણ બહેતર છે, એમ ગણી મારૂ બાકીનું આયુષ્ય આ જગ્યાએ પૂરૂ કરવાનો મે નિશ્ચય કર્યો વળી મને એવી પણ આશા હતી કે બુદ્ધગયામા

દૈવવશાત્ કોઇ બૌદ્ધસાધુ જાત્રાબાત્રાએ આવી ચડ્યો તો તેની પાસેથી બૌદ્ધધર્મનું જ્ઞાન કઇ રીતે સંપાદન કરવુ એ જાણી શકાશે. વળી જો એવું કોઇ ન જ મળ્યુ અને આ નિર્જન પ્રદેશમા મારો દેહ પડ્યો તોયે શું? વૈરાગ્યયુક્ત મનથી મારૂ મરણ થશે આ કાઠમાડુમા બૌદ્ધધર્મની દશા જોઇને થએલી મારા મનની ઉદ્વિગ્નતા તો શાંત થશે આવી રીતે મનનો નિશ્ચય થવાથી મારો ઉદ્વેગ શમ્યો તરત જ દુર્ગાનાથના દાદાની પાસે જઇને હુ કાવડવાળાઓની સાથે જવા તૈયાર છુ એમ મે જણાવ્યુ. કાવડવાળાઓને ઉપડવાને બે ચાર દિવસની વાર હતી આથી હું નીરાતે નેપાળી લોકો વિષે ઇતર માહિતી મેળવવામા તથા બને તો વાટ ખરચીને સારૂ થોડુ દ્રવ્ય એકઠું કરવામા ગૂથાયો

અઘોરીનાથ શાસ્ત્રી નામના ગંગાધરશાસ્ત્રી પાસે ભણેલા એક નેપાળી પંડિત કાઠમાડુની પાઠશાળામા સંસ્કૃતના અધ્યાપક હતા ગંગાધરશાસ્ત્રીના શિષ્ય તરીકે જેમ કૃષ્ણશાસ્ત્રી દ્રવિડે મને મદદ કરી તેમ તેઓ પણ કરશે એવી આશાએ હુ તેમને મળવા પાઠશાળામા ગયો આ પાઠશાળા કાશીની પાઠશાળાઓની ધાટી ઉપર ચાલે છે પણ કાશીની પાઠશાળાના કરતા ન્હાની છે અહીં બધા મળી દસ કે અગીઆર શિક્ષકો હતા પણ તેઓ કાશીના પંડિતો જેટલા નામાંકિત નહોતા તેઓ કાશીના પંડિતોની બરોબરી કરે એવા હોય તો દુર્ગાનાથ જેવા નેપાળી વિદ્યાર્થી કાશી સુધી ભણવા સારૂ શુ કરવા આવે? હું પાઠશાળામા ગયો તે વખતે અઘોરીનાથ મને મળ્યા નહિ પણ બીજા એક પંડિત મળ્યા તેમણે મારી સાથે ખૂબ આદર-માનથી વાત કરી પરંતુ તેમની વાતચીત ઉપરથી નેપાળી

પંડિતો નિષ્કાંચન હોવા જોઇએ એમ મેં જોયું હું ગરીબ વિદ્યાર્થી હોઇ મને કંઇ મદદ જોઇએ છે એ મે આ બુઢ્ઢા પંડિતને બિલકુલ જણાવા ન દીધુ અઘોરીનાથને મળવામા હવે ઝાઝા લાભની આશા રહી નહિ તથાપિ બને તો મળી લેવુ એવો વિચાર કરી હું તેમને ઘેર ગયો

કાઠમાંડુ શહેરની એક ગલ્લીમા અઘોરીનાથનુ ઘર હતું બે માળનુ મકાન પૂણાની હવેલીઓની માફક આ ઘરને મોટો ચોક હતો ચારે બાજુ સાવ સાંકડી ઓરડીઓ હતી અને તેમા વસ્તી હતી હું આ ચોકમા આવ્યો ત્યારે ગંદકી કાઢવાનું કામ ચાલૂ હતું કેટલાક નેપાળી મજૂરો બધુ મેલુ કાવડમા ભરી ભરીને લઇ જતા હતા નેપાળી લોકો કચરોપૂંજો બહાર ન ફેંકતા વચલા ચોકમા જ નાખે છે મળમૂત્ર પણ અહીં જ કરે છે અને ઘેટા બકરાનુ માંસ ખાઇને તેના હાડકા પણ ત્યા જ નાખે છે આ બધી ગંદકી ભેગી થાય એટલે વર્ષે છ મહિને કાવડોમા ભરી ભરી નજીકના ખેતરોમા લઈ જઈ ખાતર બનાવવામા તેનો ઉપયોગ કરે છે દુર્ગાનાથનુ ઘર શહેરની બહાર હતું. છતા નજીકનો બધો કચરો, છાણુ વિગેરે ભેગો કરી મૂક્યો હતો. પણ ત્યા ખુલ્લી હવા હોવાથી મને બહુ ત્રાસ ન થયો

પણ અઘોરીનાથના ઘરની આ બધી શોભા જોઇને મને અત્યંત સૂગ ઉપજી એક તરફના એકઢાળીઆમા બે ત્રણ છોકરા દિશાએ બેઠા હતા, અધૂરામા પૂરૂ તે જ વખતે ઉપલે માળેથી કોઇએ બકરા કે મેંઢાના હાડકા ફેંક્યા એકઢાળીઆમા પણ પગ મૂકવો મુશ્કેલ થઇ પડયો અંતે દૂરથી જ અઘોરીનાથ ઘેર છે કે નહિ તેની તપાસ કરી, અને નથી એવા ખબર

મળતા જ તે ગદા ચોકમાથી જે દોટ મૂકી તે ફરી વાર એ અઘોરીનાથને ઘેર જવાનુ મે સાહસ ખેડ્યુ નહિ

નેપાળી લોકો સાધારણ રીતે ભારે સશયખોર હોય છે પરદેશીને આશ્રય આપતા એ લોકો ભારે ગભરાય. રખેને અગ્રેજ સરકારનો કોઇ જાસૂસ આવી પોતાની મારફત દેશની ખબરો મેળવી જાય, અને પરિણામે પોતાને શિક્ષા થાય એમ તેમને લાગતુ હોવુ જોઇએ વળી આ જ અરસામા નેપાળમા રાજ્યક્રાતિ થઇ ગઇ હતી આથી નેપાળી લોકોમા હુ છૂટથી ભળી શક્યો નહિ દુર્ગાનાથ પણ રાજકીય વિષયોમા કશી પણ વાતચીત કરવાની ઇચ્છા દર્શાવતો ન હતો છતા કાઠમાડુમા તે કાળે રહેતા એક બે દક્ષણી ગૃહસ્થો પાસેથી તેમજ કૃષ્ણશાસ્ત્રી દ્રવિડ મારફત નેપાળી રાજ્ય વ્યવસ્થાને લગતી જે થોડીઘણી માહિતી મને મળી તે અહી સક્ષેપમા આપવી અપ્રાસગિક નહિ ગણાય

જગબહાદુર નામનો એક નામાકિત પુરુષ નેપાળમા થઇ ગયો તે એક સિપાઇના દરજ્જાથી માડીને મુખ્ય પ્રધાનની પદવી સુધી પહોચ્યો તે કાળે હાલ જેને પાચસરકાર કહે છે તેના વશજોના હાથમા બધી સત્તા હતી પણ જગબહાદુરે તે વખતના ઉમરાવ મડળની અચાનક કતલ કરી બધી સત્તા પોતાને કબજે કરી રાજા કક્ત નામનો જ રહ્યો મરાઠા ઇતિહાસમા શાહુ છત્રપતિની પછી સતારાની ગાદીની જે સ્થિતિ થઇ તેવી જ સ્થિતિ જગબહાદુરની કારકીર્દિમા નેપાળની ગાદીની થઇ ત્યારથી જગબહાદુરના કુટુબના તાબામા નેપાળની રાજ્યલગામ આવી પોતે મુખ્ય પ્રધાનની (નેપાળમા આને ત્રણસરકાર કહે છે અને નામધારી રાજા પાચસરકાર કહેવાય છે)

પદવી ધારણ કરી જંગબહાદુરે પોતાના ભાઇઓને સેનાધિપતિ વિગેરે હોદ્દાઓ ઉપર ચડાવ્યા અને ૧૮૫૭ ના બળવામાં જંગબહાદુરે અંગ્રેજ સરકારને મદદ કરી મોટું નામ મેળવ્યું, અને તરાઇ નજીકનો ઘણો મુલક પણ મેળવ્યો જંગબહાદુરના મરણ પછી તેનો દીકરો મુખ્ય પ્રધાનની ગાદીએ આવ્યો પણ તે વિશેષ બાહોશ ન હોવાથી તેના કાકાના દીકરા વીરસમશેરે તેને તથા સાથેસાથે તેના એક બે સાથીઓને ઠાર કરી ગાદી ખૂંચવી લીધી વીરસમશેરનો નાનો ભાઇ ખડગસમશેર વડો સેનાપતિ થયો તેથી નાનો દેવસમશેર કાઠમાડુનો સુબો થયો અને એથી નાના ચંદ્રસમશેરને તેના હાથ નીચેની જગ્યા મળી

વીરસમશેરે નેપાળના રાજ્યતંત્રમાં ખૂબ સુધારા કર્યા. પણ તેના ભાઇ ખડગસમશેરે તેને મારી નાખી પોતે વડા પ્રધાનની જગ્યા ખૂંચવી પાડવા કાવતરૂં રચ્યું પણ આ કાવતરૂં જલદી જ ફુટી જવાથી વીરસમશેરે ખડગસમશેરને એકદમ દેશપાર કર્યો, અને તેનાથી નાના દેવસમશેરને તેની જગ્યાએ વડો સેનાપતિ બનાવ્યો ૧૯૦૧ ના માર્ચ મહિનામાં વીરસમશેર મરી ગયો, તેથી કાયદા પ્રમાણે દેવસમશેર ત્રણસરકારના પદ ઉપર આવ્યો દેવસમશેર વિલાસી હતો, તથાપિ પોતાના રાજ્યમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવાની તેને ખૂબ ઇચ્છા હતી ઉપરાંત નેપાળમાં ગુલામીની પ્રથા બંધ કરવાનો પણ તેણે વિચાર કરેલો હિન્દુસ્તાનમાંથી જાણીતા ગાયનવાદન વિશારદ સ્ત્રીપુરુષોને કાઠમાડુમાં બોલાવી તેણે એક મોટો જલસો કરાવ્યો. આ કામમાં તેણે હજારો રૂપીઆ ખરચ્યા તેના કુટુંબીઓને તેના આ તથા બીજાં કામો રુચ્યા નહિ અને વીરસમશેરના છોકરાએ

પોતાના કાકા ચંદ્રસમશેરની સાથે મળીને દેવસમશેરને પદભ્રષ્ટ કરવાનુ કાવતરૂ રચ્યુ

વીરસમશેરની બે દીકરીઓ નેપાળના રાજાને આપી હતી, તેથી વીરસમશેરના છોકરાઓનુ આ રાજા આગળ ખૂબ ચલણ હતુ એક દિવસ તેમણે દેવસમશેરને કહ્યુ કે અમે અમારા પિતાની મિલ્કતની વહેંચણ કરવા માગીએ છીએ, તેથી તમે પોતે આવીને અમને વાજબી સલાહ આપી વહેંચણ કરાવી આપો દેવસમશેર પોતાના મોટા ભાઇને ઘેર મોટા લાવલશ્કર સાથે ગયો વડો સેનાપતિ ચંદ્રશેખર પણ સાથે હતો નેપાળના નામધારી રાજા પાચસરકાર પણ પોતાના સાળાનો કજીયો પતાવવા આવ્યા હતા આ વખતે દેવસમશેરની સાથે ૫૦૦ સિપાઇ હતા. આ ઉપગત રાજાસાહેબનુ લશ્કર, સેનાપતિનુ લશ્કર વિગેરે તમામ લશ્કર બહાર ચોગાનમા ઉભુ હતુ દેવસમશેરની તેના ભત્રીજાઓ સાથે થોડી વાતચીત થઇ તેટલામા તેમાનો એક બોલ્યો, 'આપની સાથે ખાનગીમા વાત કરવી છે જરા અદર પધારશો ?' દેવસમશેર પોતાના અંગરક્ષકોને બહાર રાખી અદર ગયો અદર જતા જ તેના ભત્રીજાઓ તથા તેમના સાથીઓએ તેના સામી પિસ્તોલ ધરીને કેદ કરી લીધો આ બાજુ તેના અંગરક્ષકોએ જરાતરા ગરબડ કરી પણ તેમને ઠડા પાડતા ઝાઝી વાર ન લાગી પછી દેવસમશેર પાસેથી બળાત્કારે દિવાનગીરીનુ રાજીનામુ લખાવી લેવામા આવ્યુ અને પાચસરકારે તે માળની બારીએથી નીચે ઉભેલ લશ્કરને વાચી સભળાવી જાહેર કર્યું કે પોતે આ રાજીનામુ મજૂર કરે છે અને આજથી વડા પ્રધાનની જગ્યાએ ચદ્રસમશેરની નિમણૂક કરે છે માટે બધો કારભાર તેમણે સભાળવો નીચે ઉભેલા સૈનિકોએ

પાચસરકારના હુકમને માથે ચડાવી ચદ્રશેખર અત્યાર સુધીના તેમના સેનાપતિ—દિવાન થયા તે ખાતર આનંદ બતાવવા બંદુકો ફોડી સલામી આપી' બસ થયુ બાપડા દેવસમશેરની કારકીર્દિ પૂરી થઇ અન તે જ રાતે તેને નેપાળની તરાઇમા મોકલી દેવામા આવ્યો. આ વાત ૧૯૦૧ ના જુનમા બની.

હાલના મુખ્ય દિવાન ચદ્રસમશેર કલકત્તા યુનિવર્સિટીની મેટ્રીકની પરિક્ષા પાસ થયેલ છે તેણે યુદ્ધકલા ઉપર અનેક પુસ્તકોના નેપાળી ભાષામા ભાષાતર કર્યા છે આથીયે વિશેષ કહેવા જેવી વાત તો એ કે તેને એક જ સ્રી હતી ૧૯૦૫મા તેની આ પહેલી સ્રીના મરણ પછી તેણે ફરી લગ્ન કર્યું એમ સભળાય છે પણ એક જ વખતે પાચ છ સ્રીઓ કરવાની જે તેમની વશપરપરાની રુઢી તેને તે અપવાદરૂપ હતો દેવસમશેરે યોજેલા કેટલાક સુધારા તેણે અમલમા મૂક્યા હોત પણ તેનુ પરિણામ શુ આવશે એ પોતે જાણતો હોવાથી તેણે પોતાનુ કારભારૂ ખૂબ નરમાશથી ચલાવ્યુ. દેવસમશેરને જે રીતે એકદમ પદચ્યુત કરવામા આવ્યો એ બહુ વિલક્ષણ કહેવાય એવી મતલબની ટીકા કલકત્તાના 'અમૃતબજાર પત્રિકા' વિગેરે અંગ્રેજી છાપાઓમા આવી પણ નેપાળ દરબાર ઉપર તેની સારી અસર ન થતા ઉલટા આ છાપાઓને નેપાળની હદમા મના કરવામા આવ્યા મતલબ કે ચદ્રસમશેરની કારકીર્દિ દરમ્યાન નેપાળના વહીવટમા સુધારો ન થતા વીરસમશેરના વખતમા જે સ્થિતિ હતી તેની તે સ્થિતિ રહી

કાઠમાડુમા હું લગભગ આઠ દસ દિવસ રહ્યો. મે કયે દિવસ નેપાળ (કાઠમાડુ) છોડયુ તે આજે સ્મરણમા નથી પણ ત્યા દસ દિવસથી વધુ નહોતો રહ્યો એમ લાગે છે. બાણુ

શારદાપ્રસાદ નામના એક બંગાળી ગૃહસ્થ ત્યાં હેડમાસ્તર હતા. તેમણે મને અંગ્રેજી એક રૂપીઓ આપ્યો અને એક બે બીજા ગૃહસ્થોએ થોડીઘણી મદદ કરી કૃષ્ણશાસ્ત્રી દ્રવિડે મને બીજી બે ત્રણ મહોર (નેપાળી) આપી બધા મળી કુલ પાંચ કે ૭ અંગ્રેજી રૂપીઆ મારી પાસે ભેગા થયા આટલી વાટખરચી સાથે દુર્ગાનાથના દાદાના ઓળખીતા પેલા કાનડવાળાઓની સાથે હું કાઠમાડુથી નીકળ્યો.

નેપાળથી સિલોન સુધી

કાઠમાંડુથી રકસૌલ સુધી કાવડવાળાઓએ મને ખૂબ સભાળ્યો. દુર્ગાનાથની માફક તેઓ લાબા લાબા અંતરના મુકામ કરતા નહિ. હું થાક્યો છું એમ જુએ કે તરત મુકામ કરે, મારે માટે જમવાની સગવડ પહેલી કરે અને ટાઢથી હું બચું એટલા સારૂ મારે માટે બનતા સુધી બધ જગ્યા શોધે. નેપાળ જતી વખતે બીરગજમા મારા પાચ રતલ વજનના જે ડબેલ્સ મે એક નેપાળી દુકાનદારને સોપ્યા હતા, તે પાછા લીધા. કાવડવાળાઓ સાથે હુ હતો એટલે સામાન તો મારે ઉચકવો જ ન પડયો. રકસૌલ પહોચતા મારી બે ધાબળીઓ, એક સોટો વિગેરે એ ભલા કાવડવાળાઓને દઈ હુ છૂટો પડયો હવે ફક્ત એક ધાબળો, એક કોટ, થોડા પુસ્તકો, બે ધોતીઆ, ફેંટા, એક કળશીયો, બે ખાદીની બડી અને એક ડબેલ્સની જોડ એટલો સામાન મારી પાસે બાકી રહ્યો.

રક્સૌલથી બે કે સવા બે રૂપીઆ ખરચી મે બાકીપૂરની ટીકીટ લીધી અને બીજે દિવસ સાજે બાકીપૂર પહોચ્યો મારી પાસે આઠ કે બાર આના રહ્યા હતા. પણ તે દિવસ રાત્રે મેં ખાધુ કે નહિ તેનુ મને અત્યારે સ્મરણ નથી ઘણેભાગે હુ રાતે ભૂખ્યો જ રહેતો બાકીપૂરમા એક મઠમા ઉતર્યો એક ઓસરીમા સન્યાસી, વૈરાગી, બ્રાહ્મણ વિગેરે જાત્રાળુઓના બિછાના હતા. ત્યા થોડી જગ્યા કરાવી ત્યાના મુખ્ય સંન્યાસીએ મારે માટે સગવડ કરી આપી મારી બાજુમા એક દાઢીવાળો બાવો હતો તે મારા આવવાથી ચીડાયો હોવો જોઇએ તેણે મારા ઉપર પોતાના કટુ વાગ્બાણોની ઝડી વરસાવવા માડી. તેના સતાપનુ કારણ મને કેમે કર્યું સમજાય નહિ છેવટે મેં તેને કહ્યુ કે હુ અહી રાતનીરાત પડી રહેવા માગુ છુ. એટલા વખતમા પણ જો આપને મારે લીધે કશી અગવડ થઈ પડે તો હુ આપની ક્ષમા માગુ છુ આટલુ થયા બાદ સવારી કઇક શાત થઈ આજની રાત પૂરતી જ આ બલા છે એમ લાગવાથી કદાચ તેમને શાતા વળી હશે.

બાકીપૂરથી ગયા તરફ જનારી ગાડી સવારે સાતઆઠ વાગે નીકળતી હતી ગાડીભાડુ બાર આના બેસતું, પણ તેટલા પૈસા મારી પાસે નહોતા. હું ઉતર્યો હતો તે મઠની પાસે જ મગળપ્રસાદ નામના એક સુશિક્ષિત કાયસ્થ રહેતા હતા મારા ડબેલ્સ લઇ તેમની પાસે ગયો અને તે વેચાતા રાખવા મેં તેમને વિનતિ કરી તેમને તે નહોતા જોઇતા પણ મારી આજીજીથી તેમણે તે બાર આને લીધા (આ ડબેલ્સ મેં કાશીમા એક રૂપીએ બે આને લીધા હતા) બાર આના મળ્યા ટલે હું તરત સ્ટેશન ઉપર ગયો, અને ગયા તરફ જનારી

સવારની ગાડી પકડી ગાડીમા એક ત્રિપુડધારી પડિત મળ્યા હુ ગયા જનાર છુ એમ તેમને ખબર પડતા જ તેમણે કહ્યું 'અરે, ગયા એટલે બકાલી શહેર' ત્યા તમારા જેવા વિદ્યાર્થીને કોઈ દાદ નહિ આપે તમને કોઇ બારણે પણ ઉભા નહિ રહેવા દે છતા હુ તમને મારા એક મિત્રનું ઠેકાણુ આપુ છુ. તે વૈદ્ય કરે છે. તે ગયાવાસીઓના જેવો નથી મારૂ નામ દેશો એટલે તરત તે પોતાના ઘરમા તમને સત્કારશે' પડિતજીએ કહેલ બ્રાહ્મણ વૈદનું શિરનામુ તથા પડિતજીનુ નામ મે લખી લીધુ પણ પડિતજીની ગયા વિષેની ટીકા મને બરોબર ગમી નહિ મારા જેવા વિદ્યાર્થીને ઉતરવા જેટલી જગ્યા ગયા જેવા ક્ષેત્રમા ન મળે એ કેમ સંભવે? પડિતજીના નામનો કે તેના મિત્રના શિરનામાનો ઉપયોગ કરવો પડશે એમ મને લાગ્યુ નહિ; ફક્ત વિવેકને ખાતર તેમનુ નામ તથા તેમના મિત્રનુ ઠેકાણું મે લખી લીધા. પંડિતજી રસ્તામા એક સ્ટેશને ઉતરી ગયા હુ બપોરે અગીઆર વાગે ગયા પહોચ્યો સ્ટેશન પહોચ્યો કે તરત ગયાના ગોરદેવતાઓ મને વળગી પડયા 'તમારે પિંડદાન કરાવવું છે?' એમ દરેક જણ પૂછે હું કહેતો 'હૂં ગરીબ વિદ્યાર્થી છુ પિંડદાન કરવાની મારી ગુંજાશ નથી મારે ફક્ત એક રાત અહીં રહેવુ છે એટલી સગવડ આપો તો આભારી થઇશ' પણ મારે પિંડદાન નથી કરાવવુ એ વાક્ય કાને પડતા બીજી વાત સાભળવા કોઇ ઉભુ રહેતું નહિ જો કદિ કોઇ મારી બધી વાત સાભળતું તો ગોરોના એ આડતિયા મને કહેતા કે 'તમે ગરીબ વિદ્યાર્થી હો તેમા અમે શુ કરીએ? તમારે પિંડદાન કરાવવુ હોય તો કહો એટલે તમારી બધી સગવડ થશે તમને અમારા શેઠ પાસેથી કરજે રૂપીઆ

અપાવશું, તેમાંથી તમે પિંડ આપો. પણ પિંડદાન કરવું ન હોય તો ઉતારાની આશા રાખવી નહિ' આખું શહેર ફરી વળ્યો. પણ ક્યાંએ સામાન મૂકવા જેટલી જગ્યા ન મળી. હું દક્ષિણ તરફનો છું એવું જોઇ એક દુકાનદારે મને કહ્યું કે વિષ્ણુપદના મંદિર આગળ કેટલાક દક્ષણી બ્રાહ્મણોના ઘર છે, ત્યાં તમને આશ્રય મળશે ત્યાં જઇ તપાસ કરી તો દક્ષણી બ્રાહ્મણોના ઘર જડયાં તેલંગી બ્રાહ્મણ હશે પોતે ઘેર નહોતો બીજા કેટલાક લોકો જમતા હતા. એક બાઇએ બહાર આવી 'શું જોઇએ છે?' એમ મને પૂછયું મેં જવાબ આપ્યો 'રાતની રાત ઉતરવા દેશો તો તમારો પાડ માનીશ. માગ જમવાના હું પૈસા આપીશ' બાઇએ કહ્યું 'તમારે પિંડ દેવા છે?' મેં મનમાં કહ્યું 'હવે તો કોઇએ મને પિંડ આપવાનો વખત આવી લાગ્યો છે ખરો!' મેં જવાબ આપ્યો 'મને ફક્ત એક ટંક ખવડાવો, તેના હું પૈસા આપીશ. બે ત્રણ દિવસથી હું કાચાકોરા પર છું' બાઇએ કહ્યું 'પૈસા લઇને અમે કોઇને જમાડતા નથી પિંડ આપવા હોય તો બોલો એટલે બધી સગવડ થઇ શકશે નહિ તો અહીં કશું મળે તેમ નથી' આ દક્ષણી બાઇને પણ પિંડદાનનો આટલો વળગાડ જોઇ ગયા નગરીમાં હવે દહાડે કોળિયો અન્ન કે રાતે પડી રહેવા જેટલી જગ્યા મળવાની આશા રહી નહિ. મારે પિંડદાન કરવું છે એમ જૂઠું કહીને તો હરકોઇ ગોરની પાસેથી હું સ્હેજે ખાસી મહેમાનગીરી લઇ શકત બલ્કે વાટખરચીને સારૂ થોડા પૈસા સુદ્ધાં મેળવી શકત હું એ જાણતો પણ હતો. પણ એ વિચાર સરખો મારા મનમાં આવ્યો નહિ. ભૂખે મરી જવું પડે તે બહેતર પણ જૂઠું ન જ બોલવું એ મારો નિશ્ચય બિલકુલ ડગ્યો નહિ

દક્ષિણી બ્રાહ્મણને ઘેરથી નીકળી ગયાની વચ્ચે આવેલા
ની પાળ ઉપરની એક દુકાને બેસી મે ખાવાનુ લઈ
, જરા વાર વિશ્રાતિ લીધી, એટલામા એકાએક પેલા
જના વૈદમિત્રનુ મને સ્મરણ થયુ તેમને ઘેર જગ્યા
ની બહુ આશા રહી નહોતી તો પણ પ્રયત્ન કરી જોવો
વિચારી બધો સામાન પીઠપર લઇ વૈદરાજના ઘર તરફ
વૈદરાજ દૂર એક ગલીમા રહેતા હતા રખડતા રખડતા
ચાર વાગે તેમના ઘરનો પત્તો લાગ્યો પણ 'નશીબ બે ડગલા
ળનુ આગળ'' વૈદરાજ ઘેર નહોતા કઇ કામનિમિત્તે
ગામ ગયા હતા તેમનો સોળ વર્ષનો દીકરો ઘેર હતો
મારો ઠીક આદરસત્કાર કર્યો પણ તેના પિતા ઘેર ન
થી તેમની રજા વગર મને ઘરમા રાખવાનુ જોખમ લેવા
યાર નહોતો હવે તો હુ એટલો થાકયો હતો કે હવે શુ
એનો વિચાર કરવો પણ મને અકારો થઇ પડયો અતે
ની ડેલીમા જ એકકોર સામાન નાખી થોડીવાર નિરાત
બેઠો થોડીવાર ઇધરતિધર વાતો થયા પછી વૈદના
ને મે બુદ્ધગયા વિષે પૂછ્યુ તેણે કહ્યુ, 'બુદ્ધગયા અહીંથી
માઇલ છે' મે પૂછ્યુ 'રાત પહેલા ત્યા પહોચાય ખરૂ?'
કહ્યુ 'સ્હેજે પહોચાશે' બુદ્ધગયા ગયાથી સાત માઇલ છે
ને ખરૂ ન લાગ્યુ પણ ગયામા જો રહેવાની જગ્યા જ
મળતી તો પછી વાટમા જ ગમે ત્યા રાત રહેવુ એવો
ર કરી મે વૈદના દીકરાને પૂછ્યુ, 'હુ અત્યારે જ બુદ્ધગયા
છુ માત્ર મને એક મજૂર કરી આપો આ સામાન
ને મારાથી એટલે દૂર જઇ શકાય એમ નથી' તે એક
માન મજૂર કરી લાવ્યો, પણ તેણે આઠ આના મજૂરી

માગી. મારી પાસે તો એક પાવલી અને એક પૈસો એટલું જ બાકી હતું અને તે ચાર આનામા આવવા કબૂલ થયો.

'બુદ્ધગયા ગયાથી પંદર માઇલ છે' એમ જે કાશીયાત્રા નામના પુસ્તકમા લખ્યુ છે તે ખોટુ છે એમ મે જોયુ વૈદના દીકરાના તથા મુસલમાન મજૂરના કહેવા મુજબ બુદ્ધગયા ગયાથી સાત જ માઇલ છે મારો મજૂર ભલો માણુસ હતો પણુ તેને બૌદ્ધ, હિંદુ વિગેરે ભેદની ખબર નહોતી તે મને બુદ્ધગયાના મહંતના મઠમા લઇ ગયો હુ ધારતો હતો કે બુદ્ધગયા બૌદ્ધોના તાબામા છે પણુ અહીં તો જૂદુ જ જોયુ. મઠમા દાખલ થતા જ બહારની બાજુએ બળદ, ઉંટ, ઘોડા વિગેરે બાંધ્યા હતા અંદર જઇને જોઉં છુ તો એક બાજુ દેવીની મૂર્તિ હતી અને તે વખતે શંખનાદ સાથે તેની પૂજા ચાલી રહી હતી મહંતનો મુખ્ય શિષ્ય દેવી નજીકની ઓસરીમા હુક્કો પીતો બેઠો હતો સંન્યાસીઓમા હુક્કો પીવાનો રિવાજ મે આજે પહેલી વાર જોયો (આ મઠને લગતી વધુ હકીકત ચૌદમા પ્રકરણુમા છે તેથી અહીં જરૂર જેટલી હકીકત જ આપી છે) મહંતના આ અગ્ર શિષ્યે મને બે ત્રણુ સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા તે ઓરડીમા ઉતારો આપવા હુકમ કર્યો રસોઇ કરી જમવાનો પણુ તેણે મને ખૂબ આગ્રહ કર્યો પણુ હુ રાતે નથી જમતો એમ તેને કહેતા તેણે બજારમાથી પેંડા, બરફી વિગેરે ખાવાની વસ્તુઓ મંગાવી મારી ઓરડીમા મોકલી આપી આ પેંડા એટલે નામે જ પેંડા હતા તેમા ખાંડને બદલે ગોળ નાખ્યો હતો બરફી તો મોઢામા પણુ નંખાય એમ નહોતી મે તે ચીજોમાથી બહુ થોડું ખાઇ બાકી બધુ તે ઓરડીમા રહેનારા વિદ્યાર્થીઓને વહેંચી આપ્યુ ઇશ્વરાતઘરની

જાતો નીકળતા પેલા વિદ્યાર્થીઓએ મને કહ્યું કે અહીં ધર્મપાલ નામનો મગ જાતિનો એક ભિક્ષુ છે તેણે મહંતની સામે દાવો માંડ્યો છે 'હાલ તે ક્યાં છે' એમ મેં પૂછતાં એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું, 'અહીં જ છે!'

તે રાતે મને મુદ્દલ ઉંઘ ન આવી ક્યારે સવાર પડે ને હું ધર્મપાલના દર્શન કરૂં એમ મને થઇ ગયું સવાર પડતાં જ કોઇને ખબર કર્યા વગર હું બુદ્ધમંદિરમાં ગયો ત્યાં એક સિપાઇ હતો, તેણે મને અંદર લઇ જઈ બુદ્ધની મૂર્તિ બતાવી મૂર્તિના કપાળમાં એક મોટું ત્રિપુંડ કર્યું હતું આનો કશો અર્થ હું સમજ્યો નહિ (ચૌદમા પ્રકરણમાં બુદ્ધગયા સંબંધી વિશેષ હકીકત છે ત્યાં આ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે) પણ હું તો ધર્મપાલના દર્શન માટે ઉત્સુક હોવાથી ત્યાંની વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરવામાં અને તેના ઇતિહાસની ખબર મેળવવામાં વખત ન ગુમાવતાં મંદિરના સિપાઇને એક પૈસો—આ જ છેલ્લો પૈસો મારી પાસે બાકી હતો—આપી ધર્મપાલના રહેઠાણ તરફ વળ્યો

મંદિરથી પશ્ચિમે ટેકરી ઉપર બ્રહ્મદેશના મિંદોમીન રાજાએ ત્રણ ઓરડીઓ અને તેની લગોલગ એક એકઢાળીઉં બંધાવ્યું હતું થીબો રાજાને કેદ કરી રત્નાગિરી લઇ ગયા પછી ત્યાં રહેતા બરમી ભિક્ષુઓ પોતાને દેશ ગયા અને તે સ્થાન અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં આવ્યું. પછી અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રહેવા માટે તે ધર્મપાલને મળ્યું આ વખતે ત્યાં એક ભિક્ષુ હતા તેને જોઇને આ જ ધર્મપાલ હશે એમ મને લાગ્યું. મેં તેને હિંદીમાં પૂછ્યું, 'આપ ધર્મપાલ છો?'

તેણે કહ્યુઃ 'હુ એક ભિક્ષુ છુ આ છબીમા છે તે ધર્મપાલ હાલ તેઓ અહીં નથી, સિલોન છે'

આ પ્રમાણે તેણે હિંદીમા જ જવાબ આપ્યો. પછી તેણે મને ત્યા જપાનથી આવેલી બુદ્ધની મૂર્તિ અને બીજાં ચિત્રો બતાવ્યા

પાલી ભાષા એ મૂળ સીઆમની ભાષા હશે એમ હું માનતો કારણ પાલી ભાષાનો ત્રિપિટક નામનો ગ્રથ સીઆમના રાજાએ છપાવ્યો છે એમ મે સાભળ્યુ હતુ આ ભિક્ષુને તેની કંઇક ખબર હશે એમ માની મે પૂછ્યુ 'તમને પાલી ભાષા આવડે છે?'

તેણે કહ્યુ 'અમારા ધર્મગ્રથો પાલી ભાષામા છે અને તે વિહારમા રહીને અમારે શીખવા પડે છે'

તેણે સિંહલી લિપિમા લખાએલા કેટલાક પાલી ગ્રથ મને બતાવ્યા અને તેમાથી કેટલાક વાક્યો વાચી બતાવ્યા તે સાભળીને હું અતિ આનદથી બોલ્યો, 'પાલી ભાષા તો લગભગ સસ્કૃત જ છે તે શીખતા મને વાર નહિ લાગે'

ભિક્ષુએ કહ્યુ, 'તમને સસ્કૃત આવડે છે?'

'કૌમુદી, તર્કસગ્રહ વિગેરે ગ્રથ મે વાચ્યા છે કાવ્યોનો પણ અભ્યાસ થયો છે'

'એમ છે, ત્યારે તો તમને પાલી ભાષા જલદી આવડશે'

'તમે મને શીખવશો?'

'મને બરાબર શીખવતા નહિ આવડે તમે સિલોન જાઓ તો ત્યા મોટમોટા પડિતો છે તે તમારી બધી શકાઓનુ સમાધાન કરી તમને ધર્મગ્રથો શીખવશે'

બહુ સારૂ, હું સિલોન જવા તૈયાર છુ પણ મારી પાસે
ેા પણ રહ્યો નથી ત્યા સિલોન કઇ રીતે પહોચુ ?'
તમે કલકત્તે જાઓ તો ત્યા 'મહાબોધિ સભા' નામની
તરફથી તમને સિલોન જવા મદદ મળી શકશે હમણા
સિલોનનો ભિક્ષુ આવી ગયો તે બીજા બૌદ્ધ ક્ષેત્રોના
કરી માર્ચની દસમી તારીખે કલકત્તાથી સિલોન જવા
તેની સાથે તમે જશો તો તમને જરાયે અડચણ
ાહિ '

માજ ફેબ્રુઆરીની અઠ્ઠાવીસમી તારીખ હતી દસ
ા કલકત્તા પહોચુ તો બધા મનોરથ પાર પડે એમ
ગ્યુ ને મારૂ મન તો તે જ ક્ષણે કલકત્તાને રસ્તે
સૂધી દોડી ગયુ

ણુ શરીર જડ તેનુ શુ થાય ? કલકત્તા સૂધીનુ રેલભાડુ
ીઆ ઉપર થતું હતુ એટલા પૈસા મળ્યા હોત તો
અડચણ ન રહેત તેથી મે પેલા ભિક્ષુને જ વિનતિ
હાલ આટલી રકમ આપી મને કલકત્તે પહોચતો
છી અને મહાબોધી સભા મારફત મને સિલોન જવા
મળી તો પછી ત્યા મારા પુસ્તકો વગેરે વેચીને પણ
રકમ હુ પાછી મોકલી આપીશ તેણે કહ્યુ, 'મારી
ઇ નથી તમે મહતને ત્યા ઉતર્યા છો એટલે મહત
ચાર પાચ રૂપીઆ સ્હેજે આપશે એની પાસે ખૂબ
ા'

ને દિવસે હુ બુદ્ધગયામા રોકાયો. મારી પાસે અમરકોશની
ખરીદેલી એક નાની નવી નકલ હતી તે પેલી
મા રહેનારા ત્રણ વિદ્યાર્થીઆમાના એકે આઠ આને

રાખી પરંતુ કૌમુદી વિગેરે પુસ્તકોની તેમને જરૂર નહોતી. બપોરે જમીને હુ મહંત પાસે ગયો મારે કલકત્તા જવુ છે અને ટીકીટ પૂરતા પૈસા આપો તો તમારો મોટો ઉપકાર થશે એમ મે તેને વિનંતિ કરી તેણે જવાબ આપ્યો, "અહીના માલીક મુખ્ય મહંત અહી નથી તે હોત તો તમને મદદ કરત છતા તમને ખાલી હાથે પાછા ન વાળવા એટલા ખાતર આટલી મદદ લ્યો" એમ કહી બટવામા હાથ નાખી તેણે એક રૂપીઓ મારા હાથમા મૂકયો મે તે કમને લીધો આ મહંત તરફથી બીજી કશી મદદ મળવાની હવે આશા ન રહી તેથી હું વળી પાછો પેલા ભિક્ષુ પાસે ગયો અને અનેક રીતે તેને વીનવ્યો પણ તેને મારી દયા ન આવી તેણે ચીડાઇને કહ્યુઃ 'તમે હિંદુસ્તાનના લોક મોટા લબાડ તેમાય બ્રાહ્મણો તો અતિશય જ લબાડ હજુ થોડા જ દિવસ પર બે બ્રાહ્મણો મારી પાસે આવ્યા અને તમારી પેઠે જ કલકત્તે થઇને સિલોન જવુ છે એમ કહી આઠ રૂપીઆ લઇ ગયા પણ તેઓ મહાબોધિ સભામા ન જતા કયા ગયા તેનો પત્તો સરખો નથી' હવે તમારો તે હું કઈ રીતે વિશ્વાસ કરૂં?' મે કહ્યુ 'તમને મારો વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો મારા પુસ્તકો, એક ધાબળો અને કોટ એટલુ હું તમને સોપુ છુ આની કિંમત ઓછામા ઓછી દસ રૂપીઆ થશે મને ફક્ત કલકત્તે પહોચવા જેટલી મદદ કરો, અને હું કલકત્તા પહોચ્યા પછી જ્યારે તમારા પૈસા મોકલુ ત્યારે જ મારા પુસ્તકો મને મોકલજો' બહુ બહુ વાના કર્યા પણ તેને મારી છાટાભાર દયા ન આવી

બીજે દિવસે મે બુદ્ધગયા છોડયુ અને રાત્રે ગયા સ્ટેશને આવ્યો ત્યા એક દક્ષણી જાત્રાળુનો ભેટો થયો તેને મારી

મુશ્કેલી જણાવી મે કહ્યુ, 'મારી પાસે દોઢ રૂપીઓ છે. મારો તમામ સામાન લઇને મને જો તમે ત્રણ રૂપીઆ આપો તો તમારો પાડ' પણ આ ગૃહસ્થ સુદ્ધા પેલા ગોરોના સહવાસથી કઠણુ કાળજાનો થઇ ગયો હોવો જોઇએ તેણે કહ્યુ, 'પૈસા હતા તે જાત્રામા ખરચી નાખ્યા છતા બે રૂપીઆમા આપતા હો તો લઉં' મે કહ્યુ, 'આ સામાન તમને મફત જ આપ્યો હોત, પણ પ્રસગ એવો બારીક છે કે અત્યારે હુ કોઇ રીતે તેમ કરી શકુ એમ નથી. છતા મને તમે ત્રણ રૂપીઆ આ સામાનની કિંમત તરીકે નહિ પણ દાન ગણીને આપો' પણ એ ગૃહસ્થનેય કઈ મારી દયા આવી નહિ મારો સામાન વેચવાની વાત મે બીજા જાત્રાળુઓ પાસે કરી નહિ કારણ અજાણ્યા પ્રદેશમા જૂજ કિંમતમા હુ આટલો સામાન વેચુ છુ એ જોઇને કદાચ પોલીસ મને પકડે કરે તો વળી એ લફરામાથી છૂટતા દિવસો નીકળી જાય. ઉપનત નાહકનો ત્રાસ વેઠવો પડે તે જૂદો

તે ગત મે ગયાના સ્ટેશન ઉપર જ ગાળી બીજે દિવસે સવારે મે વિચાર્યું કે ગોરલોકો અગર તેમના સબધમા આવનારા જાત્રાળુઓની દયા માગવામા કશુ વળવાનુ નથી. પણ સુધરેલી હએ કેળવણી પામેલા લોકોમા ફરવાથી કઇ મદદ મળ્યા વગર નહિ રહે મને ઉજ્જૈનના પ્રૉફેસરોએ કરેલી મદદ યાદ આવી પણ અહી કૉલેજ નહોતી તેથી ગયા હાઇસ્કુલના હેડમાસ્તરને મળી તેની મારફત કઇ મહેનત કરી જોવી એવો વિચાર કર્યો પુછતા પૂછતા તેમના ઘરનો પત્તો લાગ્યો માગુલી બાબુ (હેડમાસ્તર) ઘરમા જ હતા મારી તમામ હકીકત સાભળી લઇને તેમણે મને 'ભીખ ન માગવી જોઇએ'

એ વિષય ઉપર એક લાબુ ભાષણુ આપ્યુ' બગાળી લોક બહુબોલા હોય છે એમ મે સાભળ્યુ હતુ, તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આજે પહેલવહેલો થયો. ભાષણુ પૂરૂ કર્યા પછી બાબુએ મને અદર લઇ જઈ એક સાળ બતાવી અને કહ્યુ કે 'આ સાળ ઘરની સ્ત્રીઓ માટે ખાસ લાવ્યો છુ તેમણે પણુ નવરા ન રહેવુ જોઇએ એમ હુ માનુ છુ' વળી પાછી બાબુની વાગ્ધારા ચાલી મે નમનતાઇથી કહ્યુ 'બાબુ સાહેબ, હુ અંગ્રેજી નથી ભણ્યો પણુ તમે જે વિચારો દર્શાવો છો તે બધાથી હુ વાકેફ છુ પણુ મારા ઉપર અત્યારે પ્રસગ એવો બારીક આવ્યો છે કે મારે કઇ કામને માટે આ મહિનાની દસમી તારીખ પહેલા કલકત્તે પહોચવુ જ જોઇએ અને તેથી જ મારે આ યાચનાનો પ્રસગ આવ્યો છે જો તમારાથી કશી મદદ બને એમ ન હોય તો તમારા વિદ્યાર્થીઓ અગર બીજા મિત્રો પાસથી થોડીઘણી મદદ અપાવશો તોયે હુ તમારો સદાને માટે ઓશિગણુ રહીશ' હેડમાસ્તર બોલ્યા, 'હુ તમને બીજા લોકો મારફત કશી મદદ નહિ કરાવી શકુ. કઇ આપવુ જ હોય તો હુ જ મારી મેળે આપી છૂટુ પણુ મારી વૃદ્ધ મા હાલમા જ ગુજરી ગયેલ હોવાથી હમણા હુ દાન કરી શકુ એમ નથી હજી પાચ છ દિવસ પછી સૂતક ઉતર્યા કેડે તમારે વિષે કશુ કરવા જેવુ હોય તો થઈ શકે પણુ મારા તરફથી બે આનાથી વધુ નહિ મળી શકે એ બરોબર ધ્યાનમા રાખજો નહિ તો વળી મારે ભરોસે રહી બેસશો નકામા વાટ જોતા'

ગાગુલી બાબુને ઘેરથી તેમનો આભાર માની હુ ચાલતો થયો ગયામા એકલા ગોરો જ નહિ પણુ બીજા લોકો પણુ પૂરા રીઢા છે એવી મારી ખાત્રી થઇ હવે આ શહેરમા

એક ક્ષણુ પણ ઉભા રહેવામા સાર નથી, એમ વિચારી મે સ્ટેશનનો રસ્તો પકડયો તે દિવસે કાચુ કોરૂ લઇ ખાવામા ચાર આના ખરચ્યા બાકી સવા રૂપીઓ રહ્યો સ્ટેશન ઉપર ભાડાના દર લખેલ પાટીયા ઉપરથી ગયાથી કલકત્તા તરફ કયા સ્ટેશન સુધી સવા રૂપીઆમા જઇ શકાય એમ છે એ મે શોધી કાઢ્યુ અને એક રૂપીઓ અને ઉપર થોડા પૈસા આપી લખીસરાઇની ટીકીટ લઈ તે જ રાતે લખીસરાઇ પહોચ્યો લખીસરાઇ એક નવુ શહેર છે આગગાડી થયા પહેલા અહીં કશુ નહોતુ. હુ અહીં પહોચ્યો તે વખતે ત્યા થોડાક ઝૂપડા થયા હતા જેમા દુકાનો હતી તે રાત મે સ્ટેશને જ કાઢી. બીજે દિવસ સવારે અહીં ધર્મશાળા છે એમ ખબર પડી અને થોડી મહેનત લીધા પછી તે જડી આ ધર્મશાળા એટલે એક જાતનું એકઢાળીઉં જ હતુ ત્યા મારો સામાન મૂકી નિરાતે બેઠો એટલામા એક મારવાડી નોકર ત્યા આવ્યો, તેણે મારી પૂછપરછ કરી હુ એક વિદ્યાર્થી છુ અને કલકત્તે જાઉં છુ એમ જાણી થોડીવાર પછી ક્યાકથી એ મારે માટે સીધુ લઇ આવ્યો પણ તે રાધુ શેમા? મારી પાસે કશુ વાસણ તો હતુ નહિ અને તેણે એક માટીની હાલ્લી આણી આપી અને ખીચડી કેમ બનાવવી તે બતાવ્યુ તે મુજબ હાલ્લીમા દાળ, ચોખા, મીઠુ વિગેરે વસ્તુઓ નાખી મે ખીચડી બનાવી તે કેવીક સરસ થઈ હશે તેની કલ્પના વાચકે જ કરી લેવી! ગમે તેમ હો, પણ ગયામા એકલુ કાચુ કોરૂં ખાઇને જ રહેલો તેથી એ ખીચડી મને મીઠી જ લાગી નવ વાગે જમી કરી પરવાર્યો ને તે જ દિવસે મે આગળ જવા વિચાર કર્યો

પેલા મારવાડી નોકરના કહેવાથી ચાર પાચ દુકાને જઇ મે યાચના કરી જોઇ પણ કશુ મળ્યુ નહિ એક મોટી ફાંદવાળા વેપારીએ તો દુકાનમાથી મારા દિલપર એક પૈસો ફેક્યો અને કહ્યુ 'કુલકત્તે જાઓ કે જોઇએ તો તેથીયે આગળ જાઓ મારી પાસે તમને આપવા આથી વિશેષ કંઈ નથી' આ ઉપરથી આખી બજાર ફરતા ચાર પૈસા મળવાની પણ આશા ન રહી અતે પાસે જ બુલાખીલાલ કરીને કોઇ એક કાયસ્થ વકીલ રહેતા હતા તેમની પાસે ગયો એ માણસ કંઇક ઠીક લાગ્યા તેમણે પોતાની આયપત મુજબ ચાર આના કાઢીને આપ્યા અને કહ્યુ 'મારૂ આ વેપારીઓ આગળ કશુ ચાલે એમ નથી તેમને વિદ્યાની કંઇ જ કિંમત નથી બીજાની મૂઝવણ તેઓ સમજી શકે એમ નથી' તેમણે મને સલાહ આપી કે મારે અહીંથી નજીકમા જ ગિદ્ધોર ગામે જઈ ત્યાના જમીનદાર રાજા રાવણેશ્વરપ્રસાદને મળવુ અને મારી મુશ્કેલી જણાવવી રાવણેશ્વરપ્રસાદ મોટા દાતા છે તેઓ મને જરૂર મદદ કરશે એમ તેમનુ ધારવુ હતુ તેથી વધુ વિચાર કરવા ન બેસતા બીજે દિવસ સવારની ગાડીએ હું ગિદ્ધોર જવા નીકળ્યો.

વાટમા ખૈરા કરીને બીજુ એક નાનુસરખુ રજવાડું આવતુ હતુ હુ ઠેઠ ગિદ્ધોર ન જતા જમુઇ સ્ટેશને ઉતરી પડ્યો અને ત્યાથી લગભગ છ સાત માઇલ ચાલતો ત્યાના મહારાજાના મહેલ સુધી ગયો પણ ત્યા તો એવી ખબર પડી કે રાજાસાહેબ યાચકોને બિલકુલ મળતા જ નથી' પરભાર્યાં જ પતવે છે વળી એમ પણ વધુ ખબર મળી કે આખો દિવસ તપશ્ચર્યા કર્યા પછી પણ એક આનાથી વધુ દક્ષિણાની આશા ન રાખવી આથી નિરાશ થઇ મહેલથી હુ પાછો વળ્યો.

અને ત્યાની બજારમા જઈ એક દુકાનેથી થોડા પૌવા અને બે ત્રણ પૈસાના પેડા લઇ ખાધા પછી ત્યાથી પગરસ્તે ગિદ્ધાર જવા ચાલી નીકળ્યો અહીંથી ગિદ્ધાર પાચ માઇલ થતુ હતુ

સાજે સાતને સુમારે ગિદ્ધાર પહોચ્યો મહારાજા રાવણેશ્વરપ્રસાદે શિવમદિર આગળ એક નાની ધર્મશાળા બંધાવી વટેમાર્ગુઓ માટે ઉતરવાની સગવડ કરી છે ત્યા બાવા, વૈરાગી વિગેરે તથા બીજા વટેમાર્ગુઓની સગવડ સાચવવા એક માણસ રાખ્યો છે હુ ત્યા આવ્યો એટલે તેણે મારે રાતે જમવુ છે કે કેમ એમ પૂછ્યુ પણ હુ એટલો થાકી ગયો હતો કે રસોઇ કરીને જમવા જેટલી મારામા સો રહી નહોતી મે પેલા 'જમાદાર'ને કહ્યુ 'અત્યારે રસોઇ કરવાની મારામા તાકાત નથી પણ કઇ કાચુકોરૂ લાવી આપો તો મોટો ઉપકાર તેણે તરત જ બજારમાથી પેડા, બરફી વિગેરે મિઠાઇ આણી આપી. આ મિઠાઈ બુદ્ધગયાના મહતે આપેલી મિઠાઇના જેટલી જ નિસ્વાદ હતી છતા ખૂબ ભૂખ લાગી હતી તેથી જેમ તેમ ખાઈ ઉપર પાણી પી સૂઇ રહ્યો

બીજે દિવસ સવારે રાવણેશ્વરપ્રસાદ રાજાના આશ્રિત એક પડિતને મળવા ગયો પડિતજીનું ઝુપડી જેવુ ઘર જોતા જ લાગ્યુ કે રાજાનો આશ્રય લીધા છતાયે પડિતજી ઉપર લક્ષ્મીજી પ્રસન્ન જણાતા નથી. પડિતજી બોલવાચાલવામા તો ઠીક જણાયા તેમણે મારી બધી હકીકત ખૂબ માનપૂર્વક સાભળી લીધી. પછી તેમણે કહ્યુ 'તમે આ વિચિત્ર દેશમા આવી ચડયા છો અહીં તમને મદદ કરનાર કોઈ વિરલો જ નીકળશે' છતા અમારા રાજાસાહેબ તમને કઈક મદદ કરશે ખરા બાકી તેમની પાસેથી પણ આઠ આના કરતા વધુ

રકમની આશા તો રાખતા જ નહિ ! બે ત્રણ દિવસ જમાડી જતી વખતે બે ચાર આના વાટખરચી આપવા, એવો એમનો રિવાજ છે પણ તમે કાશીથી આટલે નીકળી આવ્યા છો તેથી તમને કદાચ બાર આના મળશે એમ ધારૂ છુ પણ હાલ તો રાજાસાહેબને સૂતક છે તેથી હજુ ચાર દિવસ સુધી તેમની મુલાકાત નહિ થઈ શકે ત્યા સુધી તમારા જમવા કરવાનો બદોબસ્ત કરવા હુ જમાદારને કહુ છુ '

હવે આ રાજાસાહેબ ઉપર કલકત્તાની વાટખરચી સારૂ આધાર રાખી બેસવુ એ મને ચોખ્ખી બાધાઇ લાગી મે મારા મિત્ર નિલકઠ ભટજીને કાશી કાગળ લખ્યો ને તેમા મારી તમામ હકીકત સમજાવી અને લખ્યુ કે 'મારે તુરત કલકત્તા જવુ છે તેટલા સારૂ ત્રણ રૂપીઆ કોઈ પાસેથી ઉછીના લઇને પણ મોકલો' તેમણે કાગળ પહોચતાવાર મનીઑર્ડરથી પૈસા મોકલ્યા તેમણે મોકલેલ મનીઑર્ડર મારા ગિદ્ધોર આવ્યા પછી ત્રીજે કે ચોથે દિવસ મળ્યો પૈસા મે ત્યાના ટપાલ માસ્તરને જ સોપ્યા માસ્તર નાતે કાયસ્થ અને ઘણો જ મળતાવડા સ્વભાવનો માણસ હતો આ બે ત્રણ દિવસમા જ મારે એમની જોડે ખૂબ ઓળખાણ થઇ ગઈ હતી

હવે રાજા સાહેબ ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવાની મને જરૂર નહોતી છતા તેમને મળીને જવુ મને યોગ્ય લાગ્યુ. બીજે દિવસ સૂતક ઉતાર્યા પછી પોતે મહાદેવના દર્શને આવ્યા ત્યા મારે તેમની મુલાકાત થઇ

તેમને ઉદ્દેશીને એક કાગળ સસ્કૃતમા લખવા પડિતજીએ મને કહી રાખ્યુ હતુ તે લખીને મે તૈયાર રાખ્યો હતો અને રાજાસાહેબની મુલાકાત વખતે તે મે તેમના હાથમા મૂક્યો

સાંજે રાજાસાહેબ તરફથી જમાદાર મારફત એક રૂપીઓ મને વિદાયગીરી દાખલ મળ્યો.

પછી રાતની ગાડીએ કલકત્તા જવાનો વિચાર કરી હું ટપાલમાસ્તરને મળવા ગયો. ટપાલઑફીસ સ્ટેશનને રસ્તે હતી. ટપાલમાસ્તર સાથે ઇધરતિધરની વાતો કરતો હું બેઠો. તેમણે મને કહ્યું 'ઉતાવળ શું કામ કરો છો? રસ્તો તદ્દન સીધો છે. જરા બેસો તો ખરા, જવાય છે.' મેં જવાબ આપ્યો 'રસ્તો સીધો છે પણ મારે માટે તો અજાણ્યો છે. એટલે અહીંથી દિવસ છતાં નીકળવું એ જ સારૂં.' આમ છતાં ટપાલમાસ્તરની વાતમાં ને વાતમાં દિવસ આથમ્યો. હવે મને ઉતાવળ થવા લાગી. માસ્તરે મને મારા ત્રણ રૂપીઆ આપ્યા. મારે એક રૂપીઆનું પરચુરણ જોઇતું હતું તે પણ તેમણે આપ્યું પણ બદલામાં મારી પાસેથી એક રૂપીઓ લેવો ભૂલી ગયા, અને ઉતાવળમાં હુંયે તેમને તે આપવો ચૂકી ગયો!

ટપાલમાસ્તર મને વળોટાવવા આવતા હતા, પણ મેં તેમને ન આવવા દીધા. પછી ઑફીસના પટાવાળાને મારી જોડે મોકલવા વિચાર કર્યો પણ તે ક્યાંક ગયો હતો. મને પણ બીજા માણસની જરૂર ન લાગી. રસ્તો મોટો હતો અને સ્ટેશને જનાર કોઇ ને કોઈ રસ્તામાં મળી રહેશે એમ હું માનતો હતો. પોસ્ટમાસ્તરે કહ્યું 'સીધા ચાલ્યા જજો, ડાબા કે જમણા વળતા જ નહિ, એટલે થયું.' તેમના કહેવા પ્રમાણે મેં સામો જ રસ્તો પકડ્યો. પણ પંદર વીસ મિનીટ ચાલ્યો હોઈશ એટલામાં મેં બે ફાંટા પડતા જોયા. ટપાલમાસ્તરના કહેવાનો પૂરો અર્થ નહિ સમજાયાથી તેમ ત્યાં કોઇ માણસ પણ ન મળ્યાથી મેં ડાબો ફાંટો મૂકી જમણો લીધો. પણ આઠ વાગ્યા,

નવ વાગ્યા છતા સ્ટેશન આવે નહિ બે ત્રણ માઇલ પર આવેલ સ્ટેશન બે ત્રણ કલાક ચાલવા છતા ન આવ્યુ એ જોઇ મને બહુ નવાઇ લાગી. રસ્તામા બન્ને બાજુએ માથાપૂર ઘાસ ઉગ્યુ હતુ તેમાથી ક્યાક વાઘ બાઘ નીકળી આવશે તો? એમ પણ ઘડીવાર લાગ્યુ ' પણ તેથીયે વધુ બીક તો મને આ ભૂખની બારશ દેશમા કોઇ લૂટારૂ સામો મળી મારૂ બધુ લૂટી જવાની લાગી! ઘોર અધારામા હુ ઝપાટાબધ ચાલતો હતો રસ્તો ઉંચાનીચો હોવાથી મને અનેક ઠેશો વાગી, છતા પાછુ પગલુ ન ભરતા મે ચાલ્યા કીધુ

અતે આઘે આઘે આગગાડીના સિગ્નલના દીવા જેવુ કઇક દેખાયુ સિગ્નલના દીવાની માફક તે ઉંચા થાભલા પર હતો પણ તે લીલો કે લાલ નહોતો, સફેદ હતો જો સ્ટેશન નહિ હોય તો પણ આ દીવાની આસપાસ કઇ ને કઇ વસ્તી તો હશે જ એ વિચારે મને હિમ્મત આવી પણ એટલામા તો બાજુના આડમારગેથી એક માણુસ મારી સામે આવી ઉભો ઘોર અંધારામા તે છેક મારી લગોલગ આવી ઉભો ત્યા સુધી મને ખબર ન પડી તેથી તેને જોતા જ ચોરના હાથમા હુ સપડાયો એવી મને શકા થઇ તેણે કહ્યુ ' મહારાજ આટલી મોડી ગતે આ રસ્તે ક્યા જાઓ છો ?" મે જવાબ આપ્યો 'તમારે તેનુ શુ કામ ?" મારા બોલવાની ઢબ તે સમજી ગયો અને બોલ્યો, 'મહાગજ હું તો ગરીબ માણુસ છુ. હું કોઇ ચોર નથી આ તરફ આટલી મોડી રાતે માણુસનો પગરવ માઠો એટલે પૂછ્યુ ' મે માગ ભૂલા પડયાની વાત કહી સંભળાવી વાતો કરતા કરતા અમે બન્ને પેલા દીવા આગળ આવી પહોચ્યા. ત્યા પહોચ્યા પછી પેલાએ મને કહ્યુ કે 'ઝાઝા અને ગિદ્ધોર

વચ્ચે આ એક નવુ સ્ટેશન ઉભુ થાય છે પણુ તે હજી તૈયાર નથી થયુ આજે જ સ્ટેશનમાસ્તર અને એક બે સાધાવાળા આવ્યા છે. અહી ગાડી ઉભી રહેવાને હજુ ચાર આઠ દિવસ લાગશે એમ કહે છે તમને રાતની રાત રહેવા જેટલી જગ્યા મળી રહેશે હુ તમને ગામમા લઇ જાત પણુ ગામ આઘુ છે, અને મારા જેવાની સાથે આવતા કદાચ તમારા મનને શકા થાય.' સ્ટેશને પહોચ્યા પછી મે તે માણુસને એક પૈસો આપવા માડ્યો પણુ તે ન લેતા તેણે કહ્યુ 'મહારાજ તમારો આશીર્વાદ આપો તો બસ હુ ગરીબ છુ પણુ આપની પાસેથી દ્રવ્ય લેવાની મારી ઇચ્છા નથી' આમ કહી બે હાથ જોડી તેણે મને નમ્રપણે નમસ્કાર કર્યો અને અંધારામા રેલના પાટાની બાજુના તાર ઓળગી જોતજોતામા તેની પેલીમેરના અંધારામા અદૃશ્ય થઇ ગયો

સ્ટેશનપરના સિપાઇએ મને સુવા માટે જગ્યા આપી. બીજે દિવસ પરોઢિયે ઉઠીને મે ઝાઝા સ્ટેશન તરફનો રસ્તો લીધો રેલને પાટે પાટે જ હુ ઝાઝા સુધી ગયો. ગિદ્દોરના ટપાલ માસ્તરનો એક રૂપીઓ ભૂલથી મારી પાસે રહી ગયો હતો તેની મને ખાત્રી થઇ પણુ તે વખતે કશુ બની શકે એમ નહોતુ. ઝાઝાથી કલકત્તા તરફ જનારી ગાડી સવારે આઠ નવ વાગે જતી હતી હુ કલાક દોઢ કલાક વહેલો પહોચ્યો હતો. હાથ મોઢુ ધોઇ થોડુ ખાવાનું લઈ ખાધુ એટલામા ગાડી આવી તેમા બેઠો તે સાજે સાત કે આઠ વાગે હાવડા સ્ટેશને ઉતર્યો ને હુગલી નદી ઉપરનો પૂલ ઓળગી કલકત્તા શહેરમા પહોચ્યો પણુ મહાબોધિ સભાના ઠેકાણુાનો પત્તો કેમે કર્યો ન લાગે. એક જણે ટ્રામમા બેસી અમુક અમુક જગ્યાએ જવું

એમ કહ્યું પણ હુ તો જૂદે જ ઠેકાણે જઇ પહોચ્યો અને ત્યાંથી પાછો ટ્રામમા બેસી ધર્મતલ્લા સ્ટ્રીટ ઉપર આવ્યો. અતે ખૂબ તપાસ પછી મહાબોધિ સભાનુ મકાન (ફોટો નં. ૨) જડ્યુ

તે દિવસે મિસ આલ્બર્સ નામની એક અમેરિકન બાઇને મહાબોધિ સભા તરફથી મિજબાની હતી બધા જમી ઉઠયા ને હુ સભાગૃહમા પહોચ્યો તે વખતે મહાબોધિ સભાના મકાનમા અઘોરીચદ્ર ચતરજી નામના એક ગૃહસ્થ રહેતા હતા પોતે કલકત્તાની હાઇકોર્ટમા કલાર્ક હતા પણ ધર્મપાલની સાથે તેમને ઓળખાણ હોવાથી ધર્મપાલે તેમને સભાના મકાનમા રહેવાની પરવાનગી આપેલી તેમણે મને સારો આવકાર આપ્યો મારે માટે પોતાની બાજુની એક ઓરડીમા જગ્યા કરી આપી મિજબાનીમાથી વધી પડેલા રસગુલ્લા* અને થોડી પૂરીઓ મને ખાવા આપી રસગુલ્લાનો આકાર ઇંડાના જેવો અને રગ પણ સફેદ હોય છે, તેથી મને શકા થઇ પણ અઘોરી બાબુએ તે એકલા દુધમાથી બને છે એવી ખાત્રી આપી 'પેલી અમેરિકન બાઇની પંક્તિમા બેસીને અમે ખાધુ તેથી તમને કદાચ શકા થઇ હોય તો તે બાઈ પોતે શાકાહારી છે અને આ મિજબાનીમા અમે બધા હિન્દુ ઢબે કેળના પાન ઉપર પાટલે બેસીને જમ્યા છીએ, એ તો આ પાત્રળો પડી છે તે ઉપરથી જ તમે જોઇ શકશો' આટલુ થયા બાદ બાબુના આગ્રહને વશ થઈ મે તેમણે આપેલ વસ્તુઓ ખાધી પછી તેમણે 'ઇન્ડિયન મિરર' ના માજી સપાદક બાબુ નરેન્દ્રનાથ સેનની જોડે મને ઓળખાણ કરાવી નરેન્દ્ર બાબુએ મને કહ્યું,

* ગુલાબજાબુને મળતી બગાળની એક સુપ્રસિદ્ધ મિઠાઇ

'તમારે સિલોન જવુ હોય તો તે બાબતનુ સર્ટીફિકેટ તમારે બતાવવુ પડશે એ સિવાય અમે તમને કઇ મદદ નહિ કરીએ'

બીજે દિવસ સૌ પહેલા તો એક રૂપીઆની ટપાલની ટિકીટો લાવી તે સાદા કવરમા બીડી મે ગિદ્દોરના ટપાલ માસ્તરને મોકલી અને પછી સિલોનની મુસાફરીના વિચારમા પડયો અઘોરીબાબુના કહેવા પ્રમાણે તુતિકોરીન સુધી રેલ રસ્તે જઇ ત્યાથી આગબોટમા સિલોન જવુ એમ નક્કી થયુ પણ ભાડાના પૈસાની જોગવાઈ શી કરવી? તે વખતે મહાબોધિ સભાનો કારભાર શ્રી. ચારૂચંદ્ર બસુ નામના બગાળી ગૃહસ્થના હાથમા હતો તેમના હાથ નીચે બીજા એક કિષ્ટો બાબુ (ગોવામા જેમ કૃષ્ણનો અપભ્રશ કુષ્ટ થયેલ છે તેમ બગાળમા કિષ્ટો થયો છે.) નામના ગૃહસ્થ હતા ચારૂબાબુએ મારા કહેવાપરથી ગયાવાળા ભિક્ષુને કાગળ લખ્યો કે 'તમે મોકલેલ માણુસ અહી આવી પહોચ્યો છે પણ તેને આગળ સિલોન મોકલવાની ગોઠવણ કઇ રીતે કરવી?' ભિક્ષુનો જવાબ આવતા સુધી ચારૂબાબુએ મારા જમવાની સગવડ મહાબોધિ સભા તરફથી કરી સભાના મકાનમા પદ્દો (પદ્મનો અપભ્રશ) નામે એક નોકર હતો તે જ્યારે ધર્મપાલ કલકત્તામા હોય ત્યારે તેમની રસોઇ અને એવુ બીજુ કામ કરતો ને ધર્મપાલ ન હોય ત્યારે સભાનુ મકાન વાળવા ઝાડવાનુ, કાગળો ટપાલમા નાખવાનુ અને એવુ બીજુ પરચુરણ કામ કરતો ચારૂબાબુએ તેની જ મારફત મારા જમવાની સગવડ કરાવી તે દિવસે અઘોરીબાબુ આઠ દિવસની રજા લઇ કાઇ કામસર પોતાને ગામ ગયા

પાચ છ દિવસે ગયાના ભિક્ષુનો જવાબ આવ્યો તેણે ચારૂબાબુ પર ખૂબ રોષ ઠલવ્યો હતો તેણે લખ્યુ હ ધર્મપાલ તરફથી પોતાની જ ખરચી તેને વખતસર નથી મ ને જેનું તેનું કરજ કાઢી ચલાવવુ પડે છે ત્યા વળી ન લફરામા પોતે શી મદદ કરી શકે? ચારૂબાબુએ મને 'ગયાવાળા ભિક્ષુ તમને મદદ કરવા માગતા નથી અહી અમારી પણ કઇ ઝાઝુ ફંડ નથી અમે તમને ત્રણ રૂપીઆ આ એટલામાથી જે કઈ બની શકે તે કરો ' ત્રણ રૂપી જગન્નાથપુરી સુધી જઇ શકાય એમ હતું ત્યાથી ભિક્ષા મ માગતા મદ્રાસ સુધી જવુ અને ત્યાની મહાબોધિ સભા કરે તો રેલમા અને નહિ તો તુતિકોરીન પહોચવુ આગબોટના ભાડા પૂરતા પૈસા કોઇ ને કોઇ રીતે મેળવી રિ જવુ એવો વિચાર કર્યો ચારૂબાબુને આ વાત ગમી તેમણે મદ્રાસની મહાબોધિ સભાના મત્રી એમ સિગ ઉપર અને ધર્મપાલ ઉપર એમ બે કાગળ મને લખી અ મારો કોટ વિગેરે સામાન મે પદ્દાને દઈ દીધો ફક્ત લોટો, બે ધોતિયા, બે બડી, એક ધાબળો અને ફેટો ગ સામાન સાથે રાખ્યો પુસ્તકો ચારૂબાબુને સોપ્યા અને કે 'હુ ખેમકુશળ સિલોન પહોચ્યુ તો પુસ્તકો ટપાલમા ર દેજો, નહિ તો પછી મહાબોધિ સભાના વાચનાલયમા ર કરી દેજો ચારૂબાબુ સભાના મકાનમા સાજના છથી વાગ્યા સુધી રહેતા પછી પોતાને ઘેર જતા જગન્નાથ ગાડી સવારે સાત કે આઠ વાગે ઉપડતી તેથી આગલી જ મે ચારૂબાબુની વિદાય લીધી. તેમણે મને હાવડા સુધી પહોચાડી આવવા પદ્દાને હુકમ કર્યો

આ બધુ નક્કી કરી ચારૂબાબુ ઘેર ગયા પછી અઘોરી બાબુ ગામથી પાછા આવ્યા મારૂ સિલોન જવાનુ શુ થયુ એમ પૂછતા મે તેમને અત્યાર સુધીની બધી હકીકત કહી સભળાવી એ સાભળ્યા પછી તેમણે કહ્યું 'આવા ઉનાળાના દિવસમા મદ્રાસ સુધી પગરસ્તે જવા નીકળવુ એ નરી બાલાઇ છે ચારૂબાબુ જેવાએ આવા વિચારમા તમને કઇ રીતે અનુમતિ આપી એ જ નવાઇની વાત છે કલકત્તા જેવા આવડા ધનવાન શહેરમા તમારા જેવા વિદ્યાર્થીને મદ્રાસ પહોચવા જેટલા પૈસા ન મળે એ તો ભારે શરમની વાત કહેવાય!' તે વખતે નરેન્દ્રનાથ સેન સભાગૃહમા મિસ આલ્બર્સ સાથે વાતો કરતા બેઠા હતા અઘોરીબાબુએ તેમને મારી બધી હકીકત સમજાવી. કલકત્તાથી મદ્રાસ જવાના લગભગ દસ રૂપીઆ થાય એમ અઘોરીબાબુનુ માનવુ હતુ નરેન્દ્રબાબુએ જ્યારે મદ્રાસ જવાનુ કેટલુ ખર્ચ થાય એમ તેમને પૂછયુ ત્યારે તેમણે કહ્યુ 'લગભગ દશેક રૂપીઆ થાય, એમાથી ત્રણ રૂપીઆ તો મહાબોધિ સભા તરફથી તેને મળ્યા છે બાકી ફક્ત સાત રૂપીઆ ખૂટે છે.' નરેન્દ્રબાબુ કહે 'એમ જ હોય તો સાત રૂપીઆ હુ આપુ છુ માત્ર સ્ટેશને જઇ તમારે જાતે ટિકીટ કઢાવી તેને ગાડીમા બેસાડવાનુ માથે લેવુ જોઇએ' અઘોરી બાબુએ જવાબ આપ્યો, 'કાલે હુ સ્ટેશને જઇ મદ્રાસનુ કેટલુ ભાડુ પડે છે તેની ચોક્કસ તપાસ કરી આવીશ ને પછી નક્કી રકમ હું તમને જણાવીશ'

બીજે દિવસ ઑફિસથી વળતા અઘોરીબાબુ બધી ખબર કાઢી આવ્યા મદ્રાસનુ ભાડુ તેર રૂપીઆ અને અમુક આના હતુ; અને ઠેઠ કોલબો સુધીનું બાવીસ રૂપીઆમા અમુક

આના ઓછુ થતુ હતું. આથી અઘોરીબાબુએ મને કહ્યુ નરેન્દ્રબાબુ સાત રૂપીઆ આપે તોપણ મદ્રાસ જવા માટે બીજા ત્રણ ચાર રૂપીઆ તો જોઇએ જ તે કરતા અહીં જ પચીસ રૂપીઆ ભેગા કર્યા હોય તો તમે સીધા કોલબો જઈ શકો અહીંના બીજા કેટલાક પૈસાદાર ગૃહસ્થો મહાબોધિ સભાના સભાસદ છે તેમને મળી જોઇએ તેમના તરફથી જો મદદ ન મળી તો છેવટ હુ તમને મારા ઓળખીતા કેટલાક ગૃહસ્થો પાસે લઈ જઇશ તેઓ તમને જરૂર મદદ કરશે પણ ફરી પાછો મદ્રાસમા યાચના કરવાનો વખત ન આવે અને તમે કોલબો પહોચો એ જ ઉત્તમ રસ્તો છે' આ પછી અઘોરી બાબુએ પોતાની સહીથી અગ્રેજીમા એક વિનતિપત્ર ઘડી કાઢ્યુ તેમા તેમણે મારે કોલબો જવા સારૂ કુલ ૨૫ રૂપીઆની જરૂર છે એવી મતલબનુ લખ્યુ હતુ નીચે મહાબોધિ સભા તરફથી ત્રણ રૂપીઆ મળ્યા છે એમ જણાવ્યુ હતું, અને નરેન્દ્રનાથ સેનના નામ આગળ સાત રૂપીઆનો આકડો ભર્યો હતો આ વિનતિપત્ર લઈ હું દા અમૃતલાલ સરકાર પાસે ગયો તેમણે બે રૂપીઆ ભરી તે જ વખતે તે રોકડા આપ્યા. બીજા બે સિલોનના વેપારી જે મહાબોધિ સભાના મકાનમા રહેતા હતા તેમણે એક રૂપીઓ આપ્યો નીલકમલ મુકરજી કરીને એક ગૃહસ્થ મહાબોધિ સભાના ખજાનચી હતા, તેમને ઘેર પહ્નાની સાથે ગયો તેમણે તરત જ બાર રૂપીઆનો આકડો ભર્યો પણ રૂપીઆ મને ન આપતા બીજે દિવસે સાજે પોતાના કારકુનની સાથે મહાબોધિ સભામા મોકલ્યા આથી કલકત્તા છોડવામા મને એક દિવસ મોડુ થયુ

પચીસ રૂપીઆ એકઠા થયા પછી અઘોરી બાબુએ મારે સારૂ રસ્તામા ભાતા માટે એક બિસ્કુટનો ડબો આણ્યો. મહાબોધિ સભાના પુસ્તકાલયમા ગએલ મારા પુસ્તકો તથા આ ડબો સાથે બાધી એક પોટકુ તૈયાર કર્યું ઉપરાત, ચારૂબાબુ પાસેથી એક ધર્મપાલ ઉપર અને બીજો મદ્રાસના એમ. સિગારવેલૂ ઉપર એમ બે કાગળો લખાવી લીધા મદ્રાસ ઉતરવાનુ કઇ નક્કી નહોતુ છતા કાગળ સાથે હોય તો સારૂ એટલા ખાતર ચારૂબાબુએ અગાઉ લખી આપેલ કાગળ પાછો આપી નવો કાગળ લખાવી લીધો આ કાગળમા પૈસાની વાત ન લખી જરૂર પડે તો રસ્તાની અડચણો વગેરેની માહિતી આપીને મદદ કરવી એમ લખ્યુ હતું આ ઉપરાત અઘોરીબાબુએ પણ ધર્મપાલ ઉપર એક જૂદો કાગળ આપ્યો બીજે દિવસ એટલે તારીખ ૧૫ મી માર્ચ ૧૯૦૨ ને રોજ અઘોરીબાબુની સાથે હુ હાવડાને સ્ટેશને આવ્યો અઘોરીબાબુએ ઠેઠ કોલબોની ટિકીટ કઢાવી આપી અને મને ગાડીમા બેસાડી પોતે પાછા ગયા.

રવિવાર તા ૧૬ મી માર્ચ ૧૯૦૨ ને રોજ અગિયાર બારને સુમારે હુ મદ્રાસ પહોચ્યો અહીં પહોચ્યા પહેલા જ, તુતિકોરીનમા કલકત્તે આવનાર ઉતારૂઓને કોરટેનમા રાખે છે, એવી ખબર ગાડીમાના એક ઉતારૂએ મને કહી હતી મારી પાસે ફક્ત દોઢ રૂપીઓ જ બાકી હતો તેમા જો દસ દિવસ કોરટેનમા રહેવુ પડ્યુ તો ભુખે મરવા વખત આવવાનો એમ મને લાગ્યુ આથી મે એવો વિચાર કર્યો કે સીધા મદ્રાસ વટાવી જવાને બદલે મદ્રાસમા એક દિવસ ઉતરી પડવુ અને એમ સિંગારવેલૂને મળી કોરંટેનમાથી બચવાનો કઇ રસ્તો થાય તો જોવુ. આ કારણથી હુ મદ્રાસ ઉતર્યો, અને મહામહેનતે સિંગારવેલૂનું ઘર

શોધી કાઢ્યુ તેમણે મારી જોડેનો કાગળ વાચી મારો ઠીક સત્કાર કર્યો સ્નાન વિગેરે આટોપી તેમને ઘેર જમ્યો, પણ અમારૂ બધુ કામ હાથના ઇશારાઓથી ચાલતુ હતુ કારણ મને અગ્રેજી ન આવડે અને સિંગારવેલૂને હિન્દી નહોતુ આવડતું મારા જમી લીધા પછી થોડીવારે તેમનો ભાઇ ક ઈ કામે ગયો હતે. તે ઘેર આવ્યો તેને હિન્દી બોલતા આવડતુ હતુ તેણે સિંગારવેલૂને મારૂ કહેવુ સમજાવ્યુ એક તો મારે કોરન્ટેનમા પડ્યા સિવાય સિલોન પહોચવુ હતું અને જો કોરન્ટેનમા રોકાણ થવા વખત આવે જ તો મારે તેટલા દિવસની ખરચીની જોગવાઈ કરવી જોઇએ તુતિકોરીનમા મુદલીયાર કરીને સિંગારવેલૂના એક મિત્ર તે વખતે હેલ્થઑફિસર હતા તેમની ઉપર કોરન્ટેનમાથી મને જલદી છૂટો કરવા બાબત તેમણે કાગળ લખી આપ્યો અને પોતાના ભાઇ દ્વારા મને સમજાવ્યુ કે તેમ છતા જો કદાચ કોરન્ટેનમા રહેવાનો પ્રસ ગ આવ્યો જ તો તુતિકોરીનથી મારે તાર કરવો એટલે મારા ખાધાખર્ચ જેટલા પૈસા પોતે મોકલી આપશે

સાજે પાચ છ વાગે તુતિકોરીન મેલ ઉપડતી. પણ મારી ટિકીટ તો ઉતારૂ ગાડીની હતી છતા લાબી મુસાફરીવાળા મેલમા મુસાફરી કરી શકે એવો એક કાયદો હોય છે એમ સિ ગારવેલૂના ભાઇને ખબર હતી તેથી તેણે મને કહ્યુ: ‘તમને મેલમા જવુ વધુ અનુકૂળ થશે હું હાલને હાલ સ્ટેશને જઇ તપાસ કરૂ છુ અને તમારાથી મેલમા જઇ શકાય તો આજની જ ગાડીમા જાઓ’ અમે બને એક ટાગો ભાડે કરી ચાર વાગ્યાને સુમારે સ્ટેશને ગયા મેલને ઘણી વાર હતી. સિગારવેલૂના ભાઇએ ખૂબ મહેનત કરી શોધી કાઢ્યુ કે કલકત્તાથી સીધી

બોની ટિકીટ કઢાવી હોય તે, ગમે તે ટ્રેનમા મુસાફરી
શકાય છ એ પ્રમાણે મને મેલમા બેસાડી પોતાના એક
ગખીતા ગૃહસ્થને મારા [illegible] લેવાનુ કહી મારી રજા
ી, અને મે તેમનો ખૂબ ઉપકાર માન્યો

ગાડી સો સવાસો માઇલ નહિ ગઇ હોય એટલામા
ી પાછળ ટિકીટકલેકટરનો તગાદો થવા લાગ્યો એકાદો
ટિકલેકટર આવે, મારી ટિકીટ જુએ, અને મને નીચે
રવા કહે પછી મને તામીલ કે અગ્રેજીમા થોડા સવાલો
, અને મને આ બેઉ ભાષાનો એક શબ્દ પણ સમજાતો
। એમ જુએ એટલે ગાડી ઉપડવા વખતે 'પો, પો, પો'
પો' નો અર્થ તામીલ ભાષામા 'જા' પણ આ અર્થ મને
વખતે નહોતો આવડતો) એમ કહે ને છોડી દે પરતુ
'પો' 'પો' નો અર્થ શુ હશે તે ન સમજાવાથી પહેલા
લા તો હુ આશ્ચર્યચકિત ચહેરે ઉભો થઇ રહેતો એક
યાએ તો સ્ટેશનમાસ્તરે કે એવા કોઇ અમલદારે મને 'પો'
' કરતા ગાડીના ડબા સુધી ખેચી આણી ડબાનુ બારણુ
ડી અદર પણ ધકેલ્યો અને બારણુ બંધ કર્યું, એટલામા
ી ઉપડી બીજે દિવસ સવારે મારા હાથમાથી ટિકીટ લઇ
ામા આવી તે ઠેઠ તુતિકોરીન ઉતર્યો ત્યારે મળી ત્યાના
ીટકલેકટરે મારી પાસે બે અઢી રૂપીઆ વધારે માગવા માડ્યા
, મને તેની ભાષા ન સમજાય અને તેને મારી ભાષા ન
જાય. છેવટે ત્યા એક તજાવર તરફનો કોઈ દેશસ્થ બ્રાહ્મણ
યો તેને ભાગ્યુતૂટ્યુ મરાઠી બોલતા આવડતુ હતુ મે તેને
લી હકીકત કહી. મદ્રાસમા ખુદ સ્ટેશનમાસ્તરે આ ગાડીમા
વા રજા આપેલી છતા આ માણસ મારી પાસેથી શેના

વધુ પૈસા માગે છે, એમ મે તેને પૂછ્યુ તેણે રેલ્વેનો નિયમ બતાવી ટિકીટકલેક્ટરને સમજાવ્યો અને મને કહ્યું કે 'આ લોકોને રેલ્વેના નિયમોની પૂરી ખબર નથી હોતી સારુ થયુ કે [illegible] ન ચડ્યા નહિ તો તમને નાહક ત્રાસ થાત!' આમ અંતે સ્ટેશનવાળાઓના હાથથી તો છૂટયો પણ હજુ બહાર નીકળુ છુ ત્યા જ હેલ્થઑફિસર દા મુદલીયારે મને રોક્યો તુતિકોરીનમા હુ ક્યા રહેવાનો છુ વિગેરે પૂછતપાસ તેમણે કરી પણ હુ ક્યા રહીશ એની મને પોતાને જ ખબર નહોતી ત્યા એને હુ શો જવાબ દઉં? મે તો તેમને સિંગારવેલૂનો કાગળ આપ્યો તે ઉપરથી તેમને મારી બધી હકીકત સમજાઈ હોય એમ લાગ્યુ તેમણે પોતાના કારકુન સાથે મને એક વીશીમા મોકલ્યો, અને 'બનતાલગી કાલે જ તમને અહીંથી છૂટા કરીશ' એમ પોતાના કારકુન (એને હિન્દી આવડતુ હતુ) મારફત કહ્યુ

દા મુદલીયારની નિમણુક મદ્રાસસરકાર તરફથી થઈ હતી પણ સિલોન જવા સારૂ પરવાના આપવાનુ તેમના હાથમા નહોતું સિલોન સરકાર તરફથી એક યુરેઝીઅન દાક્તર તુતિકોરીનમા મૂકવામા આવ્યો હતો અને તે દા મુદલીયાર જેમને રજા આપે તેમને તપાસીને પરવાના આપતો બીજે દિવસે હું દા મુદલીયારના કારકુનને મળ્યો અને પરવાનાની વાત પૂછી પણ તે મારી પાસે આઠ આના 'બક્ષીસ' માગવા લાગ્યો હુ તો એક આનો પણ આવી લાચ આપવા રાજી નહોતો, તેથી તે દિવસ મારે તુતિકોરીનમા જ કાઢવો પડયો બીજે દિવસ હું ફરીથી દા મુદલીયારને મળ્યો મને જોઈ તેમને બહુ નવાઈ લાગી અગ્રેજીમા તેઓ શુ બોલ્યા તે મને

સમજાયુ નહિ તેમનો કાર્કુન મારી પાસે આઠ આના માગે છે અને તે લીધા સિવાય મને જવા દેતો નથી એમ મે તેમને હિન્દીમા કહ્યુ જેમ તેમ કરીને 'એટ આનાઝ' એટલા અગ્રેજી શબ્દો પણ મે ઉચ્ચાર્યા તેમને મારા કહેવાની મતલબ સમજાઇ અને બીજા એક કાર્કુનને મારો બંદોબસ્ત કરવા કહ્યુ પણ તે દિવસ પરવાનો મળવો અશક્ય હતો છેવટે તારીખ ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૦૨ ને રોજ મને પરવાનો મળ્યો અને તે જ દિવસ સાજે હુ કોલબો જવા નીકળ્યો આગબોટમા તામીલ મજૂરોની ભારે ભીડ હતી પણ દરિયો શાત હોવાથી અને હુ રાતનો ભૂખ્યો હોવાથી મને ઝાઝો ત્રાસ થયો નહિ બીજે દિવસે સવારે દસ વાગ્યાને સુમારે મછવામા થઇને અમને ઉતારૂઓને કોલબો બદરે ઉતારવામા આવ્યા

કોલબોમા ઉતરી ધર્મપાલના કાગળ ઉપરનુ શિરનામુ બતાવતો બતાવતો ખૂબ ગલ્લીઓ ફર્યો એક બે વખત ટ્રામમા બેઠો અતે ધર્મપાલના ઘરનો પત્તો લાગ્યો. તે વખતે ધર્મપાલ પોતાના પિતાને ઘેર રહેતા નહોતા પિતાની દુકાન નજીક એક ઓરડીમા રહેતા હતા શિરોવેદનાથી તે બેજાર હતા તેમને મળી મે ચારૂબાબુ તેમજ અઘોરીબાબુના બને કાગળો આપ્યા અને હિન્દીમા સિલોન મારૂ આવવાનુ પ્રયોજન ટૂકમા જણાવ્યુ પણ મોઢે કહેવા કરતા કાગળના લખાણ ઉપરથી જ મારા આવવાના પ્રયોજનની તેમને વધુ ખબર પડી હશે તેમણે ઇસારાથી મને સ્નાન વિગેરે આટોપવા કહ્યુ તેમના નોકરની સાથે પણ મારે બધુ ઇસારેથી જ કામ ચાલતુ

ધર્મપાલના નોકરે મારે સારૂ પાઉરોટી અને એક તાજો જ ઉઘાડેલ વિલાયતી માખણનો ડબ્બો ટેબલ ઉપર

મૂકયો બપોરના બે વાગી ગયા હોવાથી તે વખતે બીજું કશું મળી શકે એમ નહોતુ પાઉં તો હું જાણતો હતો પણ માખણનો ડબ્બો અને અંદરનું પીળા રંગનું માખણ મે અગાઉ કદી જોયું નહોતું મને લાગ્યું કે આ કોઈ જાતની વિલાયતી મિઠાઇ હશે મે લગભગ અર્ધો ડબો ખલાસ કર્યો ધર્મપાલના નોકરને મારા અનાડીપણાનું ભારે આશ્ચર્ય લાગ્યું હોવું જોઇએ પણ તેણે કોઇ રીતે મારૂ અપમાન ન કર્યું. માત્ર સાંજે ફરી પાઉં મૂકતી વેળાએ તેણે એક કાચના સુંદર વાસણમાં થોડું માખણ જુદું મૂકી મને પીરસ્યું ત્યારે મને મારા અજ્ઞાનની ખબર પડી આ કોઇ મિઠાઈ જેવી ખાવાની ચીજ નથી પણ તેનો ઉપયોગ બીની જગાએ થતો હશે એમ મે અનુમાન કર્યું, અને પેલા નોકરને આ પદાર્થનો પાઉં ઉપર કઇ રીતે ઉપયોગ કરવો એ ઇસારે પૂછ્યું તેણે બે ચમચા માખણ લઇ છરીથી પાઉંના બધા કકડાઓ ઉપર ચોપડી બતાવ્યું તે દિવસથી પાઉં અને માખણ એ બેનું પ્રમાણ કેટલું જોઇએ તેની મને ખબર પડી

વિદ્યોદય વિદ્યાલય

ઈ. સ ૧૫૦૫ મા જ્યારે પોર્ટુગીઝ સરદાર ફ્રાન્સિસ્કો માલ્મેડ સિલોનને કિનારે ઉતર્યો, ત્યારે તે બેટની રાજસત્તા જૂદા જૂદા રાજ્યોમા વહેચાએલી હતી સને ૧૫૧૭ મા ના ગવર્નર જનરલે કોટ્ટાના રાજાની પરવાનગીથી કોલબોમા કિલ્લો બાધ્યો ત્યારથી પોર્ટુગીઝ લોકોએ ધીરે ધીરે સારો કરી પચીસ ત્રીસ વર્ષમા સમુદ્રકિનારાનો પ્રદેશ ના તાબામા કરી લીધો. પોર્ટુગીઝો મુસલમાનોની પેઠે રેલા હતા એ તો સહુ કોઈ જાણે છે. તેમણે પોતાની ાસત્તા કાયમ કરવાની પેરવીમા ન પડતા નરમાશથી ર જોરજુલમથી બન્ને માર્ગે પોતાના તાબાના મુલકમા ૧ કૅથલિક ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો. ાનમા તેમની હકૂમત નીચેના પ્રદેશમા તેમણે એવો કાયદો હતો કે જેના લગ્ન કૅથલિક ધર્મવિધિ પ્રમાણે ન થયા તેની સતતિને કાયદેસર વારસ તરીકે સ્વીકારવામા નહિ ા સિલોનના બૌદ્ધલોકોમા જાતિભેદની માન્યતા હિન્દુઓના રી દૃઢ ન હોવાથી આ કાયદાનું પરિણામ એવુ આવ્યુ કે

પોતાના છોકરા વારસાના હકમાંથી બાતલ ન થાય એટલા સારૂ થોડા રોમન કૅથલિક પાદરી મારફત પોતાની લગ્નવિધિ કરાવતા અને પોતાના લગ્ન ખ્રિસ્તી દેવળના રજીસ્ટરમા નોધાવતા આમ આસપાસના મુલકમા રોમન કૅથલિક પંથના મૂળ જો કે ઉંડા તો ન ગયા છતા કોલંબો જેવા પોર્તુગીઝ વસ્તીના શહેરમા બૌદ્ધભિક્ષુના દર્શન પણ થવા દુર્લભ થઇ પડયા.

પોર્તુગીઝ કારકીર્દિ દરમ્યાન સિલોનમા રોમન કૅથલિક ધર્મનો પ્રચાર કરવાની સેંટ ફ્રાન્સિસ્કો ઝેવિયરની પછી જેણે તનતોડ મહેનત કરી હતી તે ફાધર જુઝે વાઝ, હુ જે ગામમા જન્મ્યો હતો તે જ ગામમા જન્મ્યા હતા ગોવામા રોમન કૅથલિક ધર્મનો સરસ અભ્યાસ કરી ધર્મપ્રચાર માટે તે સિલોન ગયા પણ જે ધર્મનો નાશ કરવા તેમણે આટલી મહેનત કરી, મહાન સંકટો વેઠયા, તે જ ધર્મનો અભ્યાસ કરવા માટે વીસમી સદીના આરંભમા તેના જ ગામનો એક તરુણ યુવક અત્યંત દુ:ખ સહન કરી સિલોન આવશે એવો તે વખતે તેમને સ્વપ્નેય ખ્યાલ હશે ખરો? પણ કાળચક્રની ગતિ બહુ ગહન છે સેંટ ઝેવિયર અને ફાધર જુઝે વાઝ જેવા મહાન પુરુષોએ જે ધર્મનો ઉચ્છેદ કરવા આવડા પ્રયાસ કર્યા તે જ ધર્મને અનુસરનારા શ્રદ્ધાળુ લોકો ખુદ યુરોપમા પાકવા લાગ્યા છે અને જે ધર્મના પ્રચાર માટે ઉપર જણાવેલા સાધુ પુરુષોએ જીવતર સોંધા કર્યા તે ધર્મ ઇટાલી જેવા તેના માવતરમા પણ આજે લોપ પામતો જાય છે' આજે ફ્રાન્સ અને પોર્તુગલમા રોમન કૅથલિક પંથનો કેટલો ભાવ પૂછાય છે એ કહેવાની પણ અહી જરૂર છે શું?

ઇ સ ૧૬૫૮ મા સિલોનમા પોર્ટુગીઝ લોકોના તાબાનો
। દેશ વલદા લોકોના હાથમા આવ્યો વલદાઓ
ગીઝો જેવા ધર્મઘેલા નહોતા તેઓ તો કાંડીના સિંહલ
સાથે તેમજ બીજા સરદારો સાથે સુલેહ કરી વેપાર
રાની પેરવીમા જ ગૂથાયા તેમના તરફથી કોઇપણ
ા પંથને ઉત્તેજન ન મળ્યુ, તથાપિ ફ્રોલઓ જેવા
ના રોમન કૅથલિકોનુ થાણુ કાયમ રહ્યુ ઇ સ ૧૭૯૫ ના
। વલદા અને અગ્રેજો વચ્ચે યુરોપમા અણબનાવ
એને પરિણામે અગ્રેજોએ સિલોનમાના વલદાઓના
ઉપર ચઢાઇ કરી તે બધો મુલક ઇ સ ૧૭૯૬ મા
કર્યો પાછળથી કાંડીના શ્રીવિક્રમરાજસિંહ અને અગ્રેજો
કડવાશ થઇ ૧૮૦૩ ની સાલમા અગ્રેજોએ કાંડી ઉપર
કરી પણ ડુગરાળ મુલકમાથી પસાર થવુ પડયાથી
લશ્કરની ભારે ખુવારી થઇ અને ચઢાઇમા જીત ન થઇ.
૧૮૧૫ મા વિક્રમરાજસિંહને તેના એક પ્રધાન જોડે
। થયો વિક્રમરાજે તેને કાંઇ કામસર બીજે મોકલી તેના
છોકરાને મારી નાખ્યા વિક્રમરાજસિંહ છેલ્લા બાજીરાવ
જ મૂર્ખ અને નિર્દય હતો તો પણ ગાદી ઉપર
લો તેથી પ્રજાએ તેના અનેક દુષ્કર્મો સહન કર્યા પણ
આ છેલ્લા કૃત્યથી તેના સામતો બધા ખૂબ ગુસ્સે થયા
એકત્ર થઇને પેલા પ્રધાન મારફત અગ્રેજોની જોડે છૂપી
કરી સને ૧૮૧૫ની સાલમા અગ્રેજોને કાંડીમા નોતરી
ા નિર્દય રાજાને પકડીને તેમને હવાલે કર્યો. અગ્રેજોએ
રાજસિંહને મદ્રાસ ઇલાકામા ક્યાક મોકલી દીધો અને
તમામ મુલક ખાલસા કર્યો.

આમ વગરમહેનતે આખા સિલોન બેટની રાજ્યસત્તા અંગ્રેજોને મળી ગઇ અને બે હજાર વર્ષથી ચાલી આવતી સિલોનની સિંહલ રાજ્યપરંપરા નાશ પામી દુઃખમાં સુખ એટલું જ કે ઇ સ ૧૮૧૫ ની સાલના માર્ચ મહિનાની બીજી તારીખે વિક્રમરાજસિંહના સરદારો સાથે અંગ્રેજ સરકારે જે સંધિ કરી તેમાં એક કલમ એવી હતી કે બૌદ્ધધર્મને અંગ્રેજો તરફથી કશો ધક્કો ન પહોચવો જોઇએ આ કલમ વેપારી સ્વભાવના અંગ્રેજોને નડી નહિ તેમણે બૌદ્ધવિહારોને અગાઉના રાજાએ આપેલા ઇનામો કાયમ કર્યાં અને તેના ઓચ્છવો વિગેરેમાં કશો અંતરાય નાખ્યો નહિ પણ બૌદ્ધધર્મ નાસ્તિક હોવાથી તે નકામો છે એવો જ ખ્યાલ ઘણાખરા બ્રિટીશ અમલદારોના મગજમાં રહી જવાથી બૌદ્ધધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા કોઇને થઇ નહિ

પણ જ્યોર્જ ટરનર જેવા અંગ્રેજ પંડિતોએ પોતાના દેશવાસીઓનું બૌદ્ધધર્મ વિષેનું અજ્ઞાન લાંબો વખત સૂધી ટકવા દીધું નહિ સિલોનની તમામ રાજ્યસત્તા અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવી ત્યારથી પચાસ વર્ષની અંદર તો પાલીભાષાના કેટલાય ગ્રંથોના અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થયાં અને તે સાથે જ બૌદ્ધધર્મ નકામો છે એ ખ્યાલ પણ નાબુદ થતો ગયો ગૌતમબુદ્ધના ઉપદેશમાં અનેક વસ્તુઓ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એમ તે વખતના કેટલાક ઉદાર બ્રિટીશ અમલદારો માનવા લાગ્યા અને તેમણે બૌદ્ધગ્રંથોના અભ્યાસને યથાશક્તિ ઉત્તેજન આપ્યું. સર મથુકુમાર સ્વામી, જેમ્સ દા આલ્વિસ, રેવરંડ ગોજર્લે, વિગેરે પંડિતોએ ઓગણીસમી સદીના પાછલા ભાગમાં અંગ્રેજી ભાષાંતરો દ્વારા બૌદ્ધધર્મની જે બધી માહિતી પ્રસિદ્ધ

રી તે સિલોનના બ્રિટીશ મુત્સદીઓની ઉદાર નીતિનું જ ફળ ાનવુ જોઇએ

આ બધી બાબતોનુ બૌદ્ધલોકો ઉપર સારૂ પરિણામ માવ્યુ કોલબો જેવા સ્થળમા પોતે બૌદ્ધ છે એમ કહેવાની ાઇનામા હિમ્મત નહોતી ત્યા હવે બૌદ્ધવિહાર સ્થપાવા લાગ્યા ળી જો કે ફેર્નાંડ, સિલ્વા વિગેરે પોર્ટુગીઝ નામો કાયમ રહ્યા, ાતા અનેક કેળવાએલા આબરૂદાર માણસો પોતે બાદ્ધ છે મેમ છડેચોક કહેવામા ખ ચાતા અટક્યા કોલબોમા જે નવા વેહાર સ્થપાયા તે બધામા માલિગાકંદમા શ્રી સુમ ગલાચાર્યે થાપન કરેલ વિહાર શ્રેષ્ઠ છે આને જ લોકો આજે વિદ્યોદય વેદ્યાલય કહે છે બીજા વિહારોની પેઠે કેવળ બુદ્ધમૂર્તિની ામજ જે ઝાડ નીચે બુદ્ધ ભગવાન બેઠા હતા તેના મૂળથી ઉગેલા પિળાની પૂજા કરવા સારૂ અને ગૃહસ્થાશ્રમીઓને આશીર્વાદ વા સારૂ આ વિદ્યાદય વિદ્યાલયની સ્થાપના નહોતી અહી મક્ષુઓને અને ગૃહસ્થોને પાલિ તેમજ સ સ્કૃત ભાષાનુ શિક્ષણ ાપાય છે આથી સિલોનમા આળસુ થઈ પડેલા ભિક્ષુઓમા તેતજોતામા જ ધર્મજ્ઞાનનો સારો પ્રચાર થયો છે

વિદ્યોદય વિદ્યાલયના સ સ્થાપક શ્રી સુમ ગલાચાર્ય ગાલ્લે ાહેર આગળના હિક્કડુવે ગામમા જન્મ્યા હતા બધા ભાઇઓમા । શરીરે નિર્બળ હોવાથી તેમના વાલીઓએ તેમને સ સાર હેવારની જી દગીને સારૂ અયોગ્ય માની નાની ઉમરમા જ ૌદ્ધવિહારમા મોકલી શ્રામણેરની દીક્ષા અપાવી તે કાળે જે ોકરાના ભવિષ્ય વિષે બહુ આશા ન લાગે તેવાને તેના ામાપ વિહારમા એકાદ ભિક્ષુને સોપતા, ત્યા તે ભિક્ષુ તરીકે વેહારની ઉપજ સુખે જી દગી ગાળે એવી પ્રથા પડી ગઈ હતી!

શ્રી સુમંગલ આ નિયમને અપવાદ રૂપ નીવડ્યા પોતાની શરીર સ્થિતિ અત્યંત નાજુક અને વિહારમાં પણ કોઇ વિદ્વાન ભિક્ષુ મળે નહિ એવી સ્થિતિ છતાં તેણે નરી આપહિમ્મતથી પાલિ તેમજ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હિન્દુસ્તાનમાંથી કોઇ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ આવ્યાના ખબર સાંભળે કે તરત જ તેની પાસે દોડી જાય અને અનેક વિનય અનુનયથી તેને રીઝવી તેની પાસેની વિદ્યા ગ્રહણ કરે વિનયપિટક વગેરે પાલિ ગ્રંથોનો તેમણે પોતાની મેળે અભ્યાસ કર્યો આ ગ્રંથ તેમને એવો તો સરસ આવડતો કે ગમે તે સવાલ તેમને પૂછો, તેનો જવાબ તેમની પાસે તૈયાર જ હોય હું ત્યાં હતો તે દિવસોમાં એક વખત તેમના એક આગેવાન શિષ્ય અને વિદ્યોદય મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય ત્યાં આવ્યા અને તેમણે તેમને વિનયમાંનો એક વિકટ પ્રશ્ન કર્યો સુમંગલાચાર્યે તત્કાળ તેનો ઉત્તર આપ્યો, અને બાજુના ટેબલ ઉપર પડેલા તાડપત્ર પર લખાએલ એક મોટા ભારે ગ્રંથ તરફ આંગળી કરી કહ્યું ' આ પુસ્તકના ફલાણા અક્ષર સુધી (તાડપત્ર–પુસ્તક ઉપર પાનાનો ક્રમ એક બે એમ આંકડાથી ન લખતાં ક, કા, કિ, કી, એમ બારાખડીના બધા અક્ષરો દ્વારા પાનાની ગણત્રી રાખવાનો તેમનો રિવાજ હતો) ના પાના ઉથલાવો ' પેલા શિષ્યે તેટલા પાના ફેરવ્યા પછી સુમંગલાચાર્ય બોલ્યા ' હવે આશરે આટલામાં લીટી વાંચો તેમાં હું કહું છું તે ખુલાસો આપ્યો છે વિનય ગ્રંથ સાથેનો તેમનો આવડો પરિચય જોઇને હું તો દંગ થઇ ગયો '

વિદ્યોદય વિદ્યાલયની સ્થાપના પછી થોડેક વર્ષે કર્નલ આલ્કૉટ અને મૅડમ બ્લૅવેટ્સ્કી પોતાના થિયોસોફી પંથનો

ાચાર કરવા સિલોન આવ્યા ત્યા કર્નલ આલ્કૉટે શ્રી
ામગલાચાર્ય પાસેથી જાહેરપણે બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધી
ેટલુ જ નહિ પણ સિહાલી બૌદ્ધોની ઉન્નતિ માટે તેમણે
ાથાગ મહેનત લેવા માડી આજે સિલોનમા જે સેકડો
ાથમિક કેળવણીની નિશાળો બૌદ્ધ લોકો ચલાવી રહ્યા છે તે
ર્નલ આલ્કૉટની મહેનતનુ ફળ છે. કર્નલ આલ્કૉટે સિલોનથી
દ્રાસ આવી ત્યા જ પોતાનુ મુખ્ય મથક કર્યું સને ૧૮૯૧મા
મની જ સૂચનાથી ડૉન કૅરોલીસ નામે સિલોનના એક
સિદ્ધ વેપારીના દીકરા શ્રી ધર્મપાલ હિન્દુસ્તાનમા આવ્યા
ાને બુદ્ધગયાના બૌદ્ધમદિરની દુર્દશા જોઇને તે સુધારવા માટે
મણે એક સભા સ્થાપી કલકત્તામા જે સભાએ મને આશ્રય
ાપ્યો હતો તે જ આ મહાબોધિ સભા આ સભાના પ્રમુખ
ી સુમગલાચાર્ય હતા અને શ્રી ધર્મપાલ તેના મત્રી હતા.
ાહાબોધિ સભાએ શુ કામ કર્યું અને સભાના કામની લોકો
પર શી અસર થઇ તે વર્ણવવાનુ આ સ્થળ નથી વિદ્યોદય
ેદ્યાલય અને તેના સસ્થાપકની ઉપર આપેલી હકીકત જ
ાત્યારે તો વાચકને સારૂ પૂરતી છે હવે હુ મુખ્ય વિષય
પર આવીશ

ધર્મપાલ શિરોવ્યાધિથી પીડાતા હતા, એમ આગલા
કરણમા હું કહી ગયો છુ તેથી મારી સાથે વિદ્યોદય
વેદ્યાલયમા તેમનાથી આવી શકાય તેમ નહોતુ તેમણે
ાનવરત્ન નામના એક જુવાન સાથે મને તે દિવસ સાજે
ી સુમગલાચાર્યને મળવા મોકલ્યો કલકત્તાથી ધર્મપાલ ઉપર
ા આણેલા બે ભલામણપત્રો અનવરત્ને આચાર્યને વાચી
ાભળાવ્યા પછી આચાર્યે સસ્કૃત ભાષામા મને કેટલાક

સવાલો પૂછ્યા મારા જવાબોથી તેમને સંતોષ થયો હોય એમ લાગ્યું તેમણે તેમના વિહારમાં આવી રહેવા કહ્યું તથા ત્યાં જમવાખાવાની સગવડ પોતે કરી આપશે એવું આશ્વાસન આપ્યું બીજે દિવસ હું વિદ્યોદય વિદ્યાલયમાં રહેવા ગયો ત્યાં બૌદ્ધમંદિરના પાછલા ભાગમાં એક ઓરડી હતી તે દુરસ્ત કરાવી મને રહેવા માટે આપવામાં આવી.

તે દિવસે અમારા આચાર્યના પરિવેણુ (રહેવાની જગ્યા)ની પાછળની ઓશરીમાં મને એક ચિનાઈ રામપાત્રમાં જમવાનું આપવામાં આવ્યું ઠીકરાના વાસણમાં જમવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હોવાથી તે ભોજન તરફ જોતા જ મને કમકમાટી છૂટી બુદ્ધે રાજગૃહ નગરીમાંથી પહેલે જ દિવસે માગી આણેલું જુદી જુદી જાતનું ભિક્ષાનું અન્ન ખાતી વેળા તેણે પોતાના મનને જે બોધ આપ્યો હતો તે આ વખતે મને યાદ આવ્યો હું મારા મનને કહેવા લાગ્યો ' રાજકુળમાં જન્મેલા સિદ્ધાર્થકુમારથી ઢેડભંગીના ઘરનું અન્ન ખાતી વખતે મનનું દમન કરવું બની શક્યું, અને તેના જ ધર્મનો અભ્યાસ કરવા સારૂ હું આટલે આવ્યો છું ત્યાં મને આશરો આપનારે પીરસેલા આ અન્નની મને સૂગ આવે એ સારૂ ન કહેવાય ' આમ ખૂબ આત્મસંયમ કરી મે તે અન્ન ખાધું ધીમે ધીમે આવું અન્ન ખાવાનો મને મહાવરો થયો અને બીજી તરફ મારે માટે દિવસ જતે કંઈક વિશેષ કાળજી પણ રખાવા લાગી.

સિંહલી લોકો પણ ગોવાના વતનીઓની માફક જ સવારે ઘેંસ પીએ છે, અને શાકભાજીમાં નાળીએર ખૂબ વાપરે છે પણ તેમનામાં એક ખાસ પ્રથા છે તે એ કે ભાત, ઘેંસ અને

ગળ્યા પદાર્થો સિવાય બાકીની બધી ચીજોમા તેઓ સુકવણી કરેલ માસના કટકા નાખે છે આને 'અબલકાડા' કહે છે ભિક્ષુઓને આપવા સારૂ લોકો જે બધુ લાવ્યા હોય તેમાથી દાલ વિગેરે માસમચ્છી વગરની ચીજો મારે માટે જુદી કાઢી રાખવામા આવતી પણ આ બધામા 'અબલકાડા' તો હોય જ, તેથી તેનુ પૃથક્કરણ મારે જાતે પ્રથમ કરવુ પડતુ અને ત્યાર પછી જ મારાથી ખવાતુ આમ છતા કોઇવાર મૂલમા અબલકાડાનો એકાદ કટકો મોઢામા ચાલ્યો જાય અને

सार्द्धं कथंचितै पिचुमदपत्रैरास्यान्तरालगतमाम्रदल म्रदीय ।
दासेरक सपदि सवलित निषादैर्विप्र पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥*

આ માઘ કવિનો શ્લોક યાદ આવી મારે મોઢામાનો કોળીયો પૂંછી નાખવો પડે! અને એમા પણ ધીરે ધીરે હુ ટેવાયો અને આખો કોળીયો બહાર ન કાઢી નાખતા ફક્ત આબલકાડાનો કટકો જ કાઢી નાખવાની મને ટેવ પડી!

બીજે દિવસ એટલે તા ૨૩ મી માર્ચ ૧૯૦૨ ને દિવસ ફાગણ શુદ પૂનમનો ઉપોસથ હતો ખ્રિસ્તી લોકોમા જેમ રવિવારનો દિવસ પવિત્ર મનાય છે, અથવા તો હિન્દુ લોકોમા જેમ અગિયારશ પવિત્ર ગણાય છે તેવી જ રીતે બૌદ્ધ લોકો ઉપોસથના દિવસને પવિત્ર માને છે બને પક્ષની આઠમ, વદ ચૌદશ અને પૂનમ એમ મહિનામા ચાર ઉપોસથના દિવસો

* પૂર્વના કાળમા ગરૂડે નિષાદ લોકોનુ ભક્ષણ કરવા માડયુ, તેમા દૈવજોગે એક બ્રાહ્મણ આવી ગયો અને તેથી ગરૂડને ખાધેલુ ઓકી નાખવુ પડયુ! તે જ પ્રમાણે ઉંટ પોતાને પ્રિય એવો લીમડાનો ડાલો ખાતો હતો તેમા ભોગજોગે એક આબાનુ કુમળુ પાન આવી ગયુ તેથી તેણે પણ ખાધેલુ બધુ ઓકી કાઢયુ

હોય છે પણ એ બધામા પૂનમનુ માહાત્મ્ય સૌથી વિશેષ ગણાય છે આનુ કારણ એ જ હશે કે બુદ્ધ ભગવાન એ જ દિવસે બુદ્ધ થયા, એ જ દિવસે તેમણે કાશીમા નવા ધર્મનો પહેલવહેલો ઉપદેશ કર્યો અને કુશિનારામા તેમનુ મહા-પરિનિર્વાણ (દેહાવસાન) પણ તે જ દિવસે થયુ હતુ ગમે તે હો, પણ પૂનમને દિવસ વિહારમા અનેક બૌદ્ધ ઉપાસકો ભેગા થઇ ધર્મચિંતનમા વખત ગાળે છે મને આ બાબતની ખબર નહોતી. મને ઉપર કહેલ દિવસે સવારે એક અરધુ પરધુ સસ્કૃત બોલનાર વિદ્યાર્થી મારફત એવી ખબર મળી કે સયામના રાજાનો કોઇ ભાઈ ભિક્ષુ હોઇ નજીકના જ એક વિહારમા રહે છે તેમને મળવાનુ બની શકે કે કેમ એમ પૂછતા જવાબમા 'હા' કહી તેણે મને સાજે ત્યા લઇ જવા વચન આપ્યુ.

સયામના રાજકુમાર રહેતા હતા તે વિહાર વિદ્યોદય વિદ્યાલયથી બહુ દૂર નહોતો લગભગ ત્રણ ચાર મિનીટમા અમે ત્યા પહોચી ગયા પહેલા તો અમે તે વિહારના મુખ્ય સ્થવિર વાસ્કડુવે સુભૂતિને મળ્યા. પાલિ ભાષાના સમર્થ પડિત તરીકે તેમની ખ્યાતિ હતી પણ તેમને સસ્કૃત બોલતા નહોતુ આવડતુ. છતા હુ જે કાઇ બોલ્યો તે તેમને સમજાયુ હશે છેવટે તેમણે મને સુધારીને છાપેલી 'અભિધાનપ્રદીપિકા'ની એક નકલ આપી અને જ્યા સયામના રાજકુમાર રહેતા હતા તે પરિવેણ તરફ અમને મોકલ્યા રાજકુમાર ભિક્ષુને પાલિ કે સસ્કૃત બેમાથી એકે ભાષામા બોલતા નહોતુ આવડતુ તેમ સમજતા પણ નહિ તેમને અગ્રેજી તેમજ ફ્રેચ એ બે ભાષાઓ સરસ આવડતી સિલોનમા તેમનો બધો વ્યવહાર અંગ્રેજીમા ચાલતો.

મારી સાથે આવેલા વિદ્યાર્થીને થોડું અંગ્રેજી બોલતા આવડતું હતું હું જે કાંઈ સંસ્કૃતમાં બોલું તે એ યથાશક્તિ અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરી રાજકુમારને સમજાવે અને રાજકુમારના કહેવાનો સાર મને ભાંગ્યાતૂટયા સંસ્કૃતમાં કહે તેણે મને સમજાવ્યું કે રાજકુમાર મને મળીને ખૂબ રાજી થયા છે પણ સંસ્કૃત ન સમજતા હોવાને લીધે તેમને બહુ દુઃખ થાય છે. આવતા જન્મમાં હિન્દુસ્તાનમાં કાશી જેવા સ્થળમાં જન્મ લઈ સંસ્કૃતમાં પ્રવીણતા મેળવી મારી સાથે વાત કરવા પોતે શક્તિવાન થશે એવી તેમને આશા છે

રાજકુમારની અને મારી વાત પૂરી થઈ તે વખતે સૂર્યાસ્તનો વખત થયો હતો વિદ્યોદય વિદ્યાલયમાં આવીને જોઉં છું તો ચોમેર લોકોની ભારે ભીડ મે પેલા વિદ્યાર્થીને પૂછ્યું, ‘આ બધા અહીં કેમ ભેગા થયા છે?’ તેણે જવાબ આપ્યો ‘આજે પૂનમનો ઉપોસથ છે શ્રી ધર્મપાલનું વ્યાખ્યાન થનાર છે એમ મે સાંભળ્યું હતું પણ હવે તો તે પૂરૂ થઈ ગયું હશે વિદ્યોદય વિદ્યાલયની ધર્મશાળા (ધર્મોપદેશ કરવાની જગ્યા) માં હું પેલા વિદ્યાર્થીની સાથે હજુ દાખલ થાઉં છું તેટલામાં તો પેલા લોકોની મારા ઉપર નજર પડી ‘હિન્દુ પંડિત’ ‘હિન્દુસ્તાનમાંથી આવેલ બ્રાહ્મણ’ એમ સૌ કોઈ ગણગણવા લાગ્યા ધર્મપાલે મારી પાસે આવી કહ્યું ‘આ અમારી સભામાં તમે સંસ્કૃતમાં બે બોલ કહો’ તેમનું કહેવું હું બરોબર સમજી ન શક્યો પણ વિદ્યોદય વિદ્યાલયના બીજા આચાર્ય શ્રી દેવમિત્ર સ્થવિરે મને બરાબર સમજાવ્યું મે કહ્યું કે ‘વ્યાખ્યાન આપવા જેવી મારી તૈયારી નથી’ પણ બધાનો ખૂબ આગ્રહ થવાથી અંતે નિરુપાયે હું તૈયાર થયો દેવમિત્ર

સ્થવિરની સાથે વ્યાસપીઠ ઉપર ઉભા રહી મે સસ્કૃતમા એક નાનુ સરખુ ભાષણ કર્યું સ્થવિરે સભાને તેના અર્થ સિંહલી ભાષામા કહી સભળાવ્યો.

મારા કહેવાનો સારાશ આ પ્રમાણે હતો 'જે ઝાડ નીચે બુદ્ધભગવાન બેઠા હતા તે ઝાડનો બુદ્ધધર્મના દ્વેષને લીધે ત્યાના રાજા તરફથી નાશ કરવામા આવ્યો પણ મહેન્દ્રે (અશોક રાજાના દીકરાએ) તે ઝાડની એક ડાળી આ બેટમા આણી રોપી તે આજે બે હજાર વરસ થયા છતા અહી નિર્વિઘ્ને ફાલી રહી છે! બુદ્ધધર્મરૂપી વૃક્ષની સ્થિતિ પણ આજે તેવી જ છે. મૂળ ઝાડ હિન્દુસ્તાનમા ફાલ્યુ પણ વિષમ બુદ્ધિના રાજા અને મુત્સદીઓએ તેનો નાશ કર્યો પણ આ ધર્મવૃક્ષની જે શાખા મહેન્દ્ર સ્થવિરે અહી આણી તે આજ બે હજારથી પણ વધુ વર્ષો થયા ટકી રહેલ છે બૌદ્ધધર્મ વિષે વધુ બોલવાની મારામા લાયકાત નથી અત્યારે તો હુ એક જિજ્ઞાસુ છુ પણ શ્રી સુમગલાચાર્ય સરખાને ચરણે બેસીને જલદી જ હુ બૌદ્ધધર્મનુ જ્ઞાન સપાદન કરીશ એવી મને સબળ આશા છે,' વિગેરે

મારા આ ભાષણની સભા ઉપર શુ અસર થઈ તે હું સમજી શકુ એમ નહોતું એ લોકો સિંહલી ભાષામા શુ બોલ્યા તે હુ સમજી શક્યો નહિ પણ મારૂ ભાષણ પૂરૂં થયા પછી થોડીવારે શ્રી ધર્મપાલ કઈક બોલ્યા અને અનવરત્ન પોતાની વિલાયતી ટોપી હાથમા લઇ આગળ આવ્યા જે તે અનવરત્નની ટોપીમા પૈસા નાખવા લાગ્યા! આ બધુ શુ ચાલી રહ્યું છે એ ઘડીક તો હું કશુ ન સમજ્યો છેવટે તેણે બધા પૈસા ભેગા કરી એક કાગળમા બાધી ધર્મપાલને હવાલે કર્યા, અને તેમણે તે મને આપવા મારા આગળ ધર્યા હું મૂઝવણમા પડ્યો.

એટલામા દેવમિત્ર સ્થવિર આગળ આવી મને કહેવા લાગ્યા 'આ પૈસા તમારે માટે ભેગા થયા છે અહી ભેગા થયેલા લોકોએ તમારે માટે આ ઉઘરાણુ કર્યું છે તેથી જો તમે તે નહિ સ્વીકારો તો તેમને ખોટુ લાગશે ' હુ તે પૈસા લઇને શ્રી સુમ ગલાચાર્ય પાસે ગયો તેમની આગળ પૈસાનું પડીકુ મૂકી મે કહ્યુ 'મને બ્રાહ્મણ જાણીને આપના લોકોએ આ દક્ષિણા આપી છે પણ મે કોઈ દિવસ ભિક્ષાવૃત્તિ કરી નથી તેથી આનો સ્વીકાર કરવો કે નહિ એ મૂઝવણમા પડયો છુ ' તેમણે જવાબ આપ્યો 'તુ ગરીબ વિદ્યાર્થી છે તેથી આ પૈસા લેતા અચકાવાનુ કારણ નથી તને તે પુસ્તકો લેવામા ખપ લાગશે ઘેર જઇ મે પરચુરણ ગણી જોયો તો લગભગ અઢીથી ત્રણ રૂપીઆ જેટલો થયો

વિદ્યોદય વિદ્યાલયમા રહેવા ગયા પછી બીજે જ દિવસથી મે સિંહલી ભાષા શીખવાની શરૂઆત કરી અહીના બધા પાલિ ગ્રથો સિંહલી ભાષામા લખેલા કે છાપેલા હોવાથી તે ભાષા મને આવડવી જરૂરી હતી એક અઠવાડીઆમા તો બધા અક્ષરો મને વાચતા આવડી ગયા, અને ધીરે ધીરે એ ભાષામા લખાએલા પાલિ પુસ્તકો પણ હું વાચવા લાગ્યો માર્ચ આખરે કે એપ્રિલની શરૂઆતમા શ્રી સુમ ગલાચાર્ય ગાલ્લે શહેરમા કઇ કામસર જતા હતા તેમણે મારી જોડે જવાની મરજી છે કે કેમ એમ મને પૂછયુ સિલોનની સૃષ્ટિશોભા જોવાની મને ખૂબ ઇચ્છા હોવાથી મે તત્કાળ આચાર્યની સાથે જવા હા કહી.

કોલંબોથી ગાલ્લે સુધી સમુદ્રને કિનારે કિનારે જ આગગાડીનો રસ્તો છે. અમે આ મુસાફરી દિવસે જ કરી.

આગગાડીમા બેઠા બેઠા, ગોવાથી મુરગાવ અને ગમની ભૂશિર વચ્ચેનો સાસષ્ટ પ્રાતનો સમુદ્રકિનારો મને યાદ આવ્યો ગાલ્લેમા અમે બે કે ત્રણ દિવસ રહ્યા અહી મે એક ચમત્કાર જોયો ગોવામા જેમ કાજુના ઝાડ ડુગર ઉપર ઉગે છે તેમ અહી સોપારીના ઝાડ વગર પાણી પાયે ઉગતા મે જોયા. તપાસ કરતા માલમ પડ્યુ કે આ દેશમા બારે માસ વરસાદ પડતો હોવાથી કેળ, સોપારી અને એવા જ બીજા ઝાડોને પાણી પાવાની કશી જ જરૂર નથી રહેતી ગાલ્લેથી અમે આચાર્યના હિક્કડુવે ગામે ગયા અને ત્યા એક દિવસ રહી પાછા કોલબો આવ્યા આ મુસાફરીમા મને અનેક વિદ્વાન ભિક્ષુઓનો સમાગમ થયો અને કેટલાકે તો પોતે સુધારીને છપાવેલ પાલિ ગ્રથો મને આદરપૂર્વક ભેટ આપ્યા

તા ૨૨ મી મે ૧૯૦૨ ને રોજ વૈશાખી પૂનમ હતી. આ દિવસને બૌદ્ધલોકો બહુ પવિત્ર માને છે કેમ કે આ જ દિવસે રાજકુમાર સિદ્ધાર્થને ગયા આગળ નૈરજરા નદીને કાઠે એક પીપળાના ઝાડ નીચે ખરા ધર્મમાર્ગનુ જ્ઞાન થયુ અને તેઓ બુદ્ધ થયા પૂનમ પહેલા બે ચાર દિવસ અગાઉથી વિદ્યોદય વિહારને શણગારવા માટે બૌદ્ધ ઉપાસકો મારફત ભારે તૈયારીઓ ચાલી સભામડપ, ગ્રથસગ્રહાલય, વિગેરે સ્થાનો ધજાપતાકાઓથી શણગારવામા આવ્યા આ દિવસે બોલવા સારૂ મે એક સસ્કૃત કાવ્ય લખીને શ્રી સુમગલાચાર્યને બતાવ્યુ. તેમને તે ઘણુ જ ગમ્યુ 'સિહલ સમય'ના તત્રીએ તે સિહલી ભાષામા ઉતારી લઇ પોતાના પત્રમા પ્રગટ કર્યુ. આથી અનેક લોકોને મારી જાણ થઇ અને સસ્કૃત ભાષા થોડી ઘણી જાણનારા ગૃહસ્થો અને ભિક્ષુઓએ મારી ખૂબ તારીફ કરી.

આમ સિંહલી લોકોએ મારૂ જે ગૌરવ કર્યું તેની તેમ જ મારી એકંદર અનુકૂળ પરિસ્થિતિની મારા મન ઉપર સારી અસર ન થઇ મારૂ મન દુનિયાદારી તરફ ખેંચાવા લાગ્યુ સંસ્કૃત ભાષા શીખવવાનો ધંધો કર્યો હોય તો સ્હેજે મને દર મહિને સાઠ સિત્તેર રૂપીઆ મળે એમ હતુ અને તેટલા પર સિલોનના એકાદ ગામમા રહીને મારા કુટુમ્બનો નિર્વાહ મારાથી ભલીભાતે થઇ શકત, પણ તેમ કરવામા પાલિ ભાષાનો અભ્યાસ મેલી દેવો પડત અને ફરી સ્વદેશ પાછા જઇ વસવાનો વિચાર પણ હમેશને માટે છોડી દેવો પડત

પૂણાથી નીકળતી વખતે મે બે સંકલ્પ કર્યા હતા એક તો દેહમા પ્રાણ હોય ત્યા સુધી બૌદ્ધધર્મનુ જ્ઞાન સંપાદન કરવાના પ્રયત્નમા પાછા હઠવુ નહિ અને બીજો જો એ ધર્મનુ જ્ઞાન સંપાદન કરી શકાય તો મારા મહારાષ્ટ્રબંધુઓને તેની લ્હાણી કરવી પણ સિલોનમાજ ઘરસંસાર માડી રહેવાના વિચારે મારા આ બેઉ સંકલ્પો ઉપર એકાએક છાપો માર્યો અને મારી અંતઃકરણ રૂપી રણભૂમિ ઉપર ભીષણ યુદ્ધ ચાલ્યુ આ લડાઈની વિગતો દૃશ્ય લડાઇઓના જેવી રમ્ય ન હોવાથી તે બધી અહીં વર્ણવીને હું વાચકોને કંટાળો નહિ આપુ એટલુ જ કહેવુ બસ થશે કે અંતે પૂણામા કરેલા નિશ્ચયનો જય થયો અને દુનિયાદારીના વિચારો મ્હાત થયા

પોતાના માવળાઓ સાથે સિંહગઢ ઉપર ચઢી ગયા પછી સૂર્યાજીએ કિલ્લાની રાંગમા ભેરવેલી દોરનિસરણીઓ કાપી નાખી અને લડાઇમાથી પાછા ભાગવા માગનાર કોઇ રડયાખડયાને સારૂ પણ ઔરંગજેબના માણસો સાથે લડીને માર્યા કે મર્યા સિવાય બીજો કશો રસ્તો રહેવા દીધો નહોતો એ વાત મરાઠા ઇતિહાસ

પ્રસિદ્ધ છે કરેલા નિશ્ચયથી ચળવા માગનારી મનોવૃત્તિઓને પણ આવી જ કંઇને કંઇ યુક્તિથી ઠેકાણે આણ્યા વગર ઉપાય નહોતો દીક્ષા લઈ ભિક્ષુ થઇ જાઉં તો આ પ્રશ્નનો નિકાલ થઇ જાય એમ હતું દુનિયાદારી તરફ વળતી મનોવૃત્તિઓની નિસરણી કાપી નાખવાને આ સિવાય બીજો એકે ઉપાય નહોતો. ભિક્ષુ થવાથી વિહારમા પણ છૂટથી રહેવુ બની શકે એમ હતું અને વિનયાદિ ગ્રંથો શીખવાનુ પણ સ્હેલુ થઇ પડત પણ આ કામમા અનેક મુશ્કેલીઓ હતી બૌદ્ધ પ્રથા મુજબ દીક્ષા લેનારે પ્રથમ માની રજા મેળવવી જોઇએ તે મળે એમ નહોતુ. જેણે મને સિલોન મોકલ્યો તેની પણ મંજૂરી જોઇએ છેવટે શ્રી સુમંગલાચાર્યે બાબુ નરેન્દ્રનાથ સેનને કાગળ લખી આ બાબત તેમની મંજૂરી માગી નરેન્દ્રબાબુએ પોતાના કાગળમા મારી ખૂબ સિફારસ કરી પોતાની સંમતિ આપી માની રજા બાબતમા પણ બીજા એક શાસ્ત્રનો આધાર ખોળી કાઢવામા આવ્યો અને શ્રી સુમંગલાચાર્યે મને શ્રામણેરની દીક્ષા આપી !

બૌદ્ધધર્મમા એકવાર દીક્ષા લીધેલા ભિક્ષુએ આખી જીંદગી સંન્યાસી રહેવુ જ જોઇએ એવો નિયમ નથી માત્ર જ્યા સુધી ભિક્ષુ તરીકે રહે ત્યા સુધી તેણે સંઘના તમામ નિયમ પાળવા જોઇએ તેમા સ્ખલન ચાલે નહિ સામણેરને માત્ર દસ નિયમ પાળવા પડે છે * અને જો કે સંઘને લગતાં

*૧ અહિંસા, ૨ અસ્તેય, ૩ બ્રહ્મચર્ય, ૪ સત્ય, ૫ માદક ચીજોનુ સેવન ન કરવુ, ૬ મધ્યાન્હ પછી ન જમવુ, ૭ મનોવિકાર જગાડનાર નૃત્ય, ગીત, તેમજ વાદ્યથી દૂર રહેવુ, ૮ માલા, ગંધ, અલંકાર ઈ૦ નો ઉપયોગ ન કરવો, ૯ ઉંચા અને કીમતી બિછાનાઓ પર ન સૂવુ, અને ૧૦ સોનુ, રૂપુ ગ્રહણ ન કરવુ ભા૦ ક૦

કામોમા હસ્તક્ષેપ કરવાનો અધિકાર તેને નથી હોતો તથાપિ વિહારમા બીજી અનેક સગવડો મળી શકે છે અધ્યયનની ખાસ સગવડ મળે છે. સામણેર થયા પછી બીજી કશી ભાનગડમા ન પડતા હુ બધો વખત પાલિગ્રથો વાચવામા ગાળવા લાગ્યો થોડા જ દિવસમા કેટલાએ ભિક્ષુઓ સસ્કૃત શીખવા માટે મારી પાછળ લાગ્યા તેમને રાતે એક કે બે કલાક હુ કૌમુદી અને તર્કસગ્રહ શીખવતો ને બાકીનો બધો વખત પાલિ ભાષાના અભ્યાસમા ગાળતો

જમવાખાવાની વ્યવસ્થા આશ્રમમા થતી હતી એટલુ જ નહિ પણ મારે જરૂરના પુસ્તકો પણ ગૃહસ્થો અને ભિક્ષુઓ પાસેથી મળી રહેતા પણ આમા અચાનક વિઘ્ન આવ્યુ તે આ પ્રમાણે મદ્રાસની મહાબોધિ સભાના મત્રી શ્રી સિગારાવેલુ કઈ કામસર વિલાયત ગયા હતા. તે જતી વખતે કે આવતી વખતે એક દિવસ કોલબો રોકાયા અને અમારા આચાર્યને મળવા વિદ્યોદય આશ્રમમા આવ્યા શ્રી સુમગલાચાર્યને તો તેઓ ન મળી શક્યા પણ બીજા આચાર્ય દેવમિત્ર સ્થવિરની તેમણે મુલાકાત લીધી તેમની સાથે કોઇ અગ્રેજી જાણનાર સિલોની ગૃહસ્થ આવ્યા હોવા જોઇએ કારણ તે વગર તેમની એકબીજા વચ્ચે વાતચીત થઇ શકી નહોત ઇધરતિધરની વાતો થયા પછી દેવમિત્ર સ્થવિરે તેમની આગળ મારા વખાણ કર્યાં હશે. આ સાભળી સિગારાવેલૂએ એવી મતલબની સલાહ આપી કે 'હિદુસ્તાનના બ્રાહ્મણો મહા જૂઠા અને લબાડ હોય છે તેમનો કઇ વિશ્વાસ નહિ આ માણસ સાવ ભોળોભોળો દેખાતો હોય તો પણ તેનો વિશ્વાસ નહિ કરતા એ બ્રાહ્મણ છે એટલું હમેશા યાદ રાખજો' તે જ દિવસે દેવમિત્ર સ્થવિરે

સિગારવેલૂના—મહાબોધિ સભાના મંત્રીના—આ મતથી સૌ કોઇને વાકેફ કરી દીધા શ્રી સુમંગલાચાર્ય ઉપર તો તેની કશી અસર ન થઇ, પણ કેટલાક લોકોનો વિશ્વાસ મારા ઉપરથી ઉઠી ગયો ખરો.

મારે કાને જ્યારે આ વાત આવી ત્યારે મને તરત જ લાગ્યું કે હવે મને અહીં નિતનવી મુશ્કેલીઓ આવવાની મુશ્કેલીઓની તો મને જરાય ફિકર ન લાગી પણ સિગારવેલૂ જેવો કેળવાએલો હિન્દી આવું આત્મઘાતી વર્તન ચલાવે એ વાતનું મને અતિ દુઃખ થયું જે ગૃહસ્થે મને આદરપૂર્વક પોતાને ઘેર સત્કારેલો જમાડેલો, જેણે તુતિકોરીનના દા મુદલિયાર ઉપર કાગળ આપી મને કોરંટેનમાંથી બચાવેલો, તે જ માણસ કેવળ હું બ્રાહ્મણ એટલા જ સારૂ મારે વિષે સિલોની લોકોમાં ખોટી છાપ પાડે એનું મને સખેદાશ્ચર્ય થયું

આ જ અરસામાં બીજો એક બનાવ બન્યો જનરલ પોકુશિમા કરીને એક પ્રખ્યાત જાપાની યોદ્ધા જર્મનીથી સ્વદેશ જતા કોલંબો ઉતર્યા અમારા આશ્રમમાં કેટલાક ગરીબ જાપાની વિદ્યાર્થી પાલિ ભાષાનો અભ્યાસ કરે છે એવી તેને ખબર મળતા તે ખાસ શ્રી સુમંગલાચાર્યને તે મળવા આવ્યા આ વખતે વિદ્યોદય વિદ્યાલયમાં કૌન્ડિન્ય નામનો એક જ જાપાની વિદ્યાર્થી હતો બીજા ચાર પશ્ચિમ કિનારે જૂદા જૂદા ગામોમાં રહેતા હતા પોકુશિમાએ આચાર્યને મળી ગરીબ જાપાની વિદ્યાર્થીઓની આવડી સહાય કર્યા માટે શ્રી સુમંગલાચાર્યનો ભારે ઉપકાર માન્યો અને પોતે ખાસ એટલા જ ખાતર આશ્રમમાં આવ્યા છે એમ કહ્યું આમ એક બાજુ એક સુશિક્ષિત હિંદી ગૃહસ્થ મારા જેવા વિદ્યાર્થીને વિષે વગર

લેવેદેવે ખાસ ગેરસમજ ઉત્પન્ન કરાવે અને બીજી બાજુ એક મોટા જાપાની લશ્કરી, પોતે જેનુ કોઇ કાળે મ્હો પણ જોયુ નથી એવા ગરીબ જાપાની વિદ્યાર્થી ઉત્તેજન પામે એટલા ખાતર વિદ્યાલયની ખાસ મુલાકાત લઇ આચાર્યનો અનેક રીતે આભાર માની પોતાના દેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે ભલામણો કરે, આ બે વસ્તુઓની તુલના કરીએ ત્યારે જ આપણને સમજાય છે કે આપણા કેળવાએલા વર્ગમા પણ જાતિભેદ કેવો સ્વદેશપ્રેમની આડે આવે છે

શ્રી સિંગાગવેલૂની મુલાકાત પછી થોડા જ દિવસમા વિહારના ભોજન ઉપર આધાર ન રાખતા મે ભિક્ષા ઉપર મારો નિર્વાહ ચલાવવા માડયો ભિક્ષામા રાધેલુ અન્ન—ખાસ કરીને—ભાત જ મળતો શાકભાજી વિગેરે વિહારમાથી અપાતુ ઉપરાત સવારે દૂધ, ચોખાની રોટલી (આને 'આપ્પ' કહે છે, ગોવામા પોળા કરીને જે વસ્તુ બનાવે છે તેના જેવી આ હોય છે) અને એક બે કેળા વિહારમાથી જ આપવામા આવતા પણ સિલોની લોકોનો મુખ્ય ખોરાક જે ઓસાવેલો ભાત, તે મને બિલકુલ પચતો નહિ આ ખોરાકથી મારો સંધિવા ખૂબ વધી પડયો અને ફરીવેળા અન્ન ઉપરથી રુચિ ઉઠી ગઈ હુ તદ્દન કંટાળી ગયો આ દિવસોમા વાચન એ જ મારો એકમાત્ર આરામ હતો. વિહારમા વ્યાયામની કશીએ સગવડ નહોતી તેને લીધે પણ મારી તબીયતને ધક્કો લાગ્યો

આવી સ્થિતિમા જ મે અંગ્રેજી શીખવાની શરૂઆત કરી મુબઇથી 'સેલ્ફ ટીચર' નામનુ પુસ્તક મંગાવી તેમાથી કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દો મોઢે કર્યા પછી આગળ અભ્યાસ વધારવાના ઉદ્દેશથી સૂર્યગોડ સુમંગલ નામના ભિક્ષુના

શ્રીવર્ધનારામમા રહેવા ગયો સૂર્યગોડ ભિક્ષુ મને અંગ્રેજી શીખવતા અને પોતે મારી પાસેથી સસ્કૃત શીખતા. પણ આ ક્રમ એક અઠવાડીઆથી વધુ ન ચાલ્યો તેમને વ્યવસાય બહુ, તેથી મને શીખવવાની ફુરસદ તેમને નહોતી બીજા એક અગ્રેજી જાણનાર વિદ્યાર્થિની મદદથી થોડા દિવસ અભ્યાસ ચલાવ્યો પણ તે સુદ્ધા બીજા એક અઠવાડીઆથી વધુ આગળ ન ચાલ્યો. હુ એ કે ત્રણ મહિના શ્રીવર્ધનારામમા રહ્યો ત્યાથી દરિયો નજીક જ છે એટલે થોડા દિવસ દરિયામા નહાવાનુ કરી જોયુ પણ તેથી તો તબીયત ઉલટી વધુ બગડી પાસે જ એક દેશી વૈદુ જાણનાર ભિક્ષુ રહેતા તેમણે અરિષ્ટ કે આસવ જેવુ કઇક તૈયાર કરી આપ્યુ પણ તેથાયે મારો રોગ વધ્યો જ છેવટે સિલોન છોડી કલકત્તે ચાલ્યા જવુ એવો મે નિશ્ચય કર્યો

મદ્રાસ અને બ્રહ્મદેશ

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ભોજપુરનો રહીશ કોઈ મહાવીર નામનો ક્ષત્રિય ગૃહસ્થ મલ્હારરાવ ગાયકવાડની પાસે હતો તેને કુસ્તી વિગેરે મર્દાની ખેલો સરસ આવડતા, અને તેથી જ મલ્હારરાવની મહેરબાની તેના ઉપર થએલી આગળ જતા મલ્હારરાવને મદ્રાસ લઈ ગયા બાદ મહાવીરે વડોદરા છોડ્યુ અને બીજા એક સોબતી સાથે તે ફરતો ફરતો સિલોન આવ્યો મહાવીર સિલોનમા સાત આઠ વર્ષથી રહેતો હતો. ત્યા તેને કેટલાક ભિક્ષુઓનો સમાગમ થયો પરિણામે મહાવીરે ભિક્ષુની દીક્ષા લીધી અને પોતે સ્વદેશ પાછો ફર્યો કલકત્તામા તેની એક મઢી હતી કલકત્તામા રહેતા એક સિંહલી સદ્‌ગૃહસ્થે આ કુટીમા રહેનારા ભિક્ષુના ખરચ માટે દર મહિને વીસ રૂપીઆ આપવા એવુ પોતાના મૃત્યુપત્રમા લખ્યુ હતુ આ રકમ કેટલાય વર્ષ સુધી સરકારી તિજોરીમા ભેગી થતી રહી, અને મૃત્યુપત્રનો

કે સલો થયો ત્યારે સામટી મહાવીર ભિક્ષુના હાથમા આવી ભિક્ષુ વિમાસણમા પડ્યો કે હવે આ પૈસાનુ શુ કરવુ ? અ તે તેણે બૌદ્ધોના ઉપયોગ સારૂ તેનો વિનીયોગ કરવાનુ ઠરાવી બુદ્ધગયા અથવા કાશી જેવા ધામમા બૌદ્ધ જાત્રાળુઓને ઉતરવા સારૂ એકાદ ધર્મશાળા બાધવાનો વિચાર કર્યો પણ આ બંને સ્થાનોમા બૌદ્ધોના સ્થાનની આસપાસ ક્યાએ તેને જમીન ન મળી છેવટે જ્યા બુદ્ધ ભગવાન પરિનિર્વાણ પામ્યા (આ સ્થાન ગોરખપુર જીલ્લામા કસયા નામે તાલુકાના ગામ નજીક છે) તે સ્થાને એક ખેતર ખરીદી ત્યા ધર્મશાળા બાધવાની શરૂઆત કરી પણ મહાવીરને મળેલા પૈસા ધર્મશાળા માટે પૂરતા નહોતા એટલામા સદ્ભાગ્યે કલકત્તાના ખેજારી નામના એક બરમી વેપારીએ આ પરમાર્થના કામમા મન પરોવ્યુ અને પોતાના પદરના બાર તેર હજાર રૂપીઆ ખરચી આ ધર્મશાળા પૂરી કરાવી આપી. ત્યારથી મહાવીર ભિક્ષુએ ત્યા જ રહેવા માડ્યુ

યોગસૂત્રો હુ કાશીમા હતો ત્યારે જ ભણ્યો હતો બૌદ્ધ વાઙ્મયમા એવુ યોગશાસ્ત્રને લગતું કોઇ પુસ્તક છે કે નહિ એ જાણવા મને તીવ્ર ઇચ્છા હતી વિદ્યોદય વિદ્યાલયના પ્રિયરત્ન ભિક્ષુએ વિશુદ્ધિમાર્ગની એક પ્રત આપી મને કહ્યુ હતું કે આમા યોગશાસ્ત્રનુ સરસ વિવેચન છે પણ તે વખતે પાલિભાષા સાથે મારો ઝાઝો પરિચય ન હોવાથી એ ગ્રથ હુ મુદ્દલ સમજી શક્યો નહિ. આ પછી ચાર મહિને આ ગ્રથની બરમી ભાષામા છાપેલી એક પ્રત મારા હાથમા આવી. મે આ ગ્રંથ માત્ર બરમી લિપિ શીખવાના ઉદ્દેશથી વાચ્યો. પણ તે મને એટલો તો ગમી ગયો કે તેના શરૂઆતના કેટલાક ભાગ હુ બે વાર

વાંચી ગયો. અને તેમાના ધ્યાનભાવનાદિ પ્રકાર જાતે કરી જોવા એવી મને તીવ્ર ઇચ્છા થઇ. પણ તેમા લખ્યા મુજબનુ અનુકૂળ નિવાસસ્થાન સિલોનમા મળવુ મુશ્કેલ હતું સિલોનમા અનેક રમણીય વિહારો છે સૃષ્ટિસૌંદર્યની અનુપમ શોભા જોવી હોય તો તે સિલોનમા જ, પણ આવા રમ્ય વિહારોમા હું રહેવા ગયો હોત તો ત્યા હિન્દીઓને અનુકૂળ ખોરાક મળત નહિ તેમ પાલિ ભાષામા બોલનારા ભિક્ષુઓ સુદ્ધા જડવા મુશ્કેલ, તેથી બોલવાચાલવાની જ મોટી મુશ્કેલી થઇ પડત

ઉપર કહેલા મહાવીર ભિક્ષુનો ધર્મદાસ નામે એક પજાબી શિષ્ય બૌદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કરવા સિલોનમા આવ્યો આવતાવેત તે સિંહલી લોકોના ખાણાથી કંટાળી ગયો. તેણે મને મહાવીર ભિક્ષુની અને કુશિનારાની ધર્મશાળાની માહિતી આપી હું ત્યા જાઉં તો મારી બધી સગવડ થશે એટલુ જ નહિ પણ ધ્યાનભાવનાદિને માટે મને પૂરતો વખત પણ મળશે એમ તેનું કહેવુ હતું તેથી પહેલા કલકત્તે જઇ ત્યાથી કુશિનારા જવાનો મે મનસૂબો કર્યો

પણ મારા દૈવની મહેરનજર હજુ મારા પર ફરી નહોતી તેથી મારે નવે જ ઠેકાણે કેવું જવું પડ્યુ તે આ પ્રકરણમા કહેવાનું છે

શ્રી સુમગલાચાર્યને મેં મારો વિચાર જણાવ્યો. મારી વાત સાભળી તેમને બહુ દુખ થયુ અને નાખુશીપૂર્વક જ તેમણે મનેરજા આપી પાસે પૈસા ન રાખવા એવો મારો નિશ્ચય હતો. તે મુજબ સાથે કઇ પણ ન લેતા ફક્ત ત્રણ ચીવરો (ભિક્ષુના વસ્રો) અને ભિક્ષાપાત્ર લઇ તા ૨૬ મી માર્ચ ૧૯૦૩ ને રોજ હું નીકળ્યો ધર્મપાલના પિતાએ મને મદ્રાસ સુધીની બીજા

વર્ગની ટિકીટ કઢાવી આપી. બીજા એક મિત્રે રસ્તામા ખાતા માટે બિસ્કુટ વિગેરે ચીજો આપી મદ્રાસના એગ્મોર સ્ટેશનથી શ્રી સિંગારાવેલૂના ઘર સુધી હુ ચાલતો ગયો થોડુ થોડુ અગ્રેજી સમજતો થયો હોવાથી સિંગારવેલૂનુ કહેવુ સમજવામા મને બહુ અડચણ ન પડી તેમણે મને જમાડ્યો તો ખરો પણ કલકત્તાની ટિકીટ આપવાની સાર ના કહી તેમણે કહ્યુઃ 'અહી ની સભા તદ્દન મુફલિસ છે તે તમને મદદ કરી શકશે નહિ' માત્ર સિલોનથી પૈસા આવે ત્યા સુધી મને પોતાને ત્યા રહેવા દેવાની તેમણે હા કહી પણ બીજે કે ત્રીજે દિવસે તેમનો આ વિચાર પણ બદલાયો અને મદ્રાસમા એક નવી સસ્થા ઉઘાડી મને ત્યા જ રાખવાની નવી જ કલ્પના તેમણે કાઢી

મે તો સિલોનના અનેક મિત્રોને કલકત્તે જવાની ખરચી સારૂ કાગળો લખ્યા, પણ કોઇના તરફથી કાગળનો જવાબ સરખો ન મળ્યો અગર તો જવાબ આવ્યો તેમના તરફથી, પણ પૈસા સંબંધી કશી જ મદદ ન મળી હવે સિંગારાવેલૂની વાત કબૂલ કર્યા સિવાય છુટકો રહ્યો નહિ તે વખતે તેના ઘરને પડખે જ એક કાનડી બ્રાહ્મણનુ ઘર ખાલી હતું ત્યા તેણે મારા રહેવાની વ્યવસ્થા કરી જમવાનુ તો તેમને જ ઘેર થતું પણ આ મદ્રાસી ખોરાકથી મારી તબીયત સિલોનના કરતા પણ વધુ બગડી મારા શરીરમાથી શક્તિ દિવસે દિવસે ઘટવા માડી છતા મે અહી મહેનત કરીને અગ્રેજીનો અભ્યાસ ચલાવ્યો કોઇ શીખવનાર નહોતુ, મે જાતે જ શબ્દકોષની મદદથી પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો

મદ્રાસમા તે વખતે 'મદ્રાસ મહાબોધિ સભા' નામની એક બૌદ્ધસસ્થા હતી પ્રો લક્ષ્મીનરસૂ નાયડુ તેના પ્રમુખ અને

ગાગાવેલૂ મંત્રી હતા વૈશાખી પૂનમને દિવસ બુદ્ધને બુદ્ધપદ થયું તેથી તે દિવસ ઉજવવા ઉપરાંત બીજું કંઇ પણ આ સભા કરતી નહિ આ ઉત્સવનો ખરચ બ્રહ્મદેશના દ્ધ વેપારી મોગશ્વે આપતા મદ્રાસમાં પારિયા (અસ્પૃશ્ય) ના અનેક લોકોએ બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો તેમના ગેવાન પંડિત અયોધિદાસ હતા પણ મહાબોધિ સભાના ાસદોને અને પંડિત અયોધિદાસને બનતું નહિ હું મદ્રાસ ગ્યા પછી દોઢ બે મહિને આ બધા બૌદ્ધો વચ્ચે સમાધાની અને તેમણે રાયપેઠમાં એક નાનકડું ઘર ભાડે લઇ તેને દ્ધાશ્રમ' નામ આપ્યું અને મને ત્યાં ગોઠવ્યો. ત્યારથી દર વારે સાંજે બુદ્ધધર્મ ઉપર પ્રવચન કે ભાષણો થતાં ખાસ ને પાલિ ભાષાનું એકાદ સૂત્ર વાંચી તેનો અર્થ હું મારા યાતૂટયા અંગ્રેજીમાં સમજાવતો, અને સિંગારાવેલૂ તેના ' તામિલમાં પ્રવચન કરતા પ્રો લક્ષ્મીનરસૂ પણ કોઇવાર ણો આપતા અને વચ્ચે વચ્ચે બહારના કોઇ વક્તાને રવામાં આવતો.

કોઇપણ બુદ્ધ ધર્મોપદેશકને આનંદ થાય એવી રીતે આ મનું કામ ચાલવા લાગ્યું દર રવિવારે અનેક હિન્દુ તેમજ તી લોકો અમારા પ્રવચનો અને વ્યાખ્યાનો સાંભળવા આવતા લું જ નહિ પણ કર્મઠ મદ્રાસી બ્રાહ્મણોની પણ અમારી માને સહાનુભૂતિ મળવા લાગી છતાં મારૂં મન આ બધામાં ાકુલ રમતું નહિ તે તો અરણ્યવાસ તરફ જ દોડયા કરતું. રામાં પૂરૂં મદ્રાસી ખોરાકથી મારી તબિયત હવે છેક જ ડી, અને બૌદ્ધાશ્રમમાં જમીન ઉપર સૂવાથી મારો સંધિવા વધી ગયો. એકવાર સભાસદોએ મારે સારૂ એક ખાટલો

લઇ આપવાનો વિચાર કરેલો પણ તે અમલમા ન આવ્યો સેજ હોય તો પણ બેઠકમાની શેતરજી પાથરીને હું સૂતો આ સ્થિતિમા અતે હુ મદ્રાસથી કટાળ્યો. સિગારાવેલૂનો સ્વભાવ પણ મૂળથી જ વિચિત્ર. સાહેબસવારી ચીડાય ત્યારે પછી પોતે શુ બોલે છે એનું પણ પૂરૂ ભાન ન રહે એક વખત કઇ વાત ઉપરથી વાત નીકળતા ભાઇસાહેબ ભિક્ષુઓ ઉપર ઉતરી પડ્યા ભિક્ષુમાત્ર નકામા, નર્યા ઇજીપ્તના મમી, (ઇજીપ્તમા મસાલો ભરીને રાખી મૂકેલ મૂએલા મડાઓને 'મમી' કહે છે) એવુ કઇ કઇ બોલ્યા હું પણ તેણે મને કેદીની માફક રાખ્યાને સારૂ તેની સાથે વઢી પડ્યો આ બોલાચાલીને લીધે અમારી મૈત્રી તો ન તૂટી પણ મે મદ્રાસ છોડવાનો નિશ્ચય કરી નાખ્યો

મદ્રાસી લોકો તરફથી બીજે જવા સારૂ મદદ મળવી મુશ્કેલ હતી. કારણ સિગારાવેલૂ આડા આવે તેથી બીજો કઇ ને કઇ ઉપાય શોધવો જરૂરનો હતો. મદ્રાસમા કેટલાક બરમી વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા તેઓ એક વખત મને મળવા આવ્યા તેમનું કહેવુ એમ હતુ કે 'બીજા કોઇ ભિક્ષુઓ નહિ એવી સ્થિતિમા હુ એકલો મદ્રાસમા રહુ એ બરોબર નથી બ્રહ્મદેશમા અસંખ્ય વિહારો છે ત્યા જવાથી મારા અભ્યાસને પણ મદદ થશે' આ વિદ્યાર્થીઓ મને કલકત્તા જવામા મદદ નહિ કરે એવી મને ખાત્રી હતી પણ બ્રહ્મદેશ જવા સારૂ મદદ કરે ખરા એમ લાગ્યુ, આથી પડિત અયોધિદાસના છોકરાને મોકલી આ બાબત તપાસ કરાવી તેમણે ફાળો કરી આગબોટનુ ભાડુ કરી આપવા વચન આપ્યુ એટલે તરત જ મે બ્રહ્મદેશ જવાની તૈયારી કરી.

મદ્રાસમા એકાદ દેશનિકાલ થયેલા કેદીની માફક મારા દિવસો ગયા દુ ખમા સુખ એટલુ જ કે પ્રો લક્ષ્મીનરસુના સહવાસથી મને કઇક લાભ થયો પ્રો નરસૂ દર શુક્રવારે સાજે પાચ વાગે બૌદ્ધાશ્રમમા આવતા અને મને વાચવા આપવા સારૂ થોડા પુસ્તકો સાથે લાવતા. તુલનાત્મક અભ્યાસ કેમ કરવો તે હુ તેમની પાસેથી શીખ્યો ઋગ્વેદ, વિગેરે પુસ્તકો તેમણે મને પોતાની કૉલેજના પુસ્તકાલયમાથી વાચવા લાવી આપ્યા અને વાતચીત દ્વારા પોતાના વાચનનો મને સારો લાભ આપ્યો આ ઉપરાત તેમનુ વર્તન બહુ સરસ, પોતાને કોઇપણ જાતનું વ્યસન નહિ અને તદ્દન નિખાલસ દિલનો માણસ ચાવવાના એક દેખાડવાના જૂદા એવા વર્તન પ્રત્યે તેમને ભારે તિરસ્કાર હતો અગ્રેસર મદ્રાસી સુધારકોમા પોતે ગણાતા આવા ગૃહસ્થ પ્રત્યે હર કોઇને માન ઉપજે

મારા સિલોનના મિત્રોએ મને પૈસાની મદદ મુદ્દલ ન કરી એ અગાઉ કહ્યુ છે પણ પ્રેમાનંદ સ્થવિરે મારા તમામ પુસ્તકો પાર્સલ કરી મને મદ્રાસ મોકલી આપ્યા. ફક્ત આ પુસ્તકો જ મદ્રાસમા મારા ખાસ મિત્ર હતા તેથી મદ્રાસમા મને તેનો ઠીક ઉપયોગ થયો પણ બ્રહ્મદેશ જતી વખતે તે ક્યા સાચવવા એ સવાલ થઇ પડયો સાથે લઇ જવા મુશ્કેલ હતા તથાપિ મે તે સાથે લઇ જવાનુ ઠરાવ્યુ.

અકટોબર (૧૯૦૩) મહિનાની અધવચમા—૧૨ મી તારીખ હશે—હું બ્રહ્મદેશ જવા ઉપડયો પડિત અયોધિદાસ વિગેરે મને બદરે વળાવવા આવ્યા તેમના ઓળખીતા કોઇ મદ્રાસી ગૃહસ્થ એ જ આગબોટમા જતા હતા પડિત અયોધિદાસે તેમની જોડે મારી ઓળખાણ કરાવી દીધી, અને

તે મને સંભાળીને લઇ જશે એમ કહ્યુ અમારી આગબોટ બપોરે બે વાગ્યાને સુમારે ઉપડી બોટમા બ્રહ્મદેશ જનારા મજૂરોની એટલી તો ભીડ હતી કે ત્રીજા વર્ગમા એક તસુ પણ જગ્યા ખાલી નહોતી હવા મળવી પણ મુશ્કેલ હતી. મદ્રાસી મજૂરો તો ખાસા આનદથી ગાતા હતા અને એકબીજાની ઠઠ્ઠામશ્કરી કરતા હતા. પણ આગબોટ ઉપડયાને એકાદ કલાક થયો હશે એટલામા તો મારી સાથે આવેલા મદ્રાસી ગૃહસ્થને, ઉલટી થવા માડી ને બિચારાની મહાદશા થઇ પડી તેમનુ દુ ખ મારાથી જોયુ જાય તેમ ન હતુ. મે આગબોટના મૅનેજરને મળી અમારે બન્નેને માટે ઉપરની ડેક પર બેસવાની પરવાનગી મેળવી. ત્યા ગયા પછી પેલા ગૃહસ્થને કઇક આરામ જણાયો પછીની સફરમા અમને ઝાઝુ વેઠવુ ન પડયુ

ચોથે કે પાચમે દિવસે અમે રગૂન પહોચ્યા ઇરાવતીના મુખ આગળ આવતા અમને શ્વેદાગૂન (સ્વર્ણચૈત્ય) સ્તુપનો ચળકતો કળશ દેખાવા લાગ્યો આ સ્તૂપના વર્ણન મે ખૂબ સાભળ્યા હતા અને તે જોવા માટે હું ઉત્સુક બન્યો હતો પણ સૌ પહેલા તો ઉતારાનો જોગ કરવાનો હતો, તેથી બારોબાર આ ચૈત્ય જોવા જવાય એમ નહોતુ

બદરે ઉતરીને પ્રથમ હુ કયા વિહારમા ગયો તે અત્યારે યાદ નથી, પણ ગોઇવિનરોડ ઉપર આવેલ વિચિત્ર સ્થવિરના 'અઝમસકખારામ' નામના વિહારમા ગએલો એમ લાગે છે

જે દિવસે હુ રંગૂન પહોચ્યો તે જ દિવસે કે તેને બીજે દિવસે હું શ્રીમતિ લાઓગ નામની બરમી વિદુષીને મળવા ગયો આ બાઇ મરહૂમ લાઓગ એકાઉન્ટન્ટ જનરલના પત્નિ હતા બરમી પુરુષોમા સૌથી પહેલા અગ્રેજી ભણી આગળ આવનારા

શ્રી. લાઓગ હતા તેમ તેમના પત્નિ પણ અંગ્રેજી સરસ જાણવાવાળા પહેલા જ બરમી બાનુ હતા. આ બાઇને બૌદ્ધધર્મ ઉપર ખૂબ શ્રદ્ધા હતી અંગ્રેજી ભણવાથી તેની શ્રદ્ધા કલુષિત થવાને બદલે ઉલટી ઉજ્જ્વળ થઇ હતી શ્રી લાઓગને ધર્મજિજ્ઞાસા વિશેષ નહોતી છતા તેઓ પોતાની પત્નિને ધર્મના કામમા છૂટે હાથે પૈસો વાપરતા વારતા નહિ શ્રીમતી લાઓગે એક છોકરીઓની નિશાળ કાઢી, અને તેમા બૌદ્ધ છોકરીઓને સારૂ ધાર્મિક શિક્ષણની પણ વ્યવસ્થા કરી હતી. ભિક્ષુઓને તે પુષ્કળ દાન આપતી તેમાયે પરદેશી ભિક્ષુ હોય તેને વિશેષ મદદ કરતી આનદમૈત્રેય નામનો સ્કૉટલૅન્ડનો એક વિદ્વાન ભિક્ષુ રગૂનમા રહેતો હતો. તેને શ્રીમતી લાઓગ તરફની ઘણી મદદ હતી બીજા ઍન્ટની ગુટે નામના એક જર્મન ગૃહસ્થ ખાસ બૌદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કરવા આવ્યા હતા તેને પણ આ બાઇએ ખૂબ મદદ આપી પાછળથી એ ગૃહસ્થ શ્રામણેર થઇ રગૂન પાસે ચિમિડાઇન ગામ છે ત્યા ચુડોચાઉન નામના વિહારમા રહેતા હતા શ્રીમતિ લાઓગે મને પણ તે જ વિહારમા વિદાય કર્યો. કારણ કે જર્મન શ્રામણેર જ્ઞાનત્રિલોક (પાલિ ઞાણતિલોક) તે વખતે શાકાહારી હતા તેથી મને તેમની સાથે ઠીક ફાવશે એમ તેને લાગ્યુ

ચોમાસુ લગભગ પૂરૂ થવા આવ્યુ હતું તોય વચ્ચે વચ્ચે એકાદ ઝાપટુ પડતુ આ ઋતુમા બ્રહ્મદેશના સૃષ્ટિસૌન્દર્યની શોભા અલૌકિક હોય છે જ્યા જુઓ ત્યા લીલાછમ ડાગરના ક્યારડાઓ દેખાય એકાદ ટેકરી ઉપર ચઢી આસપાસનો રમ્ય પ્રદેશ જોઇને કયા પરદેશી માણસનુ મન આનદમા લીન ન થાય ? ઉપરાત બરમી લોકોની બૌદ્ધધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા જોવી

હોય તો તે આ જ દિવસોમા શરદ પુનમથી દેવદીવાળીની પુનમ સૂધી જૂદે જૂદે ઠેકાણે ભિક્ષુઓને ખતપૂર્વક દાન દેવાય છે જે રસ્તે થઇને ભિક્ષુઓ ભિક્ષા કરવા નીકળનાર હોય છે તે રસ્તાને ધજાપતાકાથી શણગારવામા આવે છે અને ઠેકઠેકાણે બરમી સગીત, વાદ્ય ૪૦ ના સૂર કાને પડે છે. સ્તૂપ, ચૈત્ય, બૌદ્ધમદિરો, વિહાર વિગેરે આ દિવસોમા ધોળાય છે, મરામત થાય છે અને દરેક ધાર્મિક બાબતમા એક જાતની નવીનતા નજરે પડે છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ બધુ જોઇને મારામા ભારે પ્રસન્નતા આવી

પરતુ મારા આનંદને સીમા હતી કુશિનાગ જવા ન મળતા બ્રહ્મદેશ આવવુ પડયુ તેનો મને મુદ્દલ ખેદ નહોતો પણ રગૂનમા પગ મૂક્યો ત્યારથી અનુકૂળ ખોરાક મળવાની પંચાત પડવા લાગી ગૃહસ્થ શુ, ભિક્ષુ શુ, તમામ બરમી લોકો ખાસા માસાહારી હોય છે અગાઉ તો બરમી રાજ્યમા ગોમાસની મનાઇ હતી પણ અગ્રેજી અમલ દરમ્યાન આ પ્રતિબધ ન રહ્યાથી ઘણાખરા લોકો ગોમાસ પણ ખાય છે જ્યા જાઉં ત્યા માસ સિવાય બીજી કઇ પણ વસ્તુ એટલે ભાત જ મળે આથી ડબ્બાનુ જમાવેલુ દૂધ (કન્ડેન્સ્ડ મિલ્ક) અને ભાત ઉપર જ ભોજન ચલાવવુ પડતુ ચુડૅાચાઉન વિહારમા મારી અને જ્ઞાનત્રિલોકની બનેની એકસામટા બે મહિના સૂધી સરખી જ દશા હતી અમારા વિહારમા ભિક્ષુઓને ગામમાથી સેવકજન જે અન્ન મોકલતા તેમાથી ભાત સિવાય અમને બીજી એક પણ વસ્તુ ખાવાલાયક ન મળતી આથી અમારે વિહારના ઝાડનો પાલો કાઢી તેને સીજવી તે સાથે ભાત ખાવાનો ક્રમ રાખવો પડયો

યુ ડોચાઉનના આચાર્ય કુમાર સ્થવિરની મારા ઉપર ઠીક મહેરબાની હતી બરમામા શ્રામણેરની કઇ ગણત્રી નથી નાના છોકરાઓ શ્રામણેર થાય અને બે ચાર દિવસમા પાછા ઘેર આવી રહે વળી પાછા મનમા આવે તો આઠ દસ દિવસમા શ્રામણેર થાય મારૂ પાલિનું જ્ઞાન જોઇ કુમાર સ્થવિરને મને શ્રામણેર રહેવા દેવો એ ઠીક ન લાગ્યુ મોગશ્વે નામના બરમી ગૃહસ્થને કહી તેણે મારી ઉપસ પદની તૈયારી કરી અને મને ભિક્ષુ બનાવ્યો ભિક્ષુ થયા પછી બે જ મહિના હુ બરમામા રહ્યો.

હવે મારા મિત્ર જ્ઞાનત્રિલોક (જર્મન શ્રામણેર) વિષે બે શબ્દ કહી આ પ્રકરણ પૂરૂ કરૂ આ ગૃહસ્થ એક ઉંચા કુળમા જન્મ્યા હતા નાની ઉમરમા તેનુ વલણ ધર્મ તરફ વળ્યાથી એક વખત પોતે કૅથોલિક પાદરીના મઠમા ભાગી ગયા હતા. પછી જુવાનીમા ભૌતિકશાસ્ત્રના અભ્યાસથી તે તદ્દન નાસ્તિક બની ગયા તેને સગીતશાસ્ત્રનો ભારે શોખ હતો, અને નિશાળનુ ભણતર પુરૂ થયા પછી તેણે આ શાસ્ત્રમા પ્રવીણતા મેળવી ખાસ કરીને સારગી (વાયોલિન) તેને બહુ જ સરસ વગાડતા આવડતી. બરમાના પ્રવાસ દરમ્યાન તેને આ કળા ખૂબ ઉપયોગી થઇ પડી કોન્સ્ટટિનોપલ, પોર્ટસૈયદ, મુબઇ વિગેરે જગ્યાએ વાયોલિન બજાવી તે પર પૈસા મેળવી લે અને આગળ જાય એક વખત મુબઇમા બૅન્ડસ્ટૅન્ડ ઉપર તેણે અરધો કલાક વાયોલિન બજાવી ત્યારે ત્યા સાભળવા ભેગા થયેલ ગોરાઓએ તેના ઉપર નોટો વરસાવી અરધા કલાકમા તેણે ૪૦ રૂપીઆ મેળવી લીધા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા તેને કોઇ સ્થળે આઠસોએક રૂપીઆના દરમાયાની નોકરી મળતી હતી,

પણ તેનુ બધુ લક્ષ બૌદ્ધ ધર્મ તરફ લાગેલુ હોવાથી તેણે તેની દરકાર ન કરી જ્ઞાનત્રિલોકનુ ચિત્ત બૌદ્ધધર્મ તરફ કેવી રીતે વળ્યુ તેનો ઇતિહાસ તેણે મને ન કહ્યો, પણ શૉપનહર વિગેરે જર્મન તત્ત્વવેત્તાઓના પુસ્તકો વાચી બૌદ્ધધર્મ વિષે તેના મનમા પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હોવો જોઇએ એમ લાગે છે

રંગૂન પહોચતાવેત ઍન્ટની ગ્યુટને (જ્ઞાનત્રિલોકે) પોતાની વાયોલિન અને એક પેટી ભરીને ગીતો ફેકી દીધા, અને ચુડોચાઉલમા શ્રામણેર થઇને રહ્યો તેની બુદ્ધિ સતેજ હોવાથી ફક્ત શબ્દકોષ અને વ્યાકરણની મદદથી તેણે ધીમે ધીમે પાલિ ભાષાનુ જ્ઞાન મેળવી લીધુ આ કામમા તેને મારી પણ થોડી મદદ મળી. પણ તેના પોતાના પ્રયત્ન આગળ મારી મદદ કઇ વિસાતની નહોતી ઘણી વાર તે મારો પક્ષ લેતો બરમી લોકો હિન્દીઓને કલા* (કાળા) કહે છે. મને કોઇ એમ કહેતુ તો તે તપી ઉઠતો જે બુદ્ધના તમે ઉપાસક છો તે પણ કલા હતો એમ તે કહેતો એક દિવસ અમે બેઉ શ્વેદાગૂન ચૈત્યના દર્શને ગયા હતા ત્યા એક બરમી ગૃહસ્થે અમને અગ્રેજીમા પુછ્યુ 'તમે અમારો ધર્મ ક્યારે સ્વીકાર્યો ?' જ્ઞાનત્રિલોકે તેને પુછ્યુ.

'તમારો ધર્મ એટલે ?'

તેણે કહ્યુ 'અમારો બરમી ધર્મ'

* પરદેશીઓને બરમી લોક 'કલા' કહે છે પણ પાછળથી આ શબ્દ હિન્દીઓ માટે જ વપરાવા લાગ્યો અગ્રેજોને તેઓ 'ગોરા' કહે છે.

આ ઉપરથી જ્ઞાનત્રિલોકે કહ્યું 'બૌદ્ધધર્મ બરમી નથી પણ હિન્દી છે બુદ્ધ હિન્દુસ્તાનમા જન્મ્યા, એટલુ જ નહિ પણ તેના ધર્મનો પ્રચાર હિન્દુસ્તાનમા હિન્દી લોકોએ જ કર્યો છે બધુ પ્રાચીન પાલિ સાહિત્ય હિન્દીઓએ જ તૈયાર કર્યું છે. આમ હોવાથી તમે બૌદ્ધધર્મને બરમી ધર્મ કહો છો તે તમારી ભારે ભૂલ છે

સાધારણ રીતે બર્મી લોકોમા ઇતિહાસનું એટલુ તો અજ્ઞાન છે કે બૌદ્ધધર્મની ઉત્પત્તિનું પણ તેમને ભાન નથી હોતુ આવા લોકોની સાથે વાદમા ન ઉતરવા હું જ્ઞાનત્રિલોકને વારવાર કહેતો પણ તેનો સ્વભાવ જાય નહિ બરમી લોકોના પાલિ ઉચ્ચારોની પણ તે ખૂબ મશ્કરી કરતો મારી ઉપસપદની પહેલા (જ્યારે હુ શ્રામણેર હતો ત્યારે) એક દિવસ અમારે વિહારના એક ભિક્ષુ પાસેથી દશ શિક્ષાપદો ગ્રહણ કરવાના હતા તેના પાલિ ઉચ્ચારની જ્ઞાનત્રિલોકને ખબર હતી, તેથી તે અગાઉથી જ હસવા લાગ્યો આથી મે કહ્યુ 'જુઓ, તમે તે ભિક્ષુના ઉચ્ચાર સાભળી તેની સામે હસશો તો તેને બહુ જ માઠું લાગશે અને તેથી આપણા વિહારના મુખ્ય સ્થવિર પણ કદાચ ગુસ્સે થાય' જ્ઞાનત્રિલોકે ન હસવાની કબૂલાત આપી અને અમે બન્ને પેલા ભિક્ષુ આગળ ગયા રિવાજ પ્રમાણે નમસ્કાર વિગેરે વિધિ થયા બાદ તેણે શરણગમન કહેવાની શરૂઆત કરી

'बुद्ध सरण गच्छामि'

'धम्म सरण गच्छामि'

'सघ सरण गच्छामि'

આને શરણગમન કહે છે.

ભિક્ષુએ વાકુંચુકું મો કરી ખૂબ મોટેથી પહેલુ વા 'બુદ્ધમ્ શરણમ્ ગિસામિ' એમ ઉચ્ચાર્યું પછી તો જાઇશ' જ્ઞાનત્રિલોકે તો પોતે આ શબ્દોની અનુવૃત્તિ કરવ બદલે હસીહસીને પેટ દુખવા આણ્યુ બિચારો ભિક્ષુ ! શરમિંદો થઇ ગયો. થોડીવાર પછી જેમ તેમ ભિક્ષુ મુખમાંથી નિકળેલ દશ શિક્ષાપદો લઇ અમે અમ ઓરડીએ આવ્યા અને ફરી શિક્ષાપદો લેવાની ભાંજગડ પડયા જ નહિ

બૌદ્ધક્ષેત્રોની યાત્રા

ખોરાકની હાડમારીને કારણે મારી તબિયતને ભારે ધક્કો પહોંચ્યો અતિસારનો રોગ વારવાર લાગૂ પડવા લાગ્યો, તેથી બ્રહ્મદેશ છોડી વળી કુશિનારા જવાનો પ્રયત્ન કરી જોવો એવો વિચાર આવવા લાગ્યો જ્ઞાનત્રિલોકને મારો વિચાર પસદ હતો પણ કુમાર સ્થવિરને તે મુદ્દલ રુચ્યો નહિ. પાચ વર્ષ સુધી ગુરુ પાસે ગયા સિવાય ભિક્ષુને બીજી જગ્યાએ જવાનો નિષેધ છે, એવી માન્યતા પ્રચલિત થઇ પડી છે. મૂળ ત્રિપિટક ગ્રથમા આને આધાર નથી. શિષ્ય પાચ વર્ષ ગુરુના વિહારમા રહી અધ્યયન પૂરૂ કરે તે પછી બીજે જતા એવા ઉલ્લેખ ટીકાકારે અનેક સ્થળે કર્યા છે છતા એને પણ ઘણા અપવાદો છે. મુદ્દાનો વિષય અધ્યયન છે અને મારો વિનય વિગેરે ગ્રથોનો અભ્યાસ ઠીક થઇ ગયો હોવાથી ચિત્તને સ્વાસ્થ્ય રહે એવે સ્થળે જઇ રહેવામા આચાર્યની અડચણ ન જ હોય એમ

મારૂ કહેવુ હતુ પણ બ્રહ્મદેશમાના ઘણાખરા સ્થવિરો શાસ્ત્ર
દુર્ઢિર્બલીયસી એ ન્યાયના પૂજારી હોવાથી અને અમારા ગુ
તેમા અપવાદ રૂપ ન હોવાથી તેમણે મને ખુલ્લા દિલ
કુશિનારા જવાની રજા ન આપી 'તારે જવુ હોય તો જ
એમ તેમણે કહ્યું પણ તેમની મદદ વગર બરમી ગૃહસ્થો પાસે
મને આગબોટનુ ભાડુ મળવુ તદ્દન અશક્ય હતુ મને સઘ
દાખલ કરવાનો વિધિ થયો તે વખતે મોલમીનના પ્રસિ
બરમી વેપારી મોગશ્વહોયે ખૂબ પૈસો ખરચ્યો હતો, પણ ચ
વખતે કુમાર સ્થવિરની મજૂરી વગર એક રાતી પાઇ પણ
નહિ ખરચે એવી મને ખાત્રી હતી આથી ટિકીટના પેસા
સારૂ હુ તેમની પાસે ન ગયો ચિત્તગાગના કેટલાક બૌદ્ધ વેપા
રગૂનમા રહેતા હતા આ લોકોના બધા આચારવિચ
બગાળી લોકોના જેવા હતા માત્ર ધર્મે જ તેઓ બૌદ્ધ હત
તેમની જોડે મારે સાધારણ ઓળખાણ હતી એક દિવ
તેમની પાસે જઇ મે તેમને મારો કુશિનાગ જવાનો વિચ
જણાવ્યો અને તેમણે ખુશીપૂર્વક આગબોટનુ ત્રીજા વર્ગ
ભાડુ આપવા કબૂલ કર્યું

ત્યાર પછી થોડે જ દિવસે મારા પુસ્તકો વિગેરે સામા
સાથે લઇ હુ રગૂનથી કલકત્તે આવ્યો કયે દિવસે કલક
પહોચ્યો તે અત્યારે યાદ નથી પણ ૧૯૦૪ના જાન્યુઆરી
શરૂઆત હશે તે વખતે ધર્મપાલ જાપાન, અમેરિકા વિગે
દેશોને પ્રવાસે નીકળ્યા હતા અને તેમની ગેરહાજરીમ
મહાબોધિ સભાનુ કામ અનવરત્ન નામના એક સિહલી યુવક
હસ્તક હતુ આ ગૃહસ્થ બહુ અવ્યવસ્થિત હતા એવા ખ
મને અગાઉથી મળ્યા હતા પણ આ વખતે તેના સ્વભાવ

પારખુ થવાનુ સાધન નહોતુ હુ સભાગૃહમા ઉતર્યો પણ જમવાખાવાની અગવડ તે જ દિવસથી જણાવા લાગી અનવરત્ને મારી કશીએ સગવડ કરી નહિ મને પણ આ વખતે અગાઉની પેઠે 'મારુ શુ થશે' એવી મુદ્દલ પરવા નહોતી હિન્દી, સસ્કૃત અને અગ્રેજીનુ જરૂરજોગુ જ્ઞાન થઈ ગયુ હોવાથી ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા કોઈપણ જગ્યાએ મુસાફરી ક વા મારી તૈયારી હતી અને ભિક્ષા ઉપર નિર્વાહ કરવાની પણ મારી તેટલી જ તેયારી હોવાથી રસ્તે ઉદરપૂર્તિ કરવામા પણ કરી જ અડચણ નહિ આવે એવી મને ખાત્રી હતી કદાચ એવો વખત આવ્યો જ તો તે પણ સહન કરી લેવા હુ તૈયાર હતો. આથી કલકત્તાના શ્રીમત લોકો પાસે યાચના કરવાની તરખડમા ન પડતા બીજે કે ત્રીજે જ દિવસે કલકત્તા છોડી પગરસ્તે જ મુબઈ સુધી મુસાફરી કરવાનુ મે ઠરાવ્યુ રસ્તે કોઈ ટિકીટ કઢાવી આપે તો આગગાડીમા જવુ નહિ તો પગે ચાલવુ એવો વિચાર હતો અમુક જ દિવસે અમુક ઠેકાણે પહોચી જવુ એવો તો કઈ નિશ્ચય હતો જ નહિ દેશાટન કરતા દેશદેશના લોકોના રીતરિવાજ ઇ૦ જાણવા મળે અને હિન્દુસ્તાનના જૂદા જૂદા પ્રાતનુ જ્ઞાન મળે એ જ ઉદ્દેશ હતો

કલકત્તે આવ્યાને બીજે જ દિવસે એક ઝોળી તથા એક સખલાદીનુ મોટુ ચીવર (વસ્ત્ર) મે હાથે શીવી તૈયાર કર્યું મારા બધા પુસ્તકો અનવરત્નને સોપ્યા આમા મારી મે ગોવા છોડ્યુ ત્યારથી લખેલી નોધપોથી પણ હતી મારે હાથે કાગળમા બરોબર બાધી સીલ કરીને મે તે અનવરત્નને સોપી અને બરાબર સાચવી મૂકવા વાળીવાળીને ભલામણ કરી પણ હુ આ પુસ્તકના આરભમા કહી ગયો તેમ તેની બેદરકારીથી

નોધપોથી ખોવાઈ ગઈ ' બાકીના પુસ્તકોમાથી ઘણાખરા ૧૯૦૭ મા ધર્મપાલ તરફથી મને પાછા મળેલા આ બધી તૈયારી પછી એક બે દિવસમા જ એક દિવસ સવારે સૂર્યોદય પહેલા મે કલકત્તા છોડ્યુ અને રસ્તો પૂછતો પૂછતો હાવરા સ્ટેશન પહોચ્યો ત્યાથી બગાલ—નાગપુર રેલ્વેને રસ્તે મે ધીમે ધીમે ચાલવા માડ્યુ તે દિવસ મે મારી ઝોળીમા ભરી લીધેલા કેળા અને પાઉં ઉપર કાઢ્યો, રાત ક્યા ગાળી એ અત્યારે યાદ નથી બીજે દિવસ સવારે આદુલ સ્ટેશન આગળ પહોચ્યો ઝોળીમા કાઈ બાકી ન હોવાથી પ્રથમ જમવાની કઇક સગવડ શોધવાનો વિચાર કરી હું ગામમા ગયો.

ગામમા શીતલપ્રસાદ નામના એક ઉદાર વકીલ રહે છે એમ કોઇને મોઢે મે સાભળ્યુ હતુ ઘણુકરીને આદુલના સ્ટેશન માસ્તરે જ મને કહેલુ શીતલપ્રસાદ પોતાની ઓશરીમા અસીલો સાથે વાતો કરી રહ્યા હતા. 'કેમ આવ્યા છો?' એમ તેમણે મને હિન્દીમા પૂછ્યુ મે જવાબ આપ્યો 'જમવા સારૂ' તેમને આ મશ્કરી લાગી હશે કઈ પૈસાની મદદ જોઇએ છે કે કેમ વિગેરે સવાલો તેમણે પૂછ્યા, પણ મને બીજુ કઇ જ નહિ ફક્ત એક ટકનુ ભોજન જ જોઇએ છે, અને તે મારા નિયમ પ્રમાણે બાર વાગ્યા પહેલા મળે તો જ, એમ મે ચોખ્ખુ કહ્યુ તેમણે ઘણી જ ખુશીથી મને ભોજન કરાવવા હા પાડી અને કહ્યુ 'એટલુ જ જોઇતું હોય તો અહીથી હવે બીજે ક્યાય જવાની બિલકુલ જરૂર નથી અહીં નિગતે બેસો બાર વાગ્યાની અદર તમને મારા ગરીબ ઘરમા મળશે તે ભોજન હું આપને કરાવીશ' હુ બેઠો અગિયારેક વાગે જજમાને મને નોકરની સાથે નવા બાધેલા તળાવ ઉપર નહાવા મોકલ્યો,

અને તેમાથી પરવારતા તેમણે મારા જમવાની ગોઠવણ પણ કરી બંગાળી રીત પ્રમાણે અનેક શાકભાજી વિગેરે વસ્તુઓ હતી જમી લીધા પછી તેમણે 'કઇ દ્રવ્ય લેશો?' એમ મને ફરીવાર પૂછ્યુ પણ દ્રવ્ય પાસે ન રાખવુ એવો મારો સંકલ્પ હતો તે જણાવી અને મને જમાડયા માટે તેમનો ઉપકાર માની મે આદુલ સ્ટેશનનો રસ્તો પકડયો

આદુલના સ્ટેશન માસ્તર તેમ જ તેમના મદદનીશ બંને ખ્રિસ્તી હતા પણ તેઓ મારી સાથે ખૂબ ઉદારતાથી વર્ત્યા તે દિવસે સવારે આસિસ્ટંટ સ્ટેશન માસ્તર સાથે મારે વાત થઇ હતી, ત્યારે મે તેને પૂછેલુ કે કોઇ ગાડીના ગાર્ડના ડબ્બામા બેસી મારાથી મિદનાપૂર જઇ શકાય ખરૂ? તેણે કહ્યુ 'તમે પૅસેન્જર ટ્રેનમા જશો તો મિદનાપૂરને સ્ટેશને તમને કોઇ નહિ પૂછે સાધુસંન્યાસી છે એમ જાણી જવા દેશે ઉપરાત મારા કોઇ ઓળખીતા ગાર્ડને તમારે માટે કહી મૂકીશ.' પણ આમ ટિકીટ વગર મુસાફરી કરવી એ મને યોગ્ય ન લાગ્યુ મે તેને કહ્યુ 'ગાર્ડ મને જો તેના ડબ્બામા બેસાડીને લઇ જાય તો જ હું જાઉં, વગરટિકીટે પૅસેન્જર ટ્રેનમા તો હું ન જાઉં' અને તેણે સ્ટેશનમાસ્તરને વાત કરી. તેણે પણ મારી તરફ સારી પેઠે સહાનુભૂતિ બતાવી પણ પૅસેન્જર ટ્રેનના ગાર્ડ પોતાના ખાનામા નહિ લઇ જાય એમ કહ્યુ તે જ દિવસે બપોરે એક માલગાડી આદુલ સ્ટેશનથી મિદનાપૂર જનાર હતી તેના ગાર્ડની સાથે સ્ટેશનમાસ્તરને સારી ઓળખાણ હતી માલગાડીમા જવા હું તૈયાર છુ એમ જોઇ ગાર્ડ મને મિદનાપૂર સુધી ખુશીથી લઇ જશે એમ તેણે મને કહ્યું. મને પણ આ વાત ગમી અને હુ તે ગાડીમા મિદનાપૂર આવ્યો તે ગાડીનો

ગાર્ડ પણ ખ્રિસ્તી જ જણાયો તે મારી સાથે અત્યંત સ્નેહભાવથી વર્ત્યો પોતાની બેઠક તેણે મને આપી અને ૫ડે બધો રસ્તો ઉભો રહ્યો

મિદનાપુર પહોચ્યા પછી સ્ટેશન ઉપર રહેતા બે ત્રણ દક્ષિણી રેલ્વે કારકુનોને હુ મળ્યો પણ તેમની પાસેથી આગળ મુસાફરી કરવામા મદદ મળે એમ એમા ન લાગવાથી સ્ટેશન છોડી મિદનાપૂર શહેર તરફ મે ધીમે ધીમે ચાલવા માડ્યુ શહેર નજીક પહોચ્યો ત્યા મે રસ્તાની ડાબી બાજુએ એક ગાડી ઉભેલી જોઇ ત્યા બે ત્રણ બગાળી ગૃહસ્થો ઉભા હતા તેમને 'શહેરમા જવાનો રસ્તો આ જ કે?' એમ મે હિન્દીમા પૂછ્યુ તેમણે હા કહી એટલે હુ આગળ ચાલવા લાગ્યો તેવામા તેમનામાનો એક ગૃહસ્થ ઉતાવળો ઉતાવળો મારી પાછળ આવ્યો અને મને પૂછવા લાગ્યો 'તમને સસ્કૃતમા વાત કરતા આવડે છે?' મે કહ્યુ 'હા સસ્કૃતમા હુ સારી રીતે બોલી શકુ છુ, અગ્રેજી પણ જાણું છુ' તે કહે 'પેલી ગાડી ઉભી છે તે અમારા રાજાસાહેબની છે તેમણે સસ્કૃતમા એક ગ્રથ પણ લખ્યો છે' મે કહ્યુ તમારા રાજાસાહેબ જોડે મારે કશુ પ્રયોજન નથી, તો પણ તેમની મરજી હોય તો સસ્કૃતમા બોલવા મને હરકત નથી'

એટલામા રાજાસાહેબ ત્યા આવ્યા તેઓ બ્રાહ્મણ હતા અને તેમનુ નામ કૃષ્ણપ્રસાદ કે એવુ જ કઇ હતુ મિદનાપૂર જીલ્લામા તેમની મોટી જમીનદારી હતી અને તળ મિદનાપૂર શહેરમા એક મોટુ ઘર (જેને બંગાળીઓ કચેરી કહે છે) હતું. થોડીવાર સસ્કૃતમા વાતો થયા પછી રાજાએ મને પોતાની ગાડીમા કચેરીએ આવવા કહ્યુ પણ મને પગે ચાલતો જ

જવા દો એમ મે કહ્યુ તેણે વધુ આગ્રહ ન કર્યો પોતાની સાથેના એક ગૃહસ્થને મારી સાથે રાખી તેઓ ગયા રાત પડયા પછી હુ રાજાસાહેબની કચેરીમા જઇ પહોચ્યો બીજે દિવસે તેઓ ગામ જવાના હોવાથી તેમને તે જ રાતે ઘણુ કામ આટોપવાના હતા હું તેમને ન મળતા નજીકના એક-ઢાળિયામા મારૂ ચીવર પાથરી તેનો બીજો છેડો ઓઢી નિરાતે ઉંઘી ગયો મુસાફરીના થાકને લીધે હું ઘસઘસાટ ઉંઘવા લાગ્યો. અગિયાર વાગ્યાને સુમારે ઘોષ નામના એક વકીલે મારી પાસે આવી મને જગાડ્યો રાતે ભોજન કરવા સારૂ રાજાસાહેબે મને ખૂબ આગ્રહ કર્યો પણ બપોરે બાર વાગ્યા પછી હુ જમતો નથી એમ કહી તેમના મનનુ સમાધાન કર્યું બીજે દિવસ પોતાની જોડે ગામ આવવાનો તેમણે મને ખૂબ આગ્રહ કર્યો પણ મારા પ્રવાસનો ક્રમ મે અગાઉથી નક્કી કર્યો હોવાથી તેમની વિનતિને હું માન આપી શક્યો નહિ પોતાના માણસોને કહી મને નાગપૂરની ટિકીટ કઢાવી આપવાની વ્યવસ્થા કરી તેઓ પોતાને ગામ ગયા બીજે દિવસ હું ઘોષ વકીલને ઘેર જમ્યો અને રાજાસાહેબના ઓળખીતા ગૃહસ્થ સાથે સ્ટેશને આવ્યો રાજાસાહેબ અને તેમના મિત્રોએ કરેલ રકમમાથી મારી ટિકીટ લેવામા આવી, અને વધ્યા તે પૈસામાથી પેલા ગૃહસ્થે મને રસ્તામા ખાવા સારૂ ભાતુ બંધાવ્યુ

બીજે દિવસ બપોરે નાગપૂર પહોચ્યો વાટમા ભાતુ ખાઇ લીધુ હતુ તેથી જમવાની ફિકર નહોતી પરતુ રહેવુ ક્યા અને આવતી કાલનુ શુ એ સવાલ હતો જ એમને એમ સ્ટેશનથી શહેરમા આવ્યો શહેરમા પ્લેગનો કેર વર્તી રહ્યો હતો લોકો ઘરબાર છોડી બહાર રહેવા ચાલ્યા ગયા હતા અને ઉતરવાનું

સ્થાન મળવુ મુશ્કેલ હતું બે ચાર વાણિયા કે એવા જ કોઈ મળ્યા તે અંદર અદર કહેવા લાગ્યા 'કોઈ આર્યસમાજી લાગે છે' અહીં એને ભળતા ગૃહસ્થનુ ઘર કોનુ? આપે તો કદાચ માધવરાવ પાધ્યે આમને આશરો આપે' અને તેમાનો એક જણુ મારી તરફ વળીને કહે 'તમે માધવરાવ વકીલ શહેર બહાર રહે છે તેમને ત્યા જાઓ તે તમારી બધી વ્યવસ્થા કરશે' પાધ્યે વકીલની તપાસ કરતો કરતો લગભગ સાંજે ૭ વાગ્યે તેમના તબુ પર પહોચ્યો તેઓ કોઇ કેસ ચલાવવા સારૂ બહારગામ ગયા હતા અને રાતની ગાડીએ પાછા આવનાર હતા મને તેમના નાના ભાઇએ 'તેમનુ તમારે શુ કામ છે' વિગેરે અનેક સવાલો પૂછ્યા પણ તેના સવિસ્તર જવાબ આપવાની ભાજગડમા ન પડતા મે ટૂકમા જ જણાવ્યુ 'મારે કશુ ખાસ કામ નથી માત્ર એક દિવસ અહીં રહેવાનુ મળે અને માધવરાવને મળાય એથી વિશેષ મારો કશો હેતુ નથી રાત્રે તેમણે મને જમવા વિષે પૂછ્યુ પણ હું રાત્રે જમતો નથી એમ કહી તેમના તબુમા ચીવરની પથારી ઉપર હું નિરાતે સૂઇ ગયો.

શ્રી પાધ્યે વકીલ રાતની ગાડીએ જ આવ્યા આવ્યા કે તરત તેમને મારા ખબર મળ્યા હશે પણ તેમણે મને જગાડ્યો નહિ બીજે દિવસ તે જરા મોડા ઉઠ્યા એટલે તે પછી મારી અને તેમની મુલાકાત થઇ મે કશો પડદો ન રાખતા હું બૌદ્ધ છુ વિગેરે હકીકત તેમને જણાવી તેઓ સુધારાના હિમાયતી હોવાથી મારા ધર્માંતરનુ તેમને કશુ ખાસ ખોટુ ન લાગ્યુ તેમણે કહ્યું, 'બુદ્ધ પણ આખરે હતા તો અમારા પ્રાચીન મહર્ષિઓમાના જ એક, તેના મતને અનુસરવાથી

માણસ વટલાઇ જાય છે એમ હું બિલકુલ માનતો નથી શ્રી ઓકાકુરા નામના એક જપાની બૌદ્ધ અહીં આવ્યા હતા તે મારે જ ઘેર રહ્યા હતા હવે તમે નકામા ઇતરતિથર ન ભટકતા અહીં જ નિરાતે રહો અને જે કઇ ધર્મચિંતન કરવુ હોય તે અહીં રહ્યા કરો '

થોડા દિવસ નાગપૂરમા રહેવુ મને ઠીક લાગ્યુ શ્રી. પાય્યેએ મારે માટે એક નાનો તબૂ ઇલાયદો તણાવી આપ્યો નીચે ઘાસની પથારી કરી તે ઉપર હુ સૂતો શ્રી પાય્યેના તબૂ આગળ બીજા પણ બે ચાર ડેરા હતા તે બધાને ત્યાથી મને થોડી થોડી ભિક્ષા મળતી શ્રી પાય્યેએ એક માટીનુ છીછરુ રામપાત્ર મને આણી આપ્યુ હતું તેમા હું જમતો અને નહાવા સારૂ તેમજ પાણી ભરી રાખવા સારૂ એક બીજો ઘડો હતો અને હાથ ધોવા માટે એક ઠીબ હતી ટૂકમા —

मृत्पात्रमात्रविभवश्चोरासभोगचीवर ।
निर्भयो विहरिष्यामि कदा कायमगोपयन् ॥*

આ શાતિદેવાચાર્યની અભળાખાનો એ થોડા દિવસ મે ઠીક અનુભવ લીધો

શ્રી પાય્યેના તેમજ બીજાના તબૂઓથી મારો તંબૂ સારીપેઠે દૂર હતો ત્યા એરૂઝાઝરૂની તેમજ ચોરની બહુ બીક રહેતી પણ હું તો બેધડક રાતવરત બધે ફરતો, અને બોય ઘાસ ઉપર સઇ રહેતો લગભગ અઠવાડિયુ કે દોઢ અઠવાડિયુ

*માટીનુ શકોરૂ એ જ મારો વૈભવ અને ચોરને પણ કામ ન આવે એવુ ચીવર (પાસે રાખીને) હુ દેહની પરવા ન કરતા નિર્ભય થઇને ક્યારે વિચરીશ ?

કાઢ્યુ પણ કાયમને માટે અહી રહેવું અશક્ય હતુ વળી શ્રી પાધ્યે ગામમા રહેવા જાય તે પછી આ વગડામા મારાથી ન જ રહેવાત કારણ રોજ ભિક્ષાને સારૂ ચાર પાચ માઇલ ચાલતા જવુ અને ચાર પાચ માઇલ આવવુ પડત. તેથી નાગપૂર છોડી મુબઇ થઇ બનારસ અને ત્યાથી કુશિનારા જવુ એવો મે વિચાર કર્યો શ્રી પાધ્યેને મે મારો વિચાર જણાવ્યો તેમનુ કહેવુ એમ હતુ કે મારે નાગપૂરથી સીધા બનારસ જવુ પણ મે કહ્યુ ' આ વખત મારે મુમઇની બાજુ એકવાર જોવી છે હું પૂણામા હતો પણ મુબઇ જોયુ નથી અહીથી ઉમરાવતી પાસે જ છે તે પણ જોવા ઇચ્છા છે ' પાધ્યેએ વિશેષ હા ના ન કરતા ઉમરાવતીના વકીલ શ્રી ગોવિંદનારાયણ કાણે ઉપર મને ભલામણપત્ર લખી આપ્યો અને બીજે દિવસે સ્ટેશનપર આવી ઉમરાવતીની ટિકીટ કઢાવી આપી

ઉમરાવતી હુ મધરાતે પહોચ્યો એવે વખતે શ્રી કાણેને ઘેર જઇ બારણા ઉઘડાવવા ઠીક નહિ એમ ધારી સ્ટેશને જ ત્રીજા વર્ગની વેટિંગ રૂમમા ફરશ પર સૂઇ ગયો આથી બીજે દિવસ મને મરડો થઇ તબિયત એકાએક બગડી સવારે કાણે વકીલના ઘરનો પત્તો મેળવ્યો તેમણે મારો ઘણો સારો સત્કાર કર્યો એટલુ જ નહિ પણ શ્રી દાદાસાહેબ ખાપર્ડે વિગેરે ગૃહસ્થો જોડે તેમણે મારી ઓળખાણ કરાવી ત્યા બૌદ્ધધર્મ વિષે એક વ્યાખ્યાન મારે આપવુ એમ સૌનો આગ્રહ થવાથી મે બુદ્ધના મધ્યમ માર્ગ વિષે ત્યાના થિયોસૉફિકલ લૉજમા વ્યાખ્યાન આપ્યુ શ્રી ખાપર્ડે પ્રમુખ હતા તેમણે બૌદ્ધધર્મ ઉપર અનુકૂળ વિવેચન કર્યુ અને એકદરે મારૂં વ્યાખ્યાન બધાને ગમ્યુ હોય એમ જણાયુ પણ મરાઠીમા લવાનો મને

આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો તેથી વ્યાખ્યાન કેવુક નીવડશે એની ચિંતા મને છેવટ સુધી રહી

શ્રી કાણેએ મારો બધો ભાર ઉપાડી લીધો. ટિકીટના પૈસા બધા તેમણે આપ્યા કે કાળો કરી ભેગા કર્યા એની મને ખબર ન પડી તેમણે મુબઇમા શ્રી હરિ સીતારામ દીક્ષિત સૉલિસીટરને કાગળ લખી મારા આવવાની ખબર આપી, અને ઉમરાવતીથી નીકળતા પહેલા તાર પણ કર્યો આટલેથી પણ તેમને સતોષ ન થયો મને કહે 'જો તમે ન કચવાઓ તો તમારી સ્ત્રી તેમજ પુત્રી માટે હુ યથાશક્તિ થોડી રકમ મોકલતો રહુ' તેમની આ ઉદારતા માટે મે તેમનો અત્યત ઉપકાર માન્યો પણ તેવી દેણગી રકમ લેવા મે ના પાડી મે વિનયપૂર્વક કહ્યુ 'મારા સાળા દાક્તર છે અને પોતાની બહેનનો ભાર સહન કરવાની તેમની આયપત છે એટલે તમે નાહક ચિતા ન કરો' આમ કહી તેમના મનનુ સમાધાન કર્યું

માત્ર ત્રણ કે ચાર દિવસ હું ઉમરાવતીમા રહ્યો હોઇશ ત્યાથી મુબઇ આવ્યો. દાદર ગાડી બદલી માધો વાદરે ગયો શ્રી. દીક્ષિતે ગાડી તથા એક માણસને સ્ટેશન ઉપર મોકલ્યો હતો તે મને તેમને ઘેર લઇ ગયો તે દિવસે દીક્ષિતને ઘેર કઇક પ્રસંગ હતો કે પછી રવિવાર હોવાથી ઇષ્ટમિત્રોને જમવા તેડ્યા હતા, પણ ત્યા શ્રી દામોદર ગણેશ પાધ્યે વિગેરે લોકો આવ્યા હતા વેદાત ઉપર મારે તેમની સાથે લાબો વખત સુધી ચર્ચા થઇ. શ્રી. દાભોળકર કરીને એક ગૃહસ્થ પણ ત્યા આવ્યા હતા તેમણે મે ધર્માતર કર્યું તેને વિષે ભારે ખેદ પ્રદર્શિત કર્યો ખાસ કરીને સારસ્વતના નાતે મારા જેવા એક

હુશિયાર માણુસને ખોયો અને મેં સારસ્વત જેવી જાતિ ખોઇ એ વાત એમના દિલને અત્યંત કારી થઈ પડી '

દીક્ષિત મને બીજે દિવસ પોતાની સાથે મુબઈ લઇ ગયા અને એક ભાડુતી ગાડી કરી આપી તેના કોઇ નાતાવાળાને સાથે મોકલ્યો, તેણે મને મુબઇના કેટલાક જોવા લાયક સ્થળો બતાવ્યા હવે મારે મુબઈમા વધુ વખત રહેવાની જરૂર ન રહી તેથી તે જ રાત્ર નિકળી વડોદરા ગયો શ્રી દીક્ષિતે વડોદરાના તેમના એક મિત્ર શ્રી રામચદ્ર હરિ ગોખલેને આગળથી મારે વિષે લખ્યુ રાત્રે અગિયાર વાગે સ્ટેશને આવી મને ટિકીટ કઢાવી આપી અને ગાડીએ બેસાડયો

બીજે દિવસ સવારે શ્રી ગોખલે વડોદરાને સ્ટેશને હાજર હતા મારા વેશ ઉપરથી તેમણે મને ઓળખ્યો, અને પોતાની ગાડીમા મને ઘેર લઇ ગયા તેમને ઘેર જમવાખાવાની સગવડ સારી હતી પણ ત્યા મારે એક દિવસથી વધારે રહેવુ નહોતુ તેથી મે તે જ દિવસ રાતની ગાડીએ બેસી ઉર્જૈન જવાનુ ઠરાવ્યુ ગોખલેએ સ્ટેશને આવી ઉર્જૈનની ટિકીટ કઢાવી આપી બીજા પણ થોડા રૂપીઆ તેમણે આપવા માડયા પણ તે મે લીધા નહિ

ઉર્જૈનમા પ્લેગ ચાલતો હતો મારા જૂના મિત્ર કેળકર માસ્તર વિગેરે ગામ બહાર રહેતા હતા. મે તેમના ઘરનો માડમાડ પત્તો મેળવ્યો માધવકૉલૅજના તે વખતના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. ઢેકણેના તબૂમા કે પછી શ્રી કેળકરની ઝૂપડીમા ક્યાક ગ્યેો અત્યારે ચોક્કસ યાદ નથી શીલનાથ નામના કોઇએક વેરાગી તે વખતે કૈલાસમા રહેતા હતા તેમને આ બધા મડળે ગુરુ કર્યા હતા. તેમને મારે જરૂર મળવુ એવો સહુનો ભારે

આગ્રહ થયો આથી ઉજ્જૈનથી દેવાસ સુધી ચોવીસ માઇલ હું ચાલતો ગયો પણ આ ગ્રૅજ્યુએટ મંડળે મને કહ્યો હતો તેવો ભારે ધર્મસાક્ષાત્કાર આ બાવામા મને દેખાયો નહિ!

એક નાનીશી ટેકરી ઉપર બાવાજીની ગુફા હતી અને ગુફાના મ્હો આગળ એક ધૂણી ધખતી હતી બાવાજીને નમસ્કાર બમસ્કાર કર્યા વગર જ હું તેમની પાસે જઇને બેઠો! બાવાજીને તેમજ તેના શિષ્યમંડળને આ ગમ્યુ ન હોવુ જોઇએ! મે બાવાજીને થોડા પ્રશ્નો પૂછયા પણ બાવાજીએ તેના આડા-અવળા જવાબ આપી ઉડાવી દીધા બાવાજી તે વખતે ભાગના નિશામા ચકચૂર હોય એમ લાગ્યુ! તે દિવસ તો મારી સાથે હું ભાતું બાધી લાવ્યો હતો અને બાર વાગ્યા પહેલા રસ્તામાં જ ખાઇ લીધુ હતું તેથી રાત્રે જમવુ નહોતુ લગભગ સાત વાગ્યે શીલનાથના શિષ્યવૃંદે ધૂણીની પૂજા કરી શંખ ફૂંક્યા આ પૂજા વખતે આરતિ વિગેરે બધુ શીલનાથ બાવાજીના નામનુ થતુ! શીલનાથ જ જાણે પુરણપુરુષોત્તમ એવી જ તેમના શિષ્યમંડળની દઢ માન્યતા હોય એમ લાગ્યુ! ગમે તેમ હોય પણ મને આ બધુ કંઇ રુચ્યુ નહિ.

બીજે દિવસે શ્રી ગંગાધર શાસ્ત્રી જોડે મારી ભેટ થઇ એઓ દેવાસની અંગ્રેજી નિશાળના હેડમાસ્તર હતા, અને વિદ્યાવ્યાસંગી હતા તેમની મારી ઓળખાણ ક્યા અને કેવી રીતે થઈ એ ચોક્કસ યાદ નથી આવતું, પણ તેમણે મને પોતાને ઘેર જમવા આવવા આગ્રહ કર્યો અને ખાત્રી આપી કે મારા નિયમ મુજબ બાર વાગ્યાની અંદર બધુ તૈયાર થઇ જશે તે દિવસે અગિયાર સાડા અગિયાર વાગે હું તેમને ત્યા જમ્યો, અને બપોરે તેમની નિશાળમા મારૂ એક વ્યાખ્યાન

થયુ એકદરે દેવાસ આવવામા શીલનાથની મુલાકાત કરતા ગગાધર શાસ્ત્રીની મુલાકાતનો લાભ જ મને તો વિશેષ લાગ્યો '

દેવાસથી હુ ઇન્દૂર ગયો જવાનુ તો ઉજ્જૈનમા જ નક્કી કર્યું હતુ શ્રી કેળકરે ઇન્દૂરમા શ્રી કેતકર હેડમાસ્તરને મારે વિષે લખ્યુ હતુ તે પ્રમાણે તેમણે મને એક દિવસ પોતાને ત્યા રાખી ઉજ્જૈનની ટિકીટ કઢાવી આપી રવાના કર્યો ત્યા પ્રિ ઢેકણે, શ્રી કેળકર, વિગેરે ગૃહસ્થોએ ફાળો કરી મને ગ્વાલિયર રવાના કર્યો ગ્વાલિયરમા હુ દા. વાગળેને ત્યા જ ઉતર્યો ચાર વર્ષે અમે મળ્યા તેથી દા વાગળે અત્યત રાજી થયા મારો સન્યાસીનો વેશ તેમને ગમ્યો નહિ છતા મારા આદરસત્કારમા તેમણે કોઇ જાતની ન્યુન આવવા દીધી નહિ એક કે બે દિવસ તેમને ત્યા રહીને કાશી જવા નીકળ્યો દા વાગળેને તે દિવસ દરબારમા જરૂરી કામ હોવાથી મને સ્ટેશને મૂકવા આવી શક્યા નહિ, પણ મને ટિકીટ કઢાવી આપવા અને ગાડીએ બેસાડવા તેમણે પોતાના ભાણેજને મોકલ્યો તેણે ટિકીટ કઢાવી આપી અને મૂઠી ભરીને રૂપીઆ મારી આગળ ધર્યા. રૂપીઆ કેટલા હતા તે વગેરે કશુ ન પૂછતા મે તેને એટલુ જ કહ્યુ કે 'એ રૂપીઆ હુ કોઇ રીતે લઇ શકુ એમ નથી હું એનો સ્પર્શ નહિ કરૂ તમે તે લઈ જાઓ અને તમારા મામાને પાછા સોપજો '

કાશીમા સારનાથ આગળ બૌદ્ધલોકો માટે એક નાનુ વસતિગૃહ બધાયાનુ મારા સાભળવામા આવ્યુ હતુ તે મુજબ છાવણીને સ્ટેશને ઉતરી મે તે તરફનો રસ્તો પકડયો ત્યા સુમેધકર નામનો એક શ્રામણેર રહેતો હતો તેણે મને ખવડાવ્યુ

પણ આ વસતિગૃહ નાનું હોવાથી મારા રહેવાની સગવડ ત્યાં થાય એમ નહોતું એમ તેણે જણાવ્યું મેં તેને પૂછ્યું, 'અહીંથી કુશિનારા જવાનું કેટલું ભાડું પડે છે? તેટલું ગાડીભાડું મને અહીં કોઇ રીતે મળી શકે?' કુશિનારા નજીકના 'તહસીલ દૌરિયા' સ્ટેશનનું ભાડું અહીંથી એક રૂપીઓ ને રૂપર કંઇ આના થતું હતું તેટલા પૈસા સુમેધકરે પોતાની પાસેથી આપ્યા અને મને ત્યાં રવાના કર્યો

તહસીલ દૌરિયા હું સવારે પહોચ્યો. ત્યાંથી કુશિનારા ત્રેવિશ માઇલ થાય રસ્તો સીધો છે પણ વાટમાં જમવાનું શું તેની ફિકર હતી જ છતાં સ્ટેશને બેસી રહેવામાં તો કંઇ સાર નથી એમ વિચારી મે તરત જ ચાલવા માંડ્યું પાંચ છ માઇલ ચાલ્યો ત્યાં બપોર થવા આવ્યા તેથી નજીકના એક ગામમાં ત્યાંના કોઇ ક્ષત્રિય જમીનદારને ઘેર હું ગયો તેણે મારૂં સારી રીતે આતિથ્ય કર્યું. જમ્યા પછી મે આગળ ચાલવા માંડ્યું રાત્રે વાટમાં જ એક લુહારને ઘેર સૂતો અને બીજે દિવસે સવારે કુશિનારા જઇ પહોચ્યો

આ સ્થાન ગોરખપુર જીલ્લાના કસયા તાલુકાના ગામથી બે માઇલ છે હાલ એને 'માથા કુવર કા કોટ' કહે છે આસપાસના અનાડી લોકોને અહીની બુદ્ધની મૂર્તિ જોઇને ભારે આશ્ચર્ય થાય છે! તે વિષેના ઇતિહાસની તેમને બિલકુલ ખબર નથી! પાછળ કહી ગયો છું કે મહાવીર ભિક્ષુએ શ્રી ખેજરી નામના બરમી વેપારીની મદદથી અહીં એક ધર્મશાળા બાંધી છે મહાવીર ભિક્ષુ એ જ ધર્મશાળામાં રહેતા હતા તેની સાથે ઉત્તર તરફનો કોઈ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ભિક્ષુ રહેતો હતો શ્રી ખેજરીએ એક બરમી ગૃહસ્થને ભિક્ષુઓની સંભાળ

લેવા અને ધર્મશાળા સાચવવા ત્યા રાખ્યો હતો મહાવીર ભિક્ષુએ મારૂ સ્વાગત સારૂ કર્યું અને મને રહેવાને એક ઓરડી આપી. આઠ પદર દિવસ હું તે ઓરડીમા રહ્યો, પણ મારા ધ્યાનસમાધિમા ત્યા બહુ ખલેલ પહોચવા લાગી

મારી ઓરડીની બહાર વિશ્વામિત્રમેનકાનુ (રવિવર્માનુ દોરેલુ) એક ચિત્ર ટાગેલુ હતુ આડખેપડખેના ગામડાઓમાથી લોકો ધર્મશાળા જોવા આવતા, અને આ ચિત્ર તરફ જોઇને ખડખડાટ હસતા તેમ ન કરવા મે તેમને અનેક વાર કહ્યુ પણ રોજ નવા નવા માણસો આવે તેથી તેની કઇ અસર ન થઇ આથી મે મહાવીર ભિક્ષુને કહ્યુ, 'તમે આ ચિત્ર અહીથી કાઢી નાખો અથવા તો છેવટ અહીથી તો તેને ખસેડો જ અને બીજે ક્યાક લટકાવો, એટલે મને તેનો ત્રાસ થતો અટકે' પણ ચિત્ર ખજાનચીના માણસે મૂકેલુ હોવાથી મહાવીર ભિક્ષુને તે કાઢી નાખવુ ઠીક ન લાગ્યુ! અંતે મે તેને અવળુ કરી મૂક્યુ પણ પેલા બરમીએ તે પાછુ ચત્તુ કરીને મૂક્યુ! કુશિનારા આવવાનો મુખ્ય હેતુ મનને શાતિ મળે એ જ હતો પણ આ એક નાનકડા ચિત્રે તેમા બેહદ ખલેલ કરી હવે ધર્મશાળા છોડી જવા સિવાય બીજો ઉપાય રહ્યો નહિ!

એક દિવસ મહાવીર ભિક્ષુની સાથે મારે આ વિષે સારી પેઠે બોલાચાલી થઇ અને એ બ્હાનાનો લાભ લઇ મે ધર્મશાળા છોડી બુદ્ધના મ દિરની પાછળના ખડેરમા ઉગેલું એક જગલી ઝાડ હતું, તેની નીચે થોડીએક જગ્યા સાફ કરી હું ત્યા રહેવા લાગ્યો એક દિવસ તો કસયા ગામમા જઇ એક વકીલને ઘેરથી ભિક્ષા લાવ્યો પણ બીજા દિવસથી મહાવીર

ભિક્ષુએ પોતાના પાત્રમાથી મારી ભિક્ષા હું જ્યા બેઠો હતો ત્યા મોકલવા માડી. આમ ભિક્ષા મેળવવાની ફિકર રહી નહિ

૧૯૦૪ના જાન્યુઆરીની ૨૫મી તારીખે હુ કુશિનારા પહોચ્યો હતો એક બે અઠવાડિયા ધર્મશાળાની ઓરડીમા ગાળ્યા. અને બીજા બે અઢી મહિના પેલા ઝાડ નીચે ગયા મારી જીદગીના એકાતવાસમા ગાળેલા પહેલા દિવસો તે આ જ ભગવાન બુદ્ધે ભયભૈરવ સૂત્રમા કહેલા ભયભૈરવનો મે આ ઠેકાણે પહેલી જ વાર અનુભવ કર્યો આ સૂત્રમા ભગવાન બુદ્ધ કહે છે 'હે ભિક્ષુઓ! હું ચૌદશ, અમાસ, પૂનમ અને આઠમને દિવસે, જ્યા ભૂતપિશાચાદિનો બહુ ભય હોય છે એમ કહેવાય છે ત્યા જઈને રહુ છુ રાતે એકાદ મોર ઝાડ ઉપરથી સૂકી ડાખળી નીચે પાડતો હોય, એકાદુ જાનવર નજીક આવતું હોય અથવા તો પવનથી ઝાડના પાદડા ખડખડે તેવો જ મારા શરીરમા ભયનો સચાર થતો તે વખતે જો હું અહીથી તહી ફરતો હોઉં તો ફરતા ફરતા જ તે ભયનો નાશ કરતો. ઉભો હોઉં ને મને બીક લાગે તો ઉભા ઉભા જ હું બીકનો નાશ કરતો, બેઠો હોઉં ને મારી પાસે આવે તો હુ બેઠા બેઠા તે બીકનો નાશ કરતો, અને બિછાનામા પડયો હોઉં ને જો મને ભય લાગે તો તે જ સ્થિતિમા હું તેનું દમન કરતો' આ અને એવા જ બીજાં સૂત્રોમા કહેલી બાબતોનો અનુભવ લેવાની મને અહી તક મળી. રાતે નોળિયા, વરૂ, વિગેરે જનાવર સૂકા પાદડા ઉપર થઈને દોડયા જાય અને તે વખતે મારૂ શરીર ભીતિથી કપી ઉઠે પણ તે ક્ષણે જે સ્થિતિમા હુ હોઉં તે જ સ્થિતિમા રહીને તે બીકનું હુ દમન કરતો

મહાવીર ભિક્ષુએ મને પાથરવા સારૂ એક પથરણુ આપ્યુ હતું એક દિવસ બાગ રહેઠાણના ઝાડ નીચે ખેતરમા તે પથરણુ પાથરીને હુ સૂતો હતો મધરાતને સુમારે ઉઠીને હું શૌચ કરવા ગયો પાછો આવીને જોઉ છુ તો પથરણાની કોર ઉપર કઈ લાકડુ પડયુ હોય એવી વસ્તુ જોઇ મને શકા આવી અને મેં ચપટી વગાડી એટલે ત્યા પડેલો સાપ ધીરેધીરે ચાલ્યો ગયો તે દિવસથી બુદ્ધમદિરની બહારના ઓટા ઉપર હુ સુવા લાગ્યો આ ઓટો જમીનથી ઉંચો હોવાથી એરૂઝાઝરૂ પથારીમા આવવાનો સંભવ થોડો હતો પરતુ ઓટા ઉપર ઝાડની કે એવી કશી ઓથ ન હોવાથી રાતે ઝાકળ પડે અને મારી પથારી ભીંજાઈ જાય ઉપરાત ઓટાની જમીન છોની હોવાથી ટાઢ પણ ખૂબ વાય

મૂર્તિ નામનો એક કબીરપથી સાધુ પાસેના જ એક ગામમા રહેતો હતો તે વખતોવખત મારી પાસે આવતો અને ધર્મચર્ચા કરતો હુ પણ તેને બુદ્ધની ભાવના વિગેરેના પ્રકાર કહેતો એક દિવસ મારા રહેઠાણથી બે માઇલ દૂર આવેલા એક મસાણમા જવાનુ અમે ઠરાવ્યુ, અને તે પ્રમાણે તે આખી રાત ત્યા ગાળી શિયાળ, વરૂ, વિગેરે જનાવરો તો આ મસાણમા હતા જ, પણ તે કરતાયે મૃતશરીરના અવયવો, હાડકા વિગેરે ચોમેર પડેલા હોવાથી આ જગ્યા અધિક બિહામણી લાગતી હતી ત્યાથી માણસની ખોપરી વિગેરે અનેક હાડકા ભેગા કરી આણી તે ઉપર મે કેટલાક દિવસ સુધી ધ્યાન કર્યું।

આ પહેલા મને રાનજંગલમા ફરવાની ટેવ નહોતી એમ નહિ અમારૂ સાખવળ ગામ હજી રાનજગલ જ છે. હજુ

પણ ત્યા સૂર્યાસ્ત પછી વાઘની ત્રાડ વર્ષમા ઘણીવાર ગવા મળે છે અને ત્યા રાતમધરાત અનેકવેળા હુ ફર્યો મસાણ આગળ થઇને એકલા જવાઆવવામા મને મુદલ ન લાગતી પણ તે વખતે મનની વૃત્તિ જૂદી હતી સાપ, ભૂત, પિશાચ કે ચોર આવે તો પણ તેની સામે થવા ા દંડુકો અને ધારિયુ રહેતા વાઘ ઉપર હુમલો કરવાની મારામા હરહમેશ ધમક રહેતી અહીંની વાત જૂદી જ અહીં શિયાળ વિગેરે બાહ્ય શત્રુઓનો પ્રતિકાર માત્ર ા અને શાંતિથી કરવાનો હતો આથી રાતે વરૂ આવ્યુ કે તેને ભગાડવા હુ દોડતો નહિ મારા શરીરથી જો આ તૃપ્ત થતુ હોય તો ભલે તે તૃપ્ત થાઓ, એવો સકલ્પ હુ ચૂપ રહેતો મતલબ કે કુશિનારાની આસપાસ મને એક જાતનો ધાર્મિક અનુભવ લેવા મળ્યો તે અપૂર્વ હતો કહેવુ જોઇએ

૧૯૦૪ ના એપ્રિલમા ધર્મપાલ જાપાન, અમેરિકા વિગેરે રી કલકત્તા આવ્યા, અને ત્યાથી કાશી આવ્યા ત્યા એક ઔદ્યોગિક શાળા સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો. મને તેમના બે કાગળ આવ્યા એટલે કાશી જઇ તેમને મળવુ એમ ક્કી કર્યું એપ્રિલની આખરે હુ કાશી ગયો, અને ત્યા ર્મશાળાની નજીકના એક વડ નીચે મે એક બે અઠવાડિયા ા ધર્મપાલ મને મળવા શહેરમાથી આવ્યા હતા અને વસ ત્યા સારનાથનો મેળો ભરાયો હતો જ્યા બેસી ગુરુએ ઉપદેશ કર્યો તે જ ઠેકાણે અશોક રાજાએ બંધાવેલ મોટો સ્તૂપ છે મેળામા આવેલા અનેક લોકો આ જગ્યા આવ્યા. ધર્મપાલે મને કહ્યુ. 'આ લોકો ... જગ્યાની

પ્રાચીન માહિતી નહિ હોય તેથી તમે તે તેમને કહો' મે કહ્યું, 'એમા હું સફળ નહિ થાઉં નાહકનો ત્રાસ થશે' પણ તેમણે ખૂબ આગ્રહ કર્યો તેથી છેવટે સ્તૂપ આગળની ઉચ્ચ જગ્યા ઉપર ચઢી લોકોને ઉદ્દેશાને હું આ પ્રમાણે બોલ્યો—

'આ સ્તૂપનો ઇતિહાસ આપનામાના ઘણાખરાને માલમ નહિ હોય સાર્વભૌમ અશોક રાજાએ આ સ્તૂપ પહેલવહેલે બાંધ્યો—' આ વાતો કહેવાની મે શરૂઆત કરી પણ વચમા જ એક જણ હિન્દીમા બોલી ઉઠ્યો, 'અરે આ બધા નાહકન ગપ્પા શેના મારે જાઓ છો?' આ તો 'ધાચીનો ટોપ છે એમ અમે જીદગી આખી સાભળતા આવ્યા છીએ! ધાચીનો ટોપ આવડો મોટો હોઇ જ ન શકે, અને એમ હોવા વિષે ઇતિહાસમા કશોયે પુરાવો નથી મળતો વગેરે વિચારો જણાવી મે એ માણસને સમજાવવા મહેનત કરી. એટલામા વળી બીજો તેનો કોઈ સોબતી તપી ઉઠ્યો ને બોલ્યો 'તમે બકો છો' અમારા બાપદાદા આટલા કાળ કહેતા આવ્યા તે બધુ ખોટુ અને તમારો ઇતિહાસ એક સાચો ખરૂ ને? ધાચીએ આ ટોપ ચણાવેલો અને એક ઠેકડે તે તેની ઉપર ચડતો' ('કૂદ પડતા થા') ખબર છે?' ખલાસ થયુ! મારૂ વ્યાખ્યાન ત્યા જ સમાપ્ત થયુ! શ્રોતૃવૃંદમા હસાહસ મચી રહી અને મારી સંપૂર્ણ હાર થઇ એમ સૌ કોઇની ખાત્રી થઈ ચૂકી!

અતે તેમનામા ઇજનેરનું કામ કરી પેન્શને પહોચેલ એક ગૃહસ્થ હતા તેમણે ધર્મપાલને કહ્યું 'અમારા લોકોને જૂના ઇતિહાસની વાત કરવામા કશો સાર નથી તમે અમેરિકા જાપાન, વિગેરે દેશ ફરી આવ્યા છો, ત્યાના લોકો વિષે તેમજ ઉદ્યોગધધાઓ વિષે કંઈ માહિતી આ લોકો આગળ કહેશો તે

તેનો કંઈક ઉપયોગ થશે ' ધર્મપાલે તેમ કરવાની હા કહી એટલે તે ગૃહસ્થ માટીના ટેકરા ઉપર ચડી ગયા અને પ્રાસ્તાવિક ભાષણ કરી શ્રોતૃસમુદાયને ધર્મપાલની ઓળખાણ કરાવી પછી ધર્મપાલે આપેલુ ભાષણ તેણે હિન્દીમા સમજાવ્યુ પણ તેનુય પરિણામ જેવુ જોઇએ તેવુ ન થયુ એમ મારૂં માનવુ છે છતા ઘોઘાટ કર્યા વગર લોકોએ સાભળ્યુ એ જ અહોભાગ્ય !

જે દેશમા બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર થયો, જ્યાના લોકોએ ચીન વિગેરે હિન્દ બહારના દેશોમા પણ તે ધર્મની ધજા ફરકાવી, તે જ દેશના લોકોનુ આવુ શોચનીય અજ્ઞાન જોઇને મારૂ મન ઉદાસ થઈ ગયુ બૌદ્ધધર્મના તેમના અજ્ઞાનનુ તો કંઇ નહિ પણ બીજી બાબતોમા પણ મહારાષ્ટ્ર કે બગાળ કરતા કાશી, કુશિનારા વિગેરે પ્રદેશના લોકો અત્યત પછાત છે. તળ કાશીમા જે થોડાઘણા શાસ્ત્રીપડિતો છે તેટલા જ, પણ કાશી છોડી બે ચાર માઇલ પણ બહાર નીકળો કે ગામડાઓમા નર્યું અજ્ઞાન જ અજ્ઞાન વ્યાપી રહ્યુ છે આ દશ બાર વર્ષમા કંઇ સુધારો થયો હોય તો પ્રભુ જાણે, પણ હું જ્યારની વાત કરી રહ્યો છુ તે વખતે તો આપણી બાજુના કરતા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના લોકો અતિ પછાત હતા અને મોટામોટા ગામોમા પણ પ્રાથમિક કેળવણીની સુદ્ધા સગવડ નહોતી આ ગામડાના બ્રાહ્મણોને સુદ્ધા લખતાવાચતા ન આવડે ! સહી કરતા આવડવુ એ તો જાણે ભારે વિદ્યા મનાય ! પ્રાચીન કાળમા બધા સુધારાઓમા અગ્રેસર તરીકે પકાએલા આ મધ્યદેશની આવી ખેદજનક સ્થિતિ જોઇને કયા દેશહિતેચ્છુને લાગી નહિ આવે !

હું જે વડના ઝાડ નીચે રહેતો હતો, તેની પાસે જ એક જૈન દેરાસર હતું તેની બહારની બાજુએ લાંબાલાંબા ઓટા બાંધ્યા છે રાતે હું એ ઓટા ઉપર સૂતો જૈનમંદિરનો પૂજારી ત્યાંથી થોડે દૂર એક ધર્મશાળામાં રહેતો અને પુરાણું વસ્તુસંશોધક ખાતાએ નજીકના ગામના એક માણસને ત્યાંથી કોઈ પાણોપથરો ઉપાડી ન જાય તેટલા ખાતર ચાર માંડ ચાર રૂપીઆને દરમાયે ચોકીદાર રાખ્યો હતો આ માણસ કોઈવાર મને કહેતો કે દેરાસરની આસપાસ ભયંકર ભૂતપિશાચોનો વાસ છે અને સૂરજ આથમ્યા પછી ત્યાં થઈને જતાઆવતા લોકો બહુ બ્હીએ છે ત્યાં સૂવાનું છાડી ધર્મશાળામાં સૂવાનો મને તેણે ઘણીવાર ઉપદેશ કર્યો પણ મેં તે જગ્યા છોડી નહિ

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ઉનાળો બહુ સખત હોય છે એક દિવસ બપોરે હું પેલા વડ નીચે બેઠો હતો ત્યાં દેરાસરની પાછળની બાજુએ ખોદકામ કરનારો એક મજૂર જૈન ધર્મશાળામાંથી માટીના ઘડામાં પાણી ભરીને આવતો હતો તેને મેં મારા કમંડળમાં થોડું પાણી નાખવા કહ્યું પણ તેણે નમ્રતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો 'મહારાજ તમે કહો છો તેમ હું કેમ કરૂં ?' મને લાગ્યું કે આસપાસ પાણીની અતિ તંગીને લીધે આ પ્રમાણે થોડું પાણી મને આપે તો બીજા મજૂરો તેના ઉપર ગુસ્સે થાય એ બીકે તે મને પાણી નહિ આપતો હોય તેથી મેં તેને કહ્યું 'મને પાણી આપવાથી જો તને કોઈ રીતે હરકત આવે એમ હોય તો ન આપતો' તેણે ઘડો નીચે મેલી મારે પગે પડીને કહ્યું 'મહારાજ, પાવળું પાણી આપવામાં મારૂં શું લૂટાઈ જવાનું હતું ? પણ હવે તમને

સાચી વાત કરી દઉ છુ હું જાતે મોચી છુ અને તેથી જ આપના જેવા ઉચ્ચ વરણને મારા હાથનું પાણી આપી પાપનો ભાગી કેમ થાઉં ?' મે કહ્યું 'રોહીદાસ સત પણ ચમાર હતા છતા તેને બધા લોકો માન આપતા તે જ પ્રમાણે હું પણ જાતિભેદમા માનનારો માણસ નથી તું કઇ જાત છે એ જોડે મારે નિસ્બત નથી મારે તો ફક્ત પાણી જોઇએ છે અને તે તું આપ એટલે બસ ' આ પ્રમાણે મે તેને ખૂબ ઉપદેશ આપ્યો તે કઇ જવાબ ન આપી શક્યો માત્ર ફરી મારે પગે પડીને બોલ્યો, ' આપ ગમે તેટલો ઉપદેશ કરો, અથવા તો હું જો આપને ગુન્હેગાર દેખાતો હોઉં તો મારૂ અહીંને અહીં ગળુ વાઢી નાખો પણ આવા પાપમા પડવા મને કહેશો નહિ !' છેવટે એ ખરા તડકામા જૈન ધર્મશાળાના બાગને કુવે જઇ ત્યાના પૂજારી પાસેથી મારે પાણી લેવુ પડયુ !

આ એક જ બાબત ઉપરથી યુરોપ, અમેરિકા, વિગેરે દેશોના હલકા વર્ગોની અને અહીના ઢેડ, ચમાર વિગેરે લોકોની સ્થિતિમા કેટલો ફેર છે અને ત્યાના જેટલો સુધારો આ દેશમા કરતા કેટલા આયાસ પડે એમ છે એ સહેજે દેખાઇ આવે છે. ઇશ્વરના સૃષ્ટિનિયમને આધારે જ પોતે નીચ સરજાએલ છે એવી ભાવના પશ્ચિમના ગરીબ વર્ગોમા બિલકુલ નથી સમાજની ખોટી રચનાને લીધે પોતે નીચા દરજ્જાના બન્યા છે અને તે રચનામા ફેરફાર કરાવવાની સાથે જ પોતાની ઉન્નતિ થવાની એવી તેમની દૃઢ માન્યતા છે પણ આપણે ત્યા તો અંત્યજો વિગેરેમા પોતે જે સ્થિતિમા જન્મ્યા તે તેમને યોગ્ય લાગે છે એટલુ જ નહિ પણ કોઇ સુધારાનો હિમાયતી તેમની વચ્ચે જઇ ચડે તો તે અધર્માચરણ કરે છે એવી ગાઢી સમજણ ઘર

કરી બેઠી છે ! કેળવણીનો પ્રચાર કર્યા વગર હજારો વર્ષથી મૂળ ઘાલી બેઠેલા આ સંસ્કારો પર હુમલો કરવા મથવું નિરર્થક છે ફરજીયાત કેળવણી જેવું કંઇને કંઇ હિન્દુસ્તાનમાં શરૂ થયા વગર આ પછાત વર્ગોની ઉન્નતિની આશા રાખવી ફોગટ છે

પેલા ઝાડ નીચે એક બે અઠવાડિયાં ગાળી હું કાશીની છાવણીમાં જે બંગલામાં ધર્મપાલ રહેતા હતા ત્યાં રહેવા ગયો ત્યાં પણ હું બે અઠવાડિયાં રહ્યો અને જૂન મહિનાની શરૂઆતમાં ધર્મપાલના કહેવાથી બુદ્ધગયા ગયો ત્યાંવાળા સુમંગલ ભિક્ષુ બીજે ક્યાંક ગયા હતા ધર્મપાલને તેના ખાનગી વર્તન વિષે શંકા પેદા થવાથી તેને ત્યાંથી ખસેડી એક સિંહલી ઉપાસકને ત્યાંની વ્યવસ્થા સોંપી હતી તેણે મારી ઠીક બરદાસ રાખી ધર્મપાલ દર મહિને ખર્ચના પૈસા તે ઉપાસકને જ મોકલતા અને તે જ બધો હિસાબ રાખતો મારે કશી ફિકર કરવી ન પડતી જમીને ત્રણેક વાગે હું નિરંજરા નદીની રેતમાં એકાદ ઝાડ નીચે બેસતો અને બૌદ્ધગ્રંથમાં કહેલ ધ્યાનભાવનાદિક પ્રકાર કરતો

અહીં આ સ્થાન વિષે કેટલીક માહિતી આપવી અયોગ્ય નહિ ગણાય બુદ્ધ ભગવાને બોધિસત્ત્વ અવસ્થામાં બુદ્ધગયાની પડોશમાં છ વરસ સુધી ઘોર તપ કર્યું માત્ર મગનો કે કળથીનો ઉકાળો પીને તે ઘણા દિવસ રહ્યા, ઉપવાસ કર્યા, બધું કર્યું પણ નિર્વાણપ્રાપ્તિ ન થઇ અંતે દેહદમનનો માર્ગ મેલી તેમણે ધીમેધીમે ખોરાક લેવો શરૂ કર્યો પણ આથી તેમની સાથે જે પાંચ ભિક્ષુ રહેતા હતા તેમને ખૂબ ખોટું લાગ્યું, અને જેને પોતે ગુરુ સમાન ગણતા હતા તે આ ગૌતમબુદ્ધ ઢોંગી

એમ કહી બુદ્ધગુરુનો ત્યાગ કરી તેઓ વારાણસી આવ્યા પછી તો બોધિસત્ત્વ ત્યા જ રહ્યા અને દેહને ટલુ અન્ન ગ્રહણ કરી તેમણે પોતાનું ધર્મચિંતન ચલાવ્યું પૂનમને દિવસે સુજાતા નામની ક્ષત્રિય કન્યાએ આપેલી ઇને રાતની વેળાયે બુદ્ધગયાના મદિરની લગોલગ ીપળાના ઝાડ* નીચે આવીને બેઠા હતા તે રાતે વને તત્ત્વજ્ઞાનનો સપૂર્ણ બોધ થયો અને મારની ેનાનો પરાજય કરી પ્હો ફાટયા પહેલા પોતે સબુદ્ધ ુસ્તકોમા પણ બોધિસત્ત્વની માર જોડેની લડાઇના ર્ણનો છે ગમે તેમ હો, પણ બુદ્ધગુરુના પરિનિર્વાણ ા સ્થળને ખૂબ મહત્ત્વ મળ્યુ અનેક રાજાઓ અને ોકોએ અહી અનેક મદિરો, સ્તૂપો, અને વિહાર આમાથી ફક્ત મુખ્ય મદિર સિવાય બાકીના બધા આજે માટીમા મળી ગયા છે ઇસ્વી સનના પાચમા સેલોનના સુવિખ્યાત મહાનામ રાજાએ અહી એક હાર બાધી તેમા સોનાનુ નકશીકામ કરાવ્યુ હતું અને તી અને માણેકના જડતર હતા એમ કહેવાય છે આ ગી જગ્યા આજે પણ બતાવવામા આવે છે પણ ત્યા ાટીના ઢગલા સિવાય કઇ જ નજરે પડતુ નથી.

ગ મદિરની આવી જ દુર્દશા હતી મંદિર ઉપર વડ ાડો ઉગીઉગીને શિખરનો એક ભાગ ધસી પડયો હતો,

* ઝાડ નીચે બુદ્ધ બેઠા હતા તે ઝાડ એક દુષ્ટ રાજાએ યુ એવી લોકવાયકા છે પણ તે જ ઠેકાણે ઉગેલ તે ક શાખા અત્યારે ત્યા છે

અને આસપાસનું મેદાન પૂરાતા પૂરાતા મંદિર ધરતીમાં ઢંકાઈ જવાની તૈયારીમાં હતું. પરંતુ ૧૮૭૬ના શિયાળામાં બરમાના મિંદોમિન રાજાએ આ મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર સારૂ ત્રણ બરમી અમલદારોની એક સમિતિ બુદ્ધગયા મોકલી એ સમિતિએ અહીંના મહંતની અનુમતિથી આ મંદિરની મરામત શરૂ કરી પણ બ્રિટીશ સરકારને આ વાત પસંદ ન પડી' બરમાનો રાજા પુષ્કળ પૈસો વાપરી કંઈ અવનવા ફેરફારો કરી મૂકે એવી બ્રિટીશ સરકારને બીક લાગી આથી સરકારે મિંદોમિન રાજાએ મોકલેલ પ્રતિનિધિઓના કામમાં દખલ કરી પછી બંને સરકારો વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો અને અંતે એવો ઠરાવ થયો કે બ્રિટીશ સરકારે જ જૂની કળાનો નાશ થવા ન દેતા મંદિરની મરામત કરાવવી, અને તેમાં ખર્ચ થાય તે બરમી રાજાએ ઉપાડવો ! આ મુજબ એક અંગ્રેજ ઇજનેરની દેખરેખ હેઠળ આ મંદિરની મરામત કરવામાં આવી આ પ્રસંગે સરકારે ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રને રોકીને તેમની પાસે બુદ્ધગયાને લગતી તમામ હકીકત ભેગી કરાવી અને તે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરી. વળી ત્યાંની મૂર્તિ અને બીજી પુરાતન વસ્તુઓની દેખરેખ રાખવા એક રખેવાળ પણ નીમ્યો

મિંદોમિન રાજાએ એક ધર્મશાળા બાંધી ત્યાં પોતા તરફથી બે ત્રણ બરમી ભિક્ષુ રાખ્યા અને બુદ્ધ ભગવાનની પૂજા સારૂ પુષ્કળ રત્નજડિત સામગ્રી બ્રહ્મદેશથી મોકલી મંદિરની જમીન ઉપર અહીંના મહંતનો કબજો હતો પણ બરમી ભિક્ષુઓ અને તેની વચ્ચે કોઈ દિવસ અણબનાવ નહોતો. અંગ્રેજ સરકારે ૧૮૮૬ના જાન્યુઆરીમાં થિબો રાજાને પદભ્રષ્ટ કરી બ્રહ્મદેશને હિન્દ સાથે જોડી દીધો. તે વખતે

બુદ્ધગયાના ભિક્ષુઓ નિરાશ્રિત થવાથી દેશ ગયા અને મિંદોમિન રાજા તરફથી આવેલ ઝવેરાત મહંતના કબજામા આવ્યુ તે હજુ સુધી તેની પાસે જ છે ત્યારથી મહંતને આ વેરાન મંદિરની કિંમત જણાઈ આવી, અને તે ઉપર પોતાની માલીકી વધારે ને વધારે મજબૂત કરવા તેણે શરૂઆત કરી

૧૮૯૧ મા કર્નલ આલકોટની સાથે ધર્મપાલ સિલોનથી બૌદ્ધક્ષેત્રોની યાત્રા કરવા આવ્યા ગયાના મંદિરની દુર્દશા જોઇને તેમનુ મન ઉદ્વેગ પામ્યુ બૌદ્ધ મંદિરની સંભાળ લેનારૂં હવે ત્યા કોઈ ન રહ્યું હોવાથી ચોગાનમા જંગલ થવા માડ્યુ હતુ અને આ જગ્યા ગામના લોકોને શૌચવિધિ કરવાનું સ્થાન થઇ પડી હતી ! ગામના છોકરા દિવસ બધો મંદિરમા ઘુસી બુદ્ધની મૂર્તિના ચોતરા ઉપર રમતા અને પથ્થર ફેંકી ત્યાની શોભાનો નાશ કરતા. મહંતે નામનો એક ચોકીદાર રાખ્યો હતો, પણ તે મંદિરનું રક્ષણ કરવા તરફ લગીરે ધ્યાન ન આપતો તે તો બૌદ્ધ જાત્રાળુઓ તરફથી બુદ્ધની મૂર્તિ આગળ ધરવામા આવતી વસ્તુઓ તરફ જ વિશેષ ધ્યાન રાખતો ! આવી દુર્દશા જોઇને ધર્મપાલનું ચિત્ત બૌદ્ધના આ પવિત્ર સ્થળ તરફ વળ્યુ અને સ્વદેશ પાછા જઈ આ મંદિરના પુનરૂદ્ધાર સારૂ તેણે એક સભા સ્થાપી તેનું જ નામ 'મહાબોધિ સભા'

૧૮૯૩ મા મહાબોધિ સભાના મંત્રી તરીકે અમેરિકામા શિકાગો ખાતે મળેલી સર્વધર્મ પરિષદમા ધર્મપાલે હાજરી આપી આને લીધે હિન્દી તેમજ યુરોપીઅન લોકોમા તેનું માન ખૂબ વધ્યુ. અમેરિકાથી પાછા ફરતા તે જાપાન ઉતર્યા અને ત્યાંના

કોઇ પ્રાચીન મંદિરમાંથી એક સુંદર બુદ્ધમૂર્તિ લાવ્યા. તેમનો ઇરાદો એવો હતો કે આ મૂર્તિને બુદ્ધગયાના મંદિરમાં ઉપલે માળે સ્થાપવી. પણ મહંતને આ વાતની ખબર પડી, કે તરત તેણે તે સામે વાંધો લીધો. આ મૂર્તિ ગયા શહેરમાં વરસ સવા વરસ પડી રહી. છેવટે ધર્મપાલે એક દિવસ ભળસ્કે તેને ત્યાંથી ઉઠાવી બુદ્ધગયા લઈ જઇને ઉપરને માળે સ્થાપી દીધી, અને બે ભિક્ષુને ત્યાં મૂકી પૂજાની શરૂઆત કરી. આ વાતની મહંતને ખબર પડતાં તેણે પોતાના બે માણસ મોકલી બખેડો કરાવ્યો અને મૂર્તિને ત્યાંથી ઉપાડીને બહારના આંગણામાં ફેંકી દીધી! આથી બુદ્ધગયામાં જ નહિ પણ ગયા શહેરમાંયે ખૂબ શોર મચી ગયો. ગયાના માજીસ્ટ્રેટ મિ મેકફર્સને ધર્મપાલના અને મૂર્તિના રક્ષણ સારૂ પોલીસ મોકલી આપી.

આ બધા બખેડા દરમ્યાન ધર્મપાલને તેના કેટલાક મિત્રોએ મહંત ઉપર ફરિયાદ માંડવાની સલાહ આપી. પણ સિલોનવાળા અમારા ગુરુ શ્રી સુમંગલાચાર્ય (મહાબોધિ સભાના પ્રમુખ) વિગેરે વિચારી લોકો આવી ફરિયાદ માંડવાની વિરુદ્ધ હતા. તો પણ તેમણે તપાસ કરવા સારૂ એક સિંહલી બૅરિસ્ટરને સિલોનથી મોકલ્યો. તેણે પણ એવો જ મત આપ્યો કે ફરિયાદ ન કરવી. છતાં ધર્મપાલે પોતાના હિન્દી અને અંગ્રેજ મિત્રોની સલાહથી મહંત ઉપર ફરિયાદ માંડી. મહંત ખૂબ પૈસાવાળો માણસ હોવાથી તેણે કલકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ બૅરિસ્ટર મનમોહન ઘોષને પોતાની તરફથી રોક્યા. પણ આખરે મૅકફર્સન સાહેબે બૌદ્ધોનો હક સાચો ઠરાવી મહંતના ચાર શિષ્યોને સજા કરી. મહંતે જીલ્લા જજને ત્યાં અપીલ કરી.

ત્યા થોડી સજા કાયમ રહી અને થોડીમા ફેરફાર થયો ત્યાથી મનમોહન ઘોષ આ કેસ કલકત્તાની હાઇકોર્ટમા લઇ ગયા અને કલકત્તાના હિન્દી તેમજ અગ્રેજી છાપાઓમા ખૂબ ચળવળ કરી બુદ્ધગયાના માજીસ્ટ્રેટે અને જજજે આપેલા ચુકાદાથી હિન્દુધર્મ ઉપર ભારે ફટકો પડવા સભવ છે એવી બૅરિસ્ટર ઘોષની દલીલ હતી છેવટે હાઇકોર્ટનો કેસ ન્યાયમૂર્તિ બૅનરજી અને વડા ન્યાયમૂર્તિ સમક્ષ આવ્યો તેમણે પોતાના ચુકાદામા એટલુ તો કબૂલ રાખ્યુ કે બુદ્ધગયાના મદિરમા પૂજા વિગેરે કરવાનો બૌદ્ધાનો હક ચાલ્યો આવે છે પણ મહતની રજા વગર ત્યા નવી મૂર્તિની સ્થાપના કરવાનો બૌદ્ધલોકોને અધિકાર નથી એમ કહી નીચલી અદાલતોના ચુકાદાને ફેરવી નાખ્યો અને મહતના શિષ્યોને છોડી મૂક્યા

આ કેસમા ધર્મપાલને પુષ્કળ ખરચ થઇ ગયુ મહાબોધિ સભાએ ભેગુ કરેલ ત્રીસથી ચાળીસ હજારનુ ભડોળ આ કેસમા વપરાઈ ગયુ આથી સિલોન વિગેરેમા ધર્મપાલ સામે લોકોના મન ખાટા થયા અને મહાબોધિ સભાના કાર્ય માટે સિલોનમાથી તેને પૈસા મેળવવા મુશ્કેલ થઇ પડ્યા માત્ર બગ્મી લોકોની શ્રદ્ધા તેના ઉપરથી ઓછી ન થઇ આ કેસ પછી પણ તેમના તરફથી તેને ખૂબ મદદ મળતી આ બાજુ મહતની પણ ધર્મપાલ ઉપર અત્યત વક્રદૃષ્ટિ થઇ નવી ધર્મશાળા બાધવા થોડી જમીન ધર્મપાલને આપવાનુ મહતે કબૂલ્યુ હતુ વેચાણખત પણ તૈયાર થઇ ગયુ હતુ પણ ધર્મપાલ પોતાની સામે પડવાનો છે એમ જાણતા જ મહતે ખતને રજીસ્ટર થવા ન દીધુ પછી તો અણબનાવ વધતો ગયો અને પરિણામે ઉપર કહ્યો તે દાવો થયો

હવે આ બુદ્ધગયાના શૈવ મહંતને બૌદ્ધમંદિરનો હક કેવી રીતે મળ્યો, તે વિષે થોડું કહેવું અસ્થાને નહિ ગણાય બાદશાહ શાહજહાન ગાદીએ આવ્યો તે અગાઉ ગિરિ નામનો કોઇ એક શિવપંથી પંજાબી સંન્યાસી આ મંદિરની પડોશમાં આવીને રહ્યો. તે વખતે અહીં બિલકુલ વસ્તી નહોતી. આજુબાજુના વિહારો તેમજ બીજાં મકાનો ખંડેર થઇ પડ્યાં હતાં ને ઉપર ઘાસ તેમજ કાંટાનાં ઝાડ ઉગી નીકળી જંગલ બન્યું હતું આવા સ્થાનમાં સાપ વિગેરે તો હોય જ પણ તે ઉપરાંત વાઘ ઇ૦ હિંસક પશુઓ પણ ત્યાં વસતાં એમ કહેવાય છે પેલા સંન્યાસીએ આવા આ નિર્જન સ્થાનમાં પોતાની મઢુલી બાંધી ધીમેધીમે તેની કીર્તિ આસપાસનાં ગામોમાં ફેલાઇ અને તેના શિષ્યો પણ વધવા લાગ્યા એવો જ એનો કોઇએક સેવક શાહજહાંના દરબારમાં હશે તેની વગથી આ સંન્યાસીને મંદિરની પડોશમાં આવેલાં બે ગામ ઇનામ મળ્યાં ત્યારથી તેના મુખ્ય શિષ્યને સૌ મહંત કહેવા લાગ્યા. મંદિરના આસપાસના ખંડેરોની ઇંટો અને પાણા ભેગા કરી મહંતે પોતાને સારૂ અને પોતાના શિષ્યોને સારૂ એક મોટો મઠ બાંધ્યો મંદિર ફરતી અશોક રાજાએ કોરેલા થાંભલાઓની જે વાડ કરાવી હતી તેમાંના ઘણાખરા થાંભલાઓ મહંતે પોતાનો મઠ બાંધવામાં વાપર્યા અને બુદ્ધની કેટલીએ મૂર્તિઓને અવળાં મ્હો કરી મઠની ભીંતોમાં તેમજ મઠની બહારની દીવાલોમાં ચણી દીધી ' લૉર્ડ કર્ઝને જૂની ઇમારતોના રક્ષણનો કાયદો પસાર કરી મહંતને અશોકના સ્તંભો પાછા તેની મૂળ જગ્યા ઉપર મૂકવા ફરજ પાડી પણ બુદ્ધની તેમજ બોધિસત્ત્વની કેટલીએ મૂર્તિઓ હજુયે મહંતના મઠની ભીંતોમાં

દટાએલી પડી છે' કાળચક્રનો ફેરો ફેરો વિલક્ષણ છે તેનો આ જગ્યાએ બરોબર અનુભવ થાય છે

આ પ્રમાણે આ જગ્યા ઉપર મહંતના હક સ્થાપિત થયાથી અહીંની પરિસ્થિતિ બહુ વિચિત્ર થઇ પડી છે. બૌદ્ધ લોકો સરકારની મદદથી પોતાનો હક છીનવી લેશે એવી બીકને લીધે મહંત બૌદ્ધો તરફ હમેશા શકાની નજરે જુએ છે સરકાર પણ આ બાબતમા માથુ મારવા નથી માગતી અને કશુ ચોક્કસ ધોરણ રાખતી નથી ' બૌદ્ધલોકો બુદ્ધની મૂર્તિની પૂજા કરે છે એટલે મહતે મદિરમાની બુદ્ધમૂર્તિને કપાળે એક મોટુ ત્રિપુડ કરી તેને વિષ્ણુનો નવમો અવતાર બનાવ્યો !* અને તેની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ પૂજા કરવાને એક બ્રાહ્મણ પૂજારી નીમ્યો ' આમ કરીને બૌદ્ધલોકોને અંદર આવવાની બધી કરવી એવો મહતનો ઘાટ હતો પણ સરકારે તેની આ તદબીર ચાલવા ન દેતા બૌદ્ધોને માટે મદિર હરહમેશ મુક્તદ્વાર રાખવા મહતને ફરજ પાડી' છતા મૂર્તિને ત્રિપુડ વગેરે કરવાની મહતની વિધિ જેમની તેમ ચાલુ રહેવા દીધી બુદ્ધ સન્યાસી હતા, અને તે કોઇ દિવસ ગધમાલાદિક ધારણ ન કરતા આથી મૂર્તિને ત્રિપુડ કરેલુ જોઇને બૌદ્ધલોકોની લાગણી દુખાય છે મહતને પણ પોતાનો મનોરથ પૂરો ન થયો એ મનમા સાલે છે. અને સરકારને કોઇવાર એક પક્ષ તરફથી તો કોઇવાર બીજા પક્ષ તરફથી ટીકાદ્વારા કે એવા જ બીજા કોઇ ને કોઇ

*બુદ્ધને હિન્દુધર્મમા પુરાણકાળથી જ વિષ્ણુના દશ અવતારમાથી નવમા અવતારનુ સ્થાન અપાયુ છે મહંતે એ વસ્તુ નવી ચલાવી એમ કહેવુ એ બરોબર નથી.

કાગ્ણુસર ત્રાસ થાય છે જ મહતે સરકાર ઉપર ચીડાઇને પેલી બરમી ધર્મશાળા પોતાના કબજામા લેવા હિન્દી પ્રધાન ઉપર તથા ધર્મપાલ ઉપર અદાલતમા દાવો માડ્યો હતો સામે ધર્મપાલ પણ સરકારે મહતને ત્રિપુડ કરવાની બાબત છૂટ આપ્યા માટે છાપાઓમા સરકાર વિરુદ્ધ અવારનવાર કડક ટીકાઓ કરે છે ટૂકમા, આ સ્થળે મહત, બૌદ્ધ અને સરકાર એમ ત્રણ સત્તાઓનો ત્રિભેટો થતો હોવાથી બુદ્ધના વખતમા અને તે પછી સૈકાઓ સૂધી જે શાતિ અહીં વર્તી રહી હતી તેવી શાતિ ફરી પાછી વર્તવી આજે અશક્ય થઇ પડી છે

મહતને મળવા હુ એક બે વાર ગયો તેણે મારી ઠીક આગતાસ્વાગતા કરી પોતે મને રોજ સીધુસામગ્રી મોકલશે એમ તેણે કહ્યુ, પણ તેના દાનની મને જરૂર નહોતી મે તેને કહ્યુ 'તમારી આ ઉદારતાને સારૂ હુ તમારો આભારી છુ પણ મને હાલ તેવી જરૂર નથી આ ગામના લોકો સાવ અજ્ઞાન છે, તેથી તેમને શિક્ષણ આપવાની બાબતમા આપે તેમને મદદ કરવી એ ધર્મગુર તરીકે આપની ફરજ છે રાજારજવાડાઓએ આપને જે જાગીરો આપી છે તે કેવળ યાચકોને સતોષવા સારૂ નહિ પણ દેશમા વિદ્યા અને જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય એટલા સારૂ આપેલ છે જાપાનમા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ વિદ્યાના પ્રચાર માટે ખૂબ મહેનત લે છે 'સિંગાનજી' નામના બૌદ્ધપથના ધર્માધિકારીએ ખુદ પોતાના દીકરાને જ્ઞાન મેળવવા માટે વિલાયત મોકલ્યો છે. પરતુ આપના શિષ્યો ગૃહત્યાગ કરી સન્યાસી બનીને ખેતરોના રખોપા શિવાય બીજુ કઈ જ કામ કરતા હોય એમ દેખાતુ નથી ! તે પણ જાણે કે ઠીક,

પણ આ આપના રહેઠાણના સ્થળમા ગરીબ લોકોને સારૂ એક હિન્દી નિશાળ પણ નથી' આ સ્થિતિ શોચનીય નથી? જાપાન, યૂરોપ, અમેરિકા વિગેરે દેશોના શ્રીમત લોકો આ સ્થળ જોવા આવે છે તે વખતે અહીંના લોકો તેમની પાસે હાથ લાબા કરી ભીખ માગે છે અને પેટ કૂટી તેમને પગે પડે છે, તેમની આગળ લાબા થઇ સૂઇ જાય છે, આ બધુ આપણુને હિન્દી લોકોને અત્યત શરમ ભરેલુ લાગવુ જોઇએ ખાસ કરીને આપ અહીંના કુલમુખ્તયાર કહેવાઓ છો તો પછી આ છોકરાઓના વર્તનની ઘણી જોખમદારી આપના જ ઉપર આવે છે, એ ઉપર હુ આપનુ ધ્યાન ખેચુ છુ'

આવી મતલબની વાતચીત ઘણીવાર સુધી થઇ મહતને મારા કહ્યાનું જરાય ખોટુ ન લાગતા મારી સૂચના વિષે પોતાની અનુમતિ જ દર્શાવી પોતે એકાદ નિશાળ ઉઘાડવામા મદદ કરશે છેવટ એ બાબત વિચાર તો કરશે જ, એમ તેણે કહ્યુ પણ લગભગ મહિનો વીત્યો છતા તેણે હા કે ના કઇ જ જવાબ ન મળ્યો અતે બોઝ નામે એક સરકારી રખેવાળ તે વખતે ત્યા હતો તેને મે આ બાબત મહત પાસે પૂછપરછ કરવા મે કહ્યુ તપાસને અતે મહતે જે ખુલાસો કર્યો તે આ પ્રમાણે—

'અહીંના લોકોને માટે નિશાળ કાઢવી એ મહતને યોગ્ય નથી લાગતું કારણ કે આ લોકો ભણીગણીને હુશિયાર થાય તો મજૂરી કરતા શરમાતા શીખે અને તેમ થાય તો મહતને મોટી અડચણ ઉભી થાય અને આસપાસના ખેતરો ખેડવા સારૂ બહારગામથી લોક લાવવા પડે.'

અંતે આ કામમા મહતની મદદની આશા છોડી જાતે જ અને તે મહેનત કરી જોવી એવો વિચાર કરી ખરચમા કરકસર કરીને થોડી બચત કરવા મે પેલા સિંહલી ઉપાસકને કહ્યુ તેમજ આ નિશાળના કામમા બનતી મદદ કરવા ધર્મપાલને પણ મે લખ્યુ એ જ અરસામા એક પતુજી પણ અમને મળી ગયો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મફત શિક્ષણ આપવાનુ જો તે કબૂલ કરે તો તેને અમારે માસિક પાચ રૂપીઆ આપવા એવો અમે ઠરાવ કર્યો તેણે પણ આ વાત કબૂલ રાખી પરતુ છોકરાઓના વાલી તદ્દન મુફ્લિસ હોવાથી પોતાના છોકરાઓને પેન, પાટી કે ચોપડીઓ પણ અપાવે નહિ અમે ઉપાસકને ગયા મોકલી પ્રાથમિક પુસ્તકો વિગેરે વસ્તુઓ મગાવ્યા આ વાતની મહતને ખબર પડતા તેણે ખૂબ વિરોધ માડયો પેલા મહેતાજીનો ભાઇ મહતને ત્યા કારકુન હતો, તેને મહતે ધમકી આપી કે જો તમારો ભાઇ અહીંના છોકરાઓને મફત ભણાવવાનુ કામ કરશે તો તમને તેમજ તમારા ભાઇને બંનેને બુદ્ધગયા મેલી ભાગવુ પડશે ! બિચારો મહેતાજી ગભરાયો, અને અમારી સાથે કરેલો કરાર પોતે કોઇ રીતે પાળી શકે એમ નથી એવુ અમને ચોખ્ખુ જણાવી દીધુ આખરે તેણે આણેલા પાટી, પેન અને પુસ્તકો નિશાળના છોકરાઓને વહેચી દઇ અમે ચૂપ રહ્યા !

એક હરણને શિકારીનુ બાણ વાગ્યુ તેણે તે મહા મહેનતે બહાર ખેચી કાઢી જગલ તરફ નાસવા માડયુ પણ જખમમાથી લોહીની જે ધાર ચાલી તેની નિશાનીથી શિકારીએ તેનો પત્તો મેળવી અને તેને પકડયુ મોતની વેળાયે હરણ બોલ્યુ 'જે લોહીએ આજ સુધી મારૂ પોષણ કર્યું તે જ લોહી

મારા કમનશીબે મારા મોતનુ કારણુ થઇ પડયુ !' સન્યાસી વિગેરે આપણા ધર્મપ્રચારક ગણાતા લોકો વિષે વાત કરવાનો પ્રસગ આવે છે ત્યારે આવી જ જાતના ઉદ્દગારો મોઢામાથી નીકળ્યા વિના રહેતા નથી જે કાળે છાપવાની કળા નીકળી નહોતી તે વખતે સાધુસન્યાસી જ દેશના ચાલતા બોલતા પુસ્તકો હતા સ્ત્રીપુત્રાદિકની જ જાળ ન હોવાથી તેઓ દેશાટન દ્વારા સર્વત્ર સચાર કરી જ્ઞાન મેળવતા અને નિર્વ્યાજવૃત્તિથી અને મહેનતાણું લીધા વગર તેનું વિતરણુ કરતા આવા લોકોના પ્રયત્નથી ભારતવાસીઓનું શીલ કેટલુ ઉજ્જવળ બન્યુ હતું તેની સાક્ષી હ્યુએનસગ, ફાહીન, વિગેરે ચીની મુસાફરોએ પોતાની યાત્રાની તવારીખમા આપેલ છે પણુ આજે એ જ સાધુ સંન્યાસીઓ આપણી પ્રગતિમા આડે આવે છે ! એટલું જ નહિ પણુ કેટલેક અંશે આપણી આજની દુર્દશાનુ કારણ તેઓ જ છે એમ કહેવુ અયુક્ત નહિ ગણાય

હવે મહ તે શિરસ્તાની રૂએ સ્થાપેલા પોતાના હકથી ઉભી થએલી વિચિત્ર પરિસ્થિતિ હેઠળ લાબો વખત રહેવુ મને ગમ્યુ નહિ તોપણુ ચતુર્માસ હોવાથી તુરત હું બીજે ક્યાક જઈ શકુ એમ નહોતુ તેથી આ બે ત્રણુ મહિના મે સિયામી બાષામા છાપેલ ત્રિપિટક ગ્ર થ વાચવામા ગાળ્યા માત્ર સાજ વખતે ઘણુખરું હુ નિરજરા નદીને કાઠે જઇને બેસતો, અને બાકીનો બધો વખત વાચનમા ગાળતો

ચાતુર્માસ પૂરો થતા હું, ઉપાસક અને અનવરત્ન અમે ત્રણે જણા રાજગૃહ જોવા ગયા આ જગ્યા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલ્વેના તિલય્યા સ્ટેશનથી સોળ માઇલ છે બુદ્ધના વખતમા એ મગધ દેશની રાજધાનીનું શહેર હતું આસપાસ ગૃધ્રકૂટ,

પાંડવ, વેભાર, વિગેરે ટેકરીઓ આવેલ છે. અંદર દાખલ થવાના રસ્તામાં એક ગરમ પાણીનો ઝરો આવે છે બુદ્ધના વખતમાં તેને તપોદા કહેતા આગળ જતાં થોડે છેટે સપ્તપર્ણી ગુફા છે બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી મહાકાશ્યપ સ્થવિરે અહીં જ પાંચસો ભિક્ષુઓની સભા ભરી ધર્મવિનયાદિ બુદ્ધના ઉપદેશનો સંગ્રહ કર્યો ભિક્ષુઓની સભા સારૂ અજાતશત્રુ રાજાએ આ ગુફાના મો આગળ મોટો મંડપ તૈયાર કરાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે બુદ્ધ પછી થોડે જ વર્ષે રાજગૃહને ઉતરતી કળા બેઠી નંદે પોતાની રાજધાની પાટલીપુત્રમાં સ્થાપી એટલે રાજગૃહ સૂનું થઇ પડયું આજે પણ આ સ્થાન વેરાન પડ્યું છે એક ઉદાસીપંથના સંન્યાસીએ પડોશના ગામમાં પોતાનો મઠ બાંધ્યો છે, તો પણ બુદ્ધગયાના મહંતની પેઠે તેણે આ સ્થળ ઉપર કબજો નથી જમાવ્યો અહીં મગધરાજાનો ગજમહેલ હતો મૂળ એ જગ્યા જરાસંધના મહેલની છે એમ કહેવાય છે અને આજે તો ગરમ પાણીનો ઝરો અને એવા જ બીજા સ્થળોને પૌરાણિક સ્વરૂપ આપીને બ્રાહ્મણો જાત્રાળુઓ પાસેથી પૈસા કઢાવે છે ! છતાં ગયાના જેટલું આ સ્થળને મહત્ત્વ નથી મળ્યું અમે એક દિવસ ત્યાં ગાળી પાછા બુદ્ધગયા આવ્યા ત્યાંથી હું અને ઉપાસક કુશિનારા ગયા.

આ શિયાળાની શરૂઆત હતી એટલે મેં મારા અગાઉના સ્થાન ઉપર ચીવરની એક નાની ઝૂંપડી બનાવી અને તેમાં એક ખાટલો રખાવી રહેવા લાગ્યો ચાતુર્માસ બુદ્ધગયામાં ગાળ્યાથી મારા એકાંતવાસમાં ભંગ પડયો હતો મહંત અને તેના શિષ્યોના અનેક દુષ્કર્મ કાને પડવાથી શાંતિનો ભંગ થતો. આથી ફરી સાત આઠ મહિના એકાંતમાં રહેવું એવી

પ્રબળ ઇચ્છા થઇ ચંદ્રમુનિ નામે તરુણ બરમી ભિક્ષુ હાલ કુશિનારામા હતો ખેજારીએ તેને સસ્કૃત અને હિન્દી ભાષા શીખવવામા પુષ્કળ પૈસો ખરચી મદદ કરી હતી અને મહાવીર ભિક્ષુ પછી કુશિનારાની ધર્મશાળાની વ્યવસ્થા તેના જ હાથમા આવનાર હતી. તેણે મને એવી સલાહ આપી કે જો મારે એકાતવાસ કરવો હોય તો માડલે જવુ ત્યા સગાઇ કરીને એક પર્વત છે તેના ઉપર પુષ્કળ ગુફાઓ હોવાથી ધ્યાનભાવનાદિ કરનારા ઘણા ભિક્ષુઓ ત્યા રહે છે ચદ્રમુનિ બ્રહ્મદેશથી તાજો જ આવેલ હોવાથી મને તેના કથન ઉપર વિશ્વાસ બેઠો અને ફરી એકવાર બ્રહ્મદેશ જવાનો મે વિચાર કર્યો આમ છતા કુશિનારામા એક મહિનો તો રહેવુ જ પડ્યુ

અહીના લોકો બહુ ચોરટા મહાવીર ભિક્ષુ ધર્મશાળાને સારૂ ૧૫૦૦ રૂપીઆ સાથે લઇને તહસીલ દૌરિયાથી આવતા હતા ત્યા રસ્તામા તેમની ગાડી ઉંધી વાળી ચોરોએ તેમની પૈસાથી ભરેલી થેલી પડાવી! ધર્મશાળા બધાયા પહેલા મહાવીર ભિક્ષુ અને તેનો એક શિષ્ય ઝૂપડીમા રહેતા રાતને વખતે ચોરોએ ઝૂપડીનુ બારણુ તોડી મહાવીર ભિક્ષુના ઓશીકા નીચેથી રેશમી ચીવર કાઢી લીધુ! બીજે એક પ્રસગે તો તેમણે બુદ્ધમદિરના તાળા તોડી કામ્બોડિયાના રાજકુમારે બુદ્ધની મૂર્તિને ચડાવેલ કિમતી વાઘા સિક્કે ચોરી જઈ ખેતરમા દાટ્યા! પાછળથી પાચ છ મહિને પોલીસે આ ચોરી પકડેલી

આવા આ લોકો હોઇ બૌદ્ધ લોકો સામે તેમનો વિરોધ દેખાઇ આવતો, છતા મે જોયુ કે મારી સાથેનુ તેમનુ વર્તન

જૂદા જ પ્રકારનું હતું મારા ચીવર અને ભિક્ષાપાત્ર હું ગમે ત્યા નાખીને ચાલ્યો જાઉં, તેને કોઇ હાથ અડાડતું નહિ આ વખતે કુશિનારામા આવીને રહ્યો ત્યારે ગામના લોકો મને ખૂબ પ્રેમભાવથી પોતાને ત્યા બોલાવે અને જમાડે પણ ખરા મારી સાથે આમ વર્તવાનુ તેમને શુ પ્રયોજન એનો ઉકેલ હુ ઘણા દિવસ સુધી કરી શક્યો નહિ એક દિવસ ગામના એક ખેડૂતને ઘેરથી જમીને પાછા વળતા મારો હાથ લૂછવાનો નાનો ટુવાલ રસ્તામા પડી ગયો એક છોકરાએ ઉપાડી ઘેર લઇ જઇ તે પોતાની માને આપ્યો આ વાતની આજુબાજુના લોકોને જાણ થતા જ તેઓ તે બિચારી બાઇ પર કોપ્યા 'પેલા બાવાનુ કપડુ ચોરી લાવી ઘરમા રાખીને તારે આ ગામ ઉપર આફત આણવી છે કે શુ?' એમ કહી તેનો પીછો પકડ્યો ! બિચારી બાઇ એમ ને એમ ધોમ તડકામા દોડતી હાફતી મારી પાસે આવી અને મારે પગે પડીને કહેવા લાગી કે 'આ રસ્તામા પડેલુ તમારૂ કપડુ મારો છોકરો અજાણ્યા ઉપાડીને ઘેર લાવ્યો. આટલો આ મારો ગુન્હો થયો. મને માફ કરો મારા ગામના લોકોએ નાહક મારા ઉપર ચોરીનુ આળ ચડાવ્યુ છે' મે વસ્ત્ર એ બિચારી બાઇને જ આપી દીધુ, અને ત્યાના એક ખેડૂતને કહ્યુ કે 'આ બિચારી ડોશીને કે તેના દીકરાને કોઇ સતાવશો નહિ, મેં તેને મારી રાજીખુશીથી એ કપડુ આપ્યુ છે' બીજે એક ખેડૂત મારી પાસે આવી મને કહેવા લાગ્યો 'તમે આ જગલમા રાતની વેળાએ એકલા રહો છો, એને તે શુ કહેવુ? દી આથમ્યા પછી એકલા જવાની અમારી તો છાતી નથી ચાલતી આ જગ્યાએ તો ભયકર દેવતાઓના થાનક છે' મે જવાબ

આપ્યો ' એ દેવતાઓ મારૂં કશુ જ અકલ્યાણ કરે એમ નથી. કરશે તો મારૂં રક્ષણ જ કરશે; નહિ તો ચૂપ રહેશે ' મને કશી હરકત નહિ કરે ' આ બે બનાવો ઉપરથી મારા તરફની ગામલોકની લાગણીના મૂળમા બીક હતી એમ મારા મનમા શંકા થઇ, અને તપાસ કરતા એ વાત સાચી નીકળી.

આ ગામમા પુષ્કળ ભૂતપિશાચ અને ઉપદ્રવ કરનારી દેવતાઓનો વાસો હતો તેમને નસાડવા સારૂ ગામલોકો એક નામીચા ભુવાને લાવ્યા તે મંત્રેલા ચોખા ખોળામા લઇ ખાટલા ઉપર બેઠો અને ખાટલાને ચાર માણસ પાસે ઉપડાવી જ્યા જ્યા ભૂતપિશાચના થાનક મનાતા હતા ત્યા ત્યા તે ખાટલો તેણે ફેરવાવ્યો ભૂવો મંત્રના જપ કરતો જાય અને ચારે દિશામા ચોખા ફેંકતો જાય. પણ જેવો તે મારા સ્થાન આગળ આવ્યો તેવો જ તે એકાએક ખાટલા ઉપરથી હેઠો ઉછળી પડયો ! પાછળથી મંત્રો ભણવાનુ પૂરૂ કર્યા પછી તેણે એવો ખુલાસો કર્યો કે 'બધા યક્ષપિશાચ વિગેરેનું તો હુ દમન કરી શક્યો પણ બુદ્ધમંદિરની પાછળ જે દેવતા રહે છે તેની આગળ મારૂ કઇ ચાલ્યુ નહિ ! ' આથી આવા ભયંકર દેવતાના સ્થાનકમા રહેનારો જે હુ તે ન્હાનાસૂના ભૂતપ્રેત ઉપર આણ વર્તાવતો હોવો જ જોઇએ; તેથી આવા માણસના માલની ચોરી વિગેરે કરીને જો તેના ગુન્હામા આવીશુ તો તે તો કદાચ કોઇક દિવસ બધી મહા ભયંકર દેવતાઓને ગામ ઉપર છોડી મૂકે અને પરિણામે ગામમા ગમે તેવો રોગચાળો ફાટી નીકળી ગામ બધુ ખેદાનમેદાન થઇ જાય એમાં શી નવાઇ ? આવી જ બીકથી ડરીને ગામના લોકો મારી સાથે

અત્યંત નમ્રતાથી વર્તતા અને મારા ગુન્હામાં આવ્યાથી આફત આવશે એમ માનતા।

મહાવીર ભિક્ષુનો પેલો બ્રાહ્મણ ભિક્ષુ શિષ્ય આંખે આંધળો થયો. બંને આંખમાં મોતિયા આવવાથી તેની આંખો એકદમ જવા જેવી થઇ ગઇ તેને કસયા લઇ જઇ ત્યાંના બંગાળી દાક્તર પાસે મે તેની આંખો તપાસાવડાવી તેણે કહ્યું કે 'આંખમાં મોતિયા આવ્યા છે અને તે ઉતારવા સારૂ એમને ગોરખપુર લઇ જવા જોઇશે' આથી એક છોકરો, હું અને તે વૃદ્ધ ભિક્ષુ એમ અમે ત્રણ જણા ગોરખપુર ગયા કમનશીબે જે દાક્તર મોતિયાના કામને સારૂ પંકાતો તેની ત્યાંથી બદલી થઇ ગઇ હતી અને તેની જગ્યાએ બીજો એક સિવિલ સર્જન આવ્યો હતો સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ઇસ્પિતાલો કેવી ગંદી હોય છે તે હું અગાઉના એક પ્રકરણમાં વર્ણવી ગયો છુ આ ઇસ્પિતાલમાં પણ રોગીઓની બહુ ગેરવ્યવસ્થા હતી આ તરફના લોકો પણ ભારે અનાડી એકને બીજાનું રાંધેલું ખપે નહિ બ્રાહ્મણ રસોઇયો રાખ્યો હોય તો પણ તેના હાથનું રાંધેલું ન ખાનારા તેના જ જાતભાઇઓ થોડા ન નીકળે આથી જ્યાં ને ત્યાં ચૂલા માંડીને ઇસ્તિપાલમાં ગંદકી કરી મૂકેલી

અમે પહોંચ્યા તે જ દિવસે વૃદ્ધ ભિક્ષુની આંખનો એક મોતિયો ઉતાર્યો. પણ મોતિયો ઉતારવા પહેલાં જે સભાળ લેવાવી જોઇએ તે લેવાઇ નહિ હું પણ એ બાબતમાં તદ્દન અજાણ્યો તેથી કંઈ કહી શક્યો નહિ આસિસ્ટંટ સર્જન તેના સાહેબની વિરુદ્ધ બબડતો, પણ સાહેબ અમલદાર રહ્યા તેથી તે પણ કઇ બોલી શકતો નહિ મારે તેની જોડે ઠીક

દોસ્તી થઇ ગઇ અને ગોરખપુરમા રહ્યો તે દરમ્યાન હું તેને જ ઘેર જમતો

અમારી જોડેના છોકરાને વૃદ્ધ ભિક્ષુની સેવા કરવા મૂકી તથા આસિસ્ટ ટ સિવિલ સર્જનને તેની સંભાળ લેવાનું કહી હું શ્રાવસ્તી વિગેરે બૌદ્ધ તીર્થક્ષેત્રો જોવા ગયો સાથે પૈસા તો કઇ રાખવા નહોતા તેથી ટપાલની ટિકીટો રૂપીઆ દોઢ રૂપીઆની પાસે રાખી અને પેલા છોકરા મારફત આગગાડીની ટિકીટ મગાવી હું બલરામપૂર ગયો ત્યા હું સાજે પહોચ્યો આ જગ્યાના કોઇ મહારાજ જમીનદાર છે તેને વરસે દહાડે સાઠથી સિત્તેર લાખની ઉપજ છે મારે તો તેની પાસેથી કશુ લેવાનું નહોતુ પણ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના બીજા રાજારજવાડાની માફક આમણે પણ મુસાફરો માટે કઇ સગવડ રાખી હશે, એમ વિચાર કરી હું છેક રાજમહેલ સૂધી પહોચ્યો ચોકીદારે તો મને રોક્યો જ, પણ બીજા કોઇએ પણ ત્યા મારી ભાળ લીધી નહિ અંતે રાજાના પુરોહિતનો દીકરો મને મળ્યો અને તેણે મને પોતાને ઘેર તેડી જઇ જમાડયો જમ્યા પછી મે શ્રાવસ્તીનો રસ્તો પકડયો આજે આ સ્થળને સહેટ મહેટ કહે છે આ જગ્યા બલરામપૂરથી દસ માઇલને છેટે છે. હુ સાજે પાચને સુમારે ત્યા પહોચ્યો હાલમા ત્યા મનુષ્યની વસ્તી બિલકુલ નથી. ચોમેર ઘોર જગલ થઇ પડયુ છે. નજીક જ અચિરવતી નદી (જેને હાલ લોકો રાબતી કહે છે) વહે છે. અને આસપાસનુ સૃષ્ટિસૌંદર્ય ભારે છે અહીં મે અનાથ પિંડિકના આરામ (વિહાર) ની જગ્યા જોઇ. હાલ તો આ જગ્યાએ મોટીમોટી ઇમારતોની ઇટો અને માટીના ઢગલા વળ્યા છે પુરાણવસ્તુસશોધક ખાતાએ કેટલાક ખડેરો ખોદી

પુષ્કળ ઉપયોગી શિલાલેખો, બુદ્ધમૂર્તિઓ વિગેરે વસ્તુઓ ભેગી કરી છે પણ આ બાજુ ક્યાય સગ્રહસ્થાન ન હોવાથી તે બધુ કલકત્તાના સગ્રહસ્થાનમા મોકલી દેવામા આવ્યુ છે

આ જગ્યા જોયા પછી રસ્તા ઉપરના એક ગામમા જઇ રાત રહ્યો, અને બીજે દિવસ સવારે વાટમા એક બ્રાહ્મણને ઘેર જમ્યા પછી સાથે રાખેલી ટિકીટોમાથી (ટપાલની) થોડી એક ગૃહસ્થને આપી ઉસ્કાબજારની ટિકીટ ખરીદી આ સ્ટેશન નેપાળની સરહદ નજીક આવેલુ છે. અહીંથી બુદ્ધનુ જન્મસ્થાન લગભગ છવીસ માઇલ પર છે હું સવારમા જ આ સ્ટેશને પહોચ્યો. મારા પગમા બરમી સપાટ હતા તેનો મુસાફરીમા ઉપયોગ થવાને બદલે અડચણ થવા લાગી. તેથી સ્ટેશનમાસ્તરને તેની ઓફિસમા મૂકવા દેવા મેં વિનંતી કરી સ્ટેશનમાસ્તર બંગાળી ગૃહસ્થ હતા તેમણે કહ્યુ, 'સપાટ મૂકવાની ના નથી, પણ તમે ક્યા જાઓ છો ? ક્યાથી આવો છો ? વિગેરે જાણવાની મારી ઇચ્છા છે આ ઘડીએ મારે સ્ટેશનનુ જરૂરી કામ છે, પદર વીસ મિનિટમા હું પાછો આવીને આપને મળુ છુ એટલી વાર થોભશો તો હુ આપનો આભારી થઇશ' મે હા પાડી તેણે અંદર જઇને પોતાનું કામ ઉતાવળે આટોપવા માડ્યુ. હું બહાર બાકડા ઉપર બેસી રહ્યો અર્ધા કલાકમા તે પાછા બહાર આવ્યા અને મને કહ્યું 'હું પરવાર્યો હવે મને આપની હકીકત કહો' મે મારો ઉદ્દેશ ટૂકમા જણાવ્યો તેણે કહ્યુ 'બ્રહ્મદેશથી કેટલાક જાત્રાળુઓ અગાઉ અહીં આવ્યા હતા. અહીંથી બુદ્ધજન્મસ્થાન ઘણુ દૂર છે એમ મે સાભળ્યુ છે. એ જાત્રાળુઓની વાત તો જૂદી હતી કારણ કે તેમની પાસે પૈસા હોવાથી ગાડા ભાડે કરી તેઓ ગએલા, પણ તમારાથી

પગે ત્યાં સુધી પહોંચાવું મુશ્કેલ છે છતાં બીજી એક સગવડ થાય એમ છે, અને તેથી જ મેં તમને થોભવા કહ્યું. અહીંથી સોહરતગંજ સુધી નવી રેલ્વે લાઇન નીકળી છે. ઉતારૂગાડીઓ હજુ ચાલુ નથી થઇ, ફક્ત માલગાડી વચ્ચે વચ્ચે આવે જાય છે અહીં એક કાયસ્થ જાતિનો રેલ્વે સ્ટોરકીપર છે, તેને આજકાલ કોઇ ગાડી જવાની છે કે નહિ તેની ખબર હશે. જો ગાડી મળે એમ હોય તો તમે સોહરતગંજ સુધી માલગાડીમાં જાઓ ત્યાં સોહરતસિંગ કરીને એક ક્ષત્રિય જમીનદાર છે તે સરસ માણસ છે અને મુસાફરોને ખૂબ મદદ કરે છે. મારૂં નામ લેશો એટલે તે તમને નેપાળની તરાઇ* સુધી મુસાફરીની બધી સગવડ કરી આપશે '

સ્ટેશનમાસ્તરની આ સલાહ મને ગમી. તેણે પેલા સ્ટોરકીપરને બોલાવી મારી ગોઠવણ થઇ શકશે કે કેમ એ વિષે તપાસ કરી સ્ટોરકીપર બહુ જ ભલો માણસ હતો તેણે મને ઠેઠ સોહરતગંજ સુધી આરામપૂર્વક પહોંચાડવાનું માથે લીધું એટલું જ નહિ પણ તે દિવસની મારી જમવાની ગોઠવણ પણ તેણે પોતાને ઘેર કરી. જમ્યા પછી એક લારી સોહરતગંજ જતી હતી તેમાં તેણે મને ત્યાં પહોંચાડ્યો સાંજે પાંચને સુમારે હું સોહરતગંજ પહોંચ્યો, અને ત્યાંથી તરત જ સોહરતસિંગ બાબુને ઘેર ગયો બાબુએ પોતાના રિવાજ મુજબ મારો સારો આદરસત્કાર કર્યો અને પોતાની પાસેના એક બે બૌદ્ધગ્રંથો પણ મને બતાવ્યા આ ગ્રંથ બૌદ્ધ જાત્રાળુઓએ તેને ભેટ

* હિમાલયનો તળેટીનો પ્રદેશ, જે બ્રિટીશ સરકાર તરફથી નેપાળને મળ્યો છે તેને તરાઇ કહે છે.

આપ્યા હતા આ ઉપરાંત તેની પાસે બૌદ્ધધર્મને ।
એક બે બીજાં પણ પુસ્તકો હતા રાતે મારે
નહોતું તો પણ તેણે પોતાના આશ્રિત એક પંડિતને ઘે·
માટે ગોઠવણ કરી આપી પંડિતજીને સંસ્કૃત ભાષા સા
આવડતી હતી પણ હું કાશીમાં ભણીને આવેલો તેથી
મારી સાથે વાગ્યુદ્ધ માંડવાની હિમ્મત ન કરી। વળી
આશ્રયદાતાએ મને તેમને ત્યાં મોકલેલો તેથી મને કો
રીતે માઠું લાગે એવું વર્તન કરવામાં તેનો લાભ ન
બીજે દિવસ પંડિતજીએ 'પક્કી' રસોઈ* કરાવી મને જમ
મને તો 'કચ્ચી' રસોઇ હોત તો પણ ચાલે એમ હતુ,
આ બ્રાહ્મણ પંડિતને તેમ કરવું યોગ્ય ન લાગ્યું.

જમ્યા પછી હું કપિલવસ્તુ જવા નીકળ્યો સોહર·
બાબુનો થોડા દિવસ ત્યાં રોકાઇ જવાનો ઘણો આગ્રહ
પણ પેલા વૃદ્ધભિક્ષુને ગોરખપૂર મૂકી આવેલો તેથી તેને
મારે વધુ દિવસ ન ભાગતા ઉતાવળે પાછું જવું જોઇએ એ·
મે તેને મનાવ્યો, પણ નેપાળની તરાઈમાં મને ખૂબ હા
પડશે એમ જાણી તેણે પોતાના વસવાયામાંથી એક વા
મારી જોડે આપ્યો બાબુએ વાળંદને વાટખરચી માટે
રૂપીઓ પણ આપ્યો અહીંથી કપિલવસ્તુવાળી જગ્યા સાત
થાય; પણ બધું તરાઈનું જંગલ તેથી અત્યારે તો તે જ

*દૂધ, પૂરી અને લોટ વિગેરે ન અડકાડયા હોય તેવું
એને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં 'પક્કી' રસોઇ કહે છે ભાત અગર ચે
બનાવેલી બીજી કોઇ વસ્તુ હોય તો તે 'કચ્ચી' રસોઇ ગણાય
તે પવિત્ર માણસને ખપે નહિ।

ધીચ જગલ થઇ પડયુ છે પાસે જ નિગ્લિવા નામનુ એક ગામ વસ્યુ છે આ ગામની પાસે અશોકે કોણાગમન બુદ્ધના સ્મારક તરીકે બધાવેલો એક પથ્થરનો સ્તભ ભાગીને પડયો છે. આને અહીંના લોકો નિગાલી કહે છે, અને તે ઉપરથી જ આ ગામનું નિગ્લિવા નામ પડયુ છે

સોહરતગજથી બે માઇલને છેટેથી નેપાળની સરહદ શરૂ થય છે અને ત્યાથી પાચ માઇલ ઉપર આ નિગ્લિવા ગામ આવેલુ છે પણ નેપાળની તરાઇમા રસ્તા એટલા તો ખરાબ કે કઇ કહેવાની વાત નહિ ખેતરોમા નાનાનાના બંધ ઉપર થઇને ચાલવાનું. આ વખતે ખેતરમા ખૂબ પાણી ભરાયા હતા થોડુક ચાલીએ ને બંધ તૂટી તણાઇ ગયો હોય એટલે પાણીમા થઇને ચાલવુ પડે આવા વિકટ માર્ગને લીધે અમે સોહરતગજથી વહેલા નીકળ્યા હતા છતા સૂર્યાસ્તને અર્ધો કલાક બાકી હશે ત્યારે નિગ્લિવા પહોચ્યા મારા પીળા વસ્ત્રો જોઇને ત્યાના લોક કોઇ અમને ઉભા પણ રહેવા ન દે છેવટે પેલો વાળદ કહે 'તમે આ લોકો પાસે કઇ માગવુ કે કહેવુ રહેવા દો, હુ જાતે જઇને પેલા ઘરમા તપાસ કરી આવુ છુ, તમે અહીં રસ્તા પર જ ઉભા રહો'

એની સલાહ માન્યા વગર બીજો રસ્તો નહતો સામે જ એક ખેડૂતનુ ઘર હતું ત્યા જઇને તેણે બેઠેલા લોકોને કહ્યું કે હું સોહરતબાબુનો મહેમાન હતો અને તેમણે જ અહીં મોકલ્યો છે તથા પોતાને મારી બરદાસને સારૂ સાથે મોકલ્યો છે સોહરતબાબુની પુષ્કળ જમીનદારી નેપાળની તરાઇમા હોવાથી સોહરતબાબુને આ લોકો સારી પેઠે માનતા આથી તેનુ નામ સાભળતા જ તેમણે મને બોલાવીને મારો

ખૂબ આદરસત્કાર કર્યો મે કહ્યુ 'ગૃહસ્થો, થોડા વખત પહેલા તો તમે મારી સાથે બોલવા પણ નહોતા માગતા અને હવે એના એ જ તમે મારો આટલો બધો સત્કાર કરો છો.' તેમનામાનો એક જણ બોલ્યો, 'મહારાજ, તમારો આ વિચિત્ર વેશ જોઇને અમે ગભરાયા આવા માણસને અમે આશ્રય આપીએ તો નેપાળી સરકાર અમને હેરાન કરે એવી અમને બીક લાગી' તમારા અંગ્રેજી રાજ જેવુ અમારે ત્યા નથી અહીં તો નજીવી બાબતમાએ અમારે બ્હીને ચાલવુ જોઇએ' શેને સારૂ અમે દડાઇએ અને શેને સારૂ નહિ એનું કંઇ જ ઠેકાણુ નહિ. પણ જ્યારે અમે મોહરતબાબુનું નામ સાભળ્યુ ત્યારે અમારી બીક જતી રહી નેપાળી સરકારમા સોહરત બાબુનુ વજન જબ્બર, તેથી તેમની તરફથી આવેલ માણસને આશ્રય આપવામા અમારે લગીરે બીવાપણું ન હોય'

આ લોકોના કહેવા પ્રમાણે નેપાળી અમલદારો તરફથી આ લોકોને જુલમ સહન કરવો પડતો હશે કે કેમ તે કઇ હું કહી શકતો નથી. એકાદ અજાણ્યા માણસને આશ્રય આપવામા તેમના ઉપર એટલુ બધુ વીતે એ જરા ન માનવા જેવુ તો ખરૂં જ પણ નેપાળ સરકારનો મુખ્ય વાક તો એ જ છે કે આ લોકોમા કેળવણીનો પ્રચાર મુદ્દલ નથી થયો આ તરાઇના લોકો અયોધ્યા વિગેરે તરફના લોકો જેટલા જ અજ્ઞાનમા ડૂબેલા છે. નેપાળી લોકો જેવા નથી હોતા હિન્દુસ્તાની લોકો જ અહી વસ્યા છે પણ ઉત્તર હિદુસ્તાનના તેમના જાતભાઇઓના જેટલા આ લોકો સુધરેલા નથી કેળવણીની બાબતમા આખુ ઉત્તર હિન્દુસ્તાન પછાત છે એમ અગાઉ કહી ગયો છુ તો પણ હિન્દુસ્તાની લોકો

અતિથિસત્કાર કરી જાણે છે પણ આ નેપાળી તરાઇના લોકોમા એ ગુણ દેખાતો નથી આ લોકો ખાસા નિર્દય છે, બીજાને ખપ લાગવાનુ તેઓ જાણતા જ નથી એમ મારી સાથેનો વાળદ કેટલીએ વેળા કહેતો, જો કે તે પોતે પણ નેપાળી સરહદ ઉપર જ રહેનારો હતો કદાચ તેના સગાસબંધીઓ પણ આ ભાગમા વસતા હોય છતા તેને આ લોકોની એક જાતની બીક લાગતી

ગમે તેમ હો પણ અમને સોહરતસિંગનું નામ ઠીક ઉપયોગી થઇ પડ્યુ જ્યા જઇએ ત્યા પેલો વાળદ અગાઉથી એકાદ સારા ખેડૂત આસામીને ઘેર જઇને કહે કે હું સોહરતબાબુ પાસેથી આવુ છુ અને અમારી સાથે સીધુસામાન વિગેરે છે માત્ર આશરો જોઇએ છે, એટલે એની મેળે જ બધી ગોઠવણ થઇ જતી !

નિગ્લિવા ગામથી લુમ્બિન્દેવી પૂર્વ તરફ ચૌદ માઇલ ઉપર આવેલ છે રાતે એક ખેડૂતને ઘેર સુઇ રહી બીજે દિવસ અમે સવારે જ લુમ્બિન્દેવી પહોચ્યા બુદ્ધ ભગવાનના જન્મ-સ્થાનથી દક્ષિણ તરફ બે માઇલને છેટે લુમ્બિન્દેવી ગામ વસ્યુ છે પહેલા અમે ગામમા જવાને બદલે આ સ્થાનના દર્શન કરવા જ ગયા. બૌદ્ધ ગ્રંથોમા આ સ્થાનને લુમ્બિનિવન કહ્યુ છે અહી છૂટાછવાયા ખડેરો અને તે ઉપર ઉગી નીકળેલ ઝાડોના ઝુંડ સિવાય બીજુ કઇ જ દૂરથી નજરે પડતું નથી અમે અશોકનો સ્તભ જોવા ગયા 'ભગવાન બુદ્ધ આ સ્થળે જન્મ્યા તેથી મે જાતે આવીને આ સ્થાનની પૂજા કરી અને આ શિલાસ્તભ બંધાવ્યો છે' એવી મતલબનું લખાણ અશોક રાજાએ આ પાષાણસ્તભ ઉપર કોતરાવેલ છે કેટલાક

વર્ષો પહેલા પુરાણુ વસ્તુસંશોધક ખાતાએ ખડેરોના ઢગમાથી આ પાષાણુસ્તભ ખોદી કાઢયો તેનો ઉપગ્નો ભાગ તૂટેલો છે અને નીચલો ફક્ત આઠથી દસ ફૂટનો ભાગ ઉભો છે ખાડામા ઉતરી જ્યારે તે શિલાલેખ મે વાચ્યો ત્યારે મારી આખમાથી દડદડ આસૂ ખરવા લાગ્યા વાળદ બિચારો મારી તરફ વિસ્મિત થઇને જોયા કરતો હતો ! પાચ દશ મિનીટ હુ તે સ્તભ આગળ ઉભો રહ્યો આ સ્થળનું આવી વિપન્નાવસ્થામા પણ—દર્શન થયુ તેને સારૂ મને અત્યત આનદ થયો પણ તે બહુ વખત ન ટક્યો

આ માટી અને ઈંટના ઢગલાઓમાથી માયાદેવીની મૂર્તિ શોધી કાઢી તેના ઉપર એક નાનુ મદિર બાધવામા આવ્યુ છે આ મદિર નેપાળી સરકારે બાધ્યુ છે કે બીજા કોઇએ એની મને ભાળ ન લાગી. નેપાળી રાજ્યમાથી એક તિબેટી લામા અહીં રહેતો હતો. તેણે ભીંત ઉપર કાઢેલ કેટલાક ચિત્રો અને લખેલા મત્રો મે જોયા માયાદેવીની મૂર્તિ તદ્દન ખડિત થઈ ગઇ છે તો પણ બૌદ્ધપુરાણોમા વર્ણવ્યા પ્રમાણે બુદ્ધ જન્મનો દેખાવ આ મૂર્તિમા દેખાડવામા આવ્યો છે. બ્રહ્મા જાતે આવી જન્મેલા બાળકનું ગ્રહણ કરે છે, ઇ૦ બનાવો આ મૂર્તિમા કોરેલા છે પણ દુખની વાત તો એ છે કે આજે આને લુમ્બિન્દેવી નામ આપી એના મ્હો આગળ લોકો પશુઓના ભોગ ચડાવે છે ! હુ ગયો ત્યારે મદિરની બહારની જગ્યા બધી લોહીથી તરબોળ હતી ! આ દેખાવ જોઈ મને કમકમાટી છૂટી અને ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થઇ ગયુ જેણે દુનિયાના દુખોનુ શમન કરનાર અને પ્રાણીમાત્રને વિષે કરૂણા બતાવનાર હિન્દુસ્તાનના શ્રેષ્ઠ પુરુષને જન્મ આપ્યો તે જ દયાળુ માતાની મૂર્તિ આગળ

સેંકડો મૂગા પ્રાણીઓનો ભોગ અપાય એના જેવુ અજ્ઞાન, અવિચાર કે દુ ખદાયક વાત બીજી કઇ હોય? પણ આ સ્થિતિ બદલવાનો કશો જ ઉપાય મારા હાથમા નહોતો અને તેથી ચિત્તક્ષોભથી કશુ જ ફળ નીપજે એમ નહોતુ તેથી ફરી એકવાર આ સ્થળને નિહાળી, જેમતેમ મનનુ સાત્વન કરતો હું લુબિન્દેવી ગામમા ગયો

લુબિન્દેવીમા કોને ઘેર જમ્યો, અને પછીની મુસાફરી કેવી રીતે કરી એ મને બિલકુલ યાદ નથી રહ્યુ આનુ કારણુ એ કે માયાદેવીના મદિર આગળ જોયેલ દેખાવ મારા મનમાથી કેમે કર્યો ખસે નહિ અને તેથી એક જાતનુ નિરાશામય દુ ખ મને થયા કરતુ ભગવાનપૂરથી ઉસ્કાબજાર સુધી વાળદ અને હુ પગ રસ્તે ચાલતા આવ્યા વાળદ પાસેના પૈસા કે સીધાસામગ્રીમાથી કઈ જ વપરાયુ નહોતુ ગોરખપુર જવાની ટિકીટને માટે જોઇતા નાણા પૂરતી ટપાલની ટિકીટો સ્ટેશનમાસ્તરને આગળથી જ આપી રાખી હતી આથી પૈસાની મને જરૂર નહોતી. તેથી વાળદ પાસેનો રૂપીઓ તથા બધો સામાન તેને જ આપી દઇને સ્ટેશને આવી હુ ગોરખપુર ગયો

પેલા વૃદ્ધ ભિક્ષુની આખ તદ્દન બગડી ગઇ અને તે સારૂ તેણે ડાક્ટરને જ નહિ પણ મને પણ સંપૂર્ણ દોષ દીધો. પણ બન્યુ ન બન્યુ થાય એમ નહોતુ તેને લઇને હુ કુશિનારા આવ્યો અને તેને ધર્મશાળામા મૂકી બ્રહ્મદેશની સફરની તૈયારીમા ગૂથાયો.

આ એક વર્ષમા મે ઠીક દેશાટન તિર્થાટન કર્યા. જુદા જુદા લોકોના સંબંધમા આવ્યો તેમાયે ખાસ કરીને ઉપગ

વર્ણવ્યા પ્રમાણે કુશિનારા, બુદ્ધગયા, રાજગૃહ, શ્રાવસ્તી કપિલવસ્તુ અને લુમ્બિનીવન એટલા સ્થળોની યાત્રા મે કરી. આથી આ પ્રકરણનુ નામ 'બૌદ્ધક્ષેત્રોની યાત્રા' આપ્યુ છે આ બધા ક્ષેત્રોમા બુદ્ધનુ જન્મસ્થાન લુમ્બિન્દેવી, ભગવાનબુદ્ધને બુદ્ધપદનો લાભ થયો તે બુદ્ધગયા, ભગવાને પહેલો ઉપદેશ આપ્યો તે સારનાથનુ સ્થાન અને પરિનિર્વાણ પામ્યા તે કુશિનારા, આ ચાર ક્ષેત્રોને બૌદ્ધલોકો અત્યત પવિત્ર ગણે છે *

१ इध तथागतो जातोति इध तथागतो अनुत्तर सम्मासबोधिं अभिसबुद्धोति . इध तथागतेन अनुत्तर धम्मचक्क पवत्तितति . इध तथागतो अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बुतोति आनद सद्धस्स कुलपुत्तस्स दस्सनीय सवेजनीय ठान ॥

—महापरिनिब्बानसुत्त

વળી બ્રહ્મદેશ

ચંદ્રમુનિએ ખેજારીને કાગળ લખી કલકત્તાથી બરમા જવાને જોઈતા નાણાંની મને અગાઉથી જ ગોઠવણ કરી દીધી હતી મારી સાથે બુદ્ધગયાવાળા સિંહલી ઉપાસક હતા એમ લાગે છે તે કુશિનારે આવ્યા હતા, અને ત્યાંથી તેમને પણ બર્મા જવું હતું તડસીનદૌરિયાથી કલકત્તાની ટિકીટના પૈસા મહાવીર ભિક્ષુએ અપાવ્યા આ વખતે હું કલકત્તામાં એક કે બે દિવસ જ હતો ત્યાંથી રંગૂન ગયો રંગૂનમાં મને જ્ઞાનત્રિલોક મળ્યો તેને પણ માંડલે જઈ થોડા દિવસ સગાઈંગ ડુંગર પર રહેવું હતું તે મુજબ અમે બંને માંડલે ગયા, અને સગાઈંગ જઈ ઊ* રાજેન્દ્રના વિહારમાં રહેવા લાગ્યા

* બરમી ભાષામાં ઊ માનવાચક શબ્દ છે તે ભિક્ષુના કે મોટા પુરુષોના નામ આગળ લગાડવામાં આવે છે.

અહી સંખ્યાબંધ નાની મઢીઓ અને ઉપરાંત ચાર પાચ ગુફાઓ હતી. આવી જાતના વિહાર આ ડુગરમા ઓછામા ઓછા પચાસ સાઠ હશે માડલે અને સગાઇ ગામના લોકો પાસેથી ભિક્ષુઓને અન્નસામગ્રી પહોચાડવામા આવતી અહી કેટલીક દશશીલધારિણી સંન્યાસિનીઓ પણ વસે છે તેઓ ગૃહસ્થો પાસેથી અન્નસામગ્રી મેળવી ભિક્ષુઓને રાધેલુ ભોજન આપે છે કોઇ જગ્યાએ વળી વિહારમા જ એકાદ ઉપાસક ભોજન તૈયાર કરી ભિક્ષુઓને આપે છે અને પોતાનુ પણ ઉદરપોષણ કરે છે સન્યાસિનીઓનો આશ્રમ ભિક્ષુઓના આશ્રમથી ઘણે દૂર છે અને ત્યા ભિક્ષુઓને જ નહિ પણ બીજા પુરુષોને પણ ગમે તે વખતે જવાની મનાઇ હોય છે આવા એક આશ્રમમા ૨૫૦ થી ૩૦૦ સન્યાસિનીઓ રહે છે એમ કહેવાય છે હુ સગાઇ ડુગર પર હતો તે વખતે આ આશ્રમની મુખ્ય સન્યાસિની બરમાના એક પ્રખ્યાત કુટુબની બાઇ હતી તેને ત્રિપિટક—ખાસ કરીને અભિધર્મ પિટક—ગ્રથ બહુ જ સરસ આવડતો છેલ્લા ગ્રથના તો કેટલાક પ્રકરણના પ્રકરણ તેને મોઢે હતા[1] આથી બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન વિષે તેની સાથે ચર્ચા કરતા સાધારણ ભિક્ષુઓ અચકાતા

આવો એક સન્યાસિનીઓનો આશ્રમ અમારા આશ્રમથી ખૂબ આઘે નદીને તીરે હતો હું અને જ્ઞાનત્રિલોક ત્યા ભિક્ષા લેવા જતા ખાવાનુ સવારે દશ પહેલા પતી જતું અને દિવસનો બાકીનો ભાગ અમને ધ્યાનભાવનાદિ માટે મળતો ઉત્તર નામે એક ધ્યાન કરતા શીખવનાર સ્થવિર અહી રહેતો હતો તેની પાસે જઈ અમે રોજ ધ્યાનનો માર્ગ

ાન) શીખવાનુ શરૂ કર્યું પણ તે અમારી ભાષા ન
શકે તેમ તેને પાલિ પણ પૂરૂ બોલતા ન આવડે
અમારી બાજુના વિહારમાથી પાલિભાષા જાણનાર
ુવાન ભિક્ષુને અમે સાથે લઇ જતા સ્થવિર બમ્મી
કહે તેનુ ભાષાતર પેલો તરુણ ભિક્ષુ પાલિભાષામા
અને પછી હુ જ્ઞાનત્રિલોકને તે અગ્રેજીમા
।
હેલા તો ઉત્તરાચાર્યે અમને 'અરહ' શબ્દ બરમી
આખ સામે રાખી તે ઉપર ધ્યાન કરવા કહ્યુ તે
અમે જુદી જુદી જગ્યાએ બેસી ધ્યાનની શરૂઆત
। દિવસ પછી અમારો અનુભવ આચાર્યને જણાવવાનો
મમારા વિહારની આગળની બાજુએ એક ખૂબ ઉંચી
ડ્તી અને તે ટેકરીની ટોચ ઉપર એક નાનીશી
ગુફા હતી ત્યા જઇ હું આખો દિવસ ધ્યાન કરતો
। નીચે ઇરાવતિ નદીનો મોટો પટ અને તેની આસપાસનો
પ્રદેશ દેખાતો સૂર્યાસ્તને વખતે પણ અહીથી અત્યંત
ભાવ જોવા મળતો જ્ઞાનત્રિલોક બીજે આવે જ ઠેકાણે
પણ તેનું ચિત્ત ધ્યાનમા ચોટે નહિ 'અરહ' નો
ની આખ આગળ બરોબર ઠરે પણ 'ર' આખ સામે
ી સાથે જ 'ર' ને પૂછડા ફૂટી તેના સર્પ બની જાય
છી ધ્યાનમા વિઘ્ન આવે ' માત્ર મને આ શબ્દનુ ધ્યાન
કરતા આવડ્યુ. આચાર્યને અમે અમારો અનુભવ કહ્યો,
તેમણે અમને પછીનું પગલુ બતાવ્યુ તે એમ હતુ કે
મીચીને આ શબ્દ ઉપર ધ્યાન કરતા કરતા જે જે
માવો દેખાય તેનું બરોબર અવલોકન કરી તે અમારે

આચાર્યને કહેવા મારી આખ આગળ શરૂઆતમા તો બે ધોળા કમળ અને પાછળથી આથમતો સૂર્ય દેખાવા લાગ્યા આચાર્યે આ દેખાવો સારા છે એમ કહી તેના ઉપર જ ધ્યાન કરવાનુ ચાલૂ રાખવા કહ્યુ પણ જ્ઞાનત્રિનોકની આખ આગળ દેખાવો કેમે કર્યો ઠરે નહિ અને તે સારા પણ ન હતા કોઇ કોઇ વાર તેને ખાવાની વસ્તુ દેખાય, તો કોઇ વાર સર્પ દેખાય ! તે વખતે જમવાની બાબતમા અમારે વેઠવુ પડ્યુ અને એકંદર સજોગેથી તેનુ ચિત્ત જરા ભ્રમિત જેવુ થઇ ગયુ હતુ

દાખલા તરીકે જે ગુફામા અમે રહેતા તેને બારણુ નહોતુ અને હોત તો પણ તે બધ કરીને સૂવાનુ બને એમ નહોતુ કારણ કે હવા આવવાને સારૂ દરવાજા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો જ નહોતો આ ગુફાના બે ભાગ હતા એક અદરનો અને બીજો આગળનો બને એટલા તો સાકડા કે અદર બે ખાટલાથી વધુ કશુ રહી શકે એમ નહોતુ બહારનો ભાગ જરા પહોળો હતો ત્યા એક ખાટલો નાખી હુ સૂતો અને અદરના ભાગમા બીજા એક ખાટલા ઉપર જ્ઞાનત્રિલોક સૂતો તે અદર એટલા સારૂ સૂતો કે વાઘ વિગેરે હિસક પ્રાણીઓની તેને બીક લાગતી એક દિવસ રાતે સૂતા પડેલા મારાથી મશ્કરીમા સહેજે કહેવાઇ ગયુ 'ધારો કે આ ગુફાનુ મ્હો નીચે તૂટી પડે અને આપણે અહી દબાઇ જઇએ તો આપણી શી દશા થાય ? બે ત્રણ દિવસે આપણને ખોદીને બહાર કાઢે પણ તેટલો વખત આ અધારી બોખડીમા ગોંધાઇ ગૂગળાઇ મરવુ પડે ' તારા ભાગને તો મારા કરતાયે વળી વધુ જોખમ છે કેમકે તુ ગુફાના પેટમા ઊડે પડેલો છે" મારી

આ વાતની શાનત્રિલોકના ભ્રમિત ચિત્ત ઉપર બહુ વિચિત્ર અસર થઇ ! તેણે એની એ અંદરની ઓરડીમાં સૂવાની સાફ ના પાડી ! અને મને કહે 'જો તમે તમારી જગ્યા મને આપશો તો જ હું અહીં રહીશ નહિ તો મારે આ ગુફા છોડી જવી રહી આ ગુફાની અંદરના ભાગમાં તો હું કદિ રહેનાર નથી ' મે મારી આગની જગ્યા તેને આપી અને બંનેએ પોતાના ખાટના બદલી નાખ્યા આમ શાનત્રિલોકનું ચિત્ત ધ્યાનમાં ન ચોટવાથી તે સગાઇ છોડી રંગૂન ગયો પણ મે તો સગાઇમાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો કુશિનારાથી ૧૯૦૪ના ડિસેમ્બરમાં હું પ્રથમ સગાઈ આવેલો મે અને શાનત્રિલોકે ત્યાં ત્રણ મહિના કાઢ્યા ૧૯૦૫ના જાન્યુઆરીમાં શાનત્રિલોક રંગૂન પાછો ગયો આ જ અરસામાં મને જમવાની વધુ ને વધુ મુશ્કેલી પડવા લાગી અમને અન્ન આપનારી સંન્યાસિનીઓ ત્યાંથી ધીરેધીરે બીજે ઠેકાણે ગઇ આ સ્ત્રીઓ અને કેટલાક ભિક્ષુઓ અહીં શિયાળો ગાળવા પૂરતા જ આવી વસે છે શિયાળામાં આ પ્રદેશ સુખકારી લાગે છે ટાઢનો ઝાઝો ત્રાસ હોતો નથી પણ ઉનાળો થયો કે અહીંના ખડકો તાપને લીધે ધખી ઉઠે છે અને ભારે ત્રાસ થવા લાગે છે પાણીની પણ ખૂબ હાડમારી હતી અમારા વિહારના એક બે ભિક્ષુ સિવાય બાકીના માર્ચ મહિનાના અરસામાં બીજી તરફ ગયા અને જે બાકી રહ્યા તેમને ભિક્ષા સારૂ સગાઇ શહેરમાં જવું પડતું અમારા વિહારથી શહેર અઢી ત્રણ માઇલ હતું. ત્યાં પણ ઘેર ઘેર ફરીને પૂરતું અન્ન મેળવતાં મુશ્કેલી પડતી અને જવાઆવવાનો થાક પણ મારાથી સહન થઇ શકે એમ નહોતો.

અમારી પડોશમા પાડવ સ્થવિરનો વિહાર હતો ત્યા મને એક નાની ઝૂપડી મળે એમ હતી અને તે સ્થવિરના અનેક શિષ્યો હોવાથી જમવાને લગતી હાડમારી પણ મટે એમ હતું ઉપગત, સ્થવિર અને તેના શિષ્યો શાકાહારી હતા અને બધુ અન્ન વિહારમા જ રધાતુ તેથી મે સ્થવિર પાસે જઇ આશ્રયને માટે પૂછ્યુ આ સ્થવિર પાલિભાષાના જ્ઞાનમા ખૂબ પકાતા, પણ મારી પાલિભાષા તેને સમજાય નહિ, અને છતા એ વાત કબૂલ કરવી તેને ગમે નહિ આથી તે ગુસ્સે થઈ અધકચરી પાલિમા મને કહે 'તમારા પાલિ ઉચ્ચાર બહુ જ ખરાબ છે 'ચ' વર્ગનો ઉચ્ચાર સસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે કરવાને બદલે તમે બરમી* ઢબે કરતા જાઓ' મે કહ્યુ 'મહારાજ મારા ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ સિલોની લોકોના ઉચ્ચાર હોય છે તેથી બરમી ઉચ્ચાર જ ઉત્તમ છે એમ જ કઇ ન કહેવાય પણ ઉચ્ચારની બાબતમા વાદવિવાદ કરવાનુ પ્રયોજન નથી, અર્થ ઉપર નજર રાખીને જ વર્તવુ એવો બુદ્ધગુરુનો ઉપદેશ† છે આથી મારા ઉચ્ચાર આપને પસદ ન હોય તો તે સામુ ન જોતા મારા કહેવાની મતલબ તરફ જુઓ એટલે થયુ' આથી તો પાડવ સ્થવિર ધૂઆફૂઆ થઇ ગયા અને તાડુકી ઉઠ્યા 'તમારા અને સિહલી લોકોના ઉચ્ચાર મળતા આવે

* દાખલા તરીકે બરમી લોકો 'મચ્ચ' શબ્દનો ઉચ્ચાર 'તિસ્સા' કરે છે

† अत्थ हि नाजो स ण अवोच न व्यजन लोकहि-ो महेसि ।
तस्मा अक्‍त्वा र'तिमक्खरेसु अत्थे निवेसेग्य मतिं मुतीमा ॥

—कखावितरणी

એમા શી નવાઇ ? આવા ઉચ્ચારને લીધે જ હિન્દી અને સિંહલી લોકો બૌદ્ધધર્મથી ભ્રષ્ટ થવા લાગ્યા છે ' હિન્દુસ્તાનમા ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી વિગેરે ધર્મોનો પ્રચાર ધમધોકાર વધતો જાય છે, અને બૌદ્ધધર્મ જુઓ તો એકેએક હિન્દીએ તજી દીધો છે સિલોનમા પણ ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચાર જોસભેર વધતો જાય છે ' '

આ સ્થવિર સાથે પાલિ શબ્દોના ઉચ્ચાર વિષે વધારે વાદમા ઉતરવુ વ્યર્થ છે એમ જોઇ મે તેમની રજા લીધી પણ જતા જતા મને રહેવા સારૂ ઝૂપડી મળી શકશે કે કેમ એ ફરી એકવાર પૂછી જોયુ સ્થવિરે પોતે વિચાર કરી બીજે દિવસ જવાબ આપશે, કહી મને વિદાય કર્યો ખલાસ ' મારા 'ચ' વર્ગના ઉચ્ચારે બધો મામલો બગાડ્યો '

હવે બીજે કઇ શોધ કરી જોવી એમ ધારી કોઇની ઓળખાણથી હુ એક ટેકરી પર આવેલા વિહારમા ગયો ત્યા એક મધ્યમ વયનો ભિક્ષુ અને બે ત્રણ નાના શ્રામણેર રહેતા હતા તેમણે જગ્યા આપવા હા પાડી, માત્ર જમવાની ગોઠવણ નથી એમ કહ્યુ ' ત્યાથી એક માઇલ છેટે ઇરાવતિને તીરે કેટલીક સંન્યાસિનીઓ રહેતી, અને નદીને ઉપરવાસ એક ગામ પણ હતું બનેતો આ જગ્યાએ રહી મારી સાધના આગળ ચલાવવી એમ મે ઠરાવ્યુ પદર વીસ દિવસ તો જેમ તેમ કરીને ચલાવ્યુ, પણ ડુગર ચડવા ઉતરવાની મહેનત અને બરમી લોકોના તેલમા વધારેલા તળેલા પદાર્થો ખાઇ ખાઇ મને એકાએક ભયાનક તાવ ચડ્યો વળી આ વિહારનુ પાણી પણ તદ્દન ગદુ હતુ એક મોટા હોજમા વરસાદનુ પાણી ભરી લેવામા આવતુ, તે જ બીજુ ચોમાસુ આવે ત્યા સુધી વપરાતુ. નીચે ઉતરવાની

મારામા જ્યાં સુધી શક્તિ હતી ત્યા સુધી તો ઇરાવતીનુ જ પાણી હું પીવાને સારૂ લઇ આવતો પણ તાવને લીધે માંદો પડયાથી હોજનુ પાણી પીધા વગર છૂટકો ન રહ્યો એટલે આ પાણીને ફડકાથી ગળીને પીવા લાગ્યો તો પણ મારાથી તે પીવાય નહિ! ચાર પાચ દિવસ આમ હેરાન થયા બાદ હું આ જગ્યાથી ખૂબ કંટાળ્યો, અને સ્ટેજ સુવાણુ થતા જ મે શરીરને ઉપાડી માડલે શહેરમા લઇ જઇ નાખ્યું

માડલેમા હું ઊ ત્રિલોક સ્થવિરના આશ્રમમા રહેતો તેમને શુદ્ધ પાલિભાષા બોલતા આવડતુ, અને સદ્ભાગ્યે તેમના ઉચ્ચાર અને મારા ઉચ્ચાર સરખા હતા! વ્રતનિયમદિ પાળવાની બાબતમા પોતે ખૂબ પકાના. કોઇ ભિક્ષુ સવારે મોડો ઉઠતો તો તેને કહેતા 'આ માડલે શહેરમા નાનીનાની છેકરીઓ પરોઢિયામા ઉઠી તમારે સારૂ ગધી રહી છે અને તમે તે અન્ન ઉપર જીવનારા નિરાતે ઘોરો છો એની શરમ નથી આવતી?' મોડા ઉઠનાર ભિક્ષુઓ માટે તેમણે સજા ઠરાવી હતી તે એ કે તેણે આશ્રમના ઝાડોને પાણી પાવુ અને બુદ્ધમૂર્તિ પાસે અમુક ઘડા પાણીના ભરીને રાખવા એક દિવસ સવારે ત્રિલોકાચાર્યને પોતાને મે આ કામ કરતા જોયા મે આશ્ચર્યથી પૂછ્યુ. 'ગુરુજી આજ આપ આ સજાનુ કામ કરો છો એ શુ?' તેમણે કહ્યું 'આજ હુ મોડો ઉઠ્યો' મે કહ્યું 'પણ આ નિયમ તો આપે શિષ્યોને પાળવા સારૂ કર્યો છે, તે આપને પોતાને શી રીતે લાગૂ પડે?' આચાર્ય કહે, 'આયુષ્મન્' આપણે જે કાયદા કરીએ તે કઈ તોડવા સારૂ નથી કરતા. જ્યા સુધી સારા કાયદાઓને માન આપીને

આપણે ચાલીએ ત્યાં સુધી જ આપણી ઉન્નતિ થાય છે કાયદો આપણા બધાના કરતા ઉચ્ચ સ્થાને છે, એમ માનીને આપણે બધાએ અંતઃકરણપૂર્વક તેને અનુસરવુ જોઇએ '

બીજે એક દિવસ મે ત્રિલોકાચાર્યને માડલે શહેરમા કાદવવાળા રસ્તામા ભિક્ષાને સારૂ ફરતા જોયા સાઠ વર્ષની ઉમરે પહોચેલા આ વૃદ્ધ સ્થવિરને વરસતે વરસાદે ગારાકીચડમા ફરતા જોઇને મને ખૂબ આશ્ચર્ય થયુ' વિહારમા આવ્યા પછી મે તેમને પૂછ્યુ 'ગુરુજી, આજે વરસાદ હતો છતા આપ ભિક્ષાને સારૂ ગયા એ કેમ ?' તેમણે જવાબ આપ્યો 'આયુષ્મન્' જો હું જાતે ન જાઉં તો વિહારના બધા ભિક્ષુઓને પરૂ થાય એટલુ શાકભાજી વિગેરે ન મળે તરુણ ભિક્ષુઓને ગામમા કોઈ ઓળખતા ન હોવાથી તેમની કોઇ દરકાર કરતું નથી અને નર્યો ભાત આપી તેમને વદાય કરે છે તેથી વરસાદ કે કાદવકીચડ છતા જાતે ભિક્ષા સારૂ નીકળુ છુ હું ચારેચીજ જમુ અને ભિક્ષુઓ લૂખો ભાત ખાય એ મારાથી કેમ જોવાય !' આ વાત અહી કહેવાનુ કારણ એટલું જ કે ત્રિલોકાચાર્ય જેટલા કડક હતા તેટલા જ દયાળુ હતા

ત્રિલોકાચાર્યની મારા ઉપર પૂરી કૃપા હતી મને મહેમાન ગણી તેમણે વહેલા ઉઠવાનો નિયમ મને લાગૂ ન પાડ્યો વિહારમાથી વાળવાચોળવાનું કામ પણ મને નહોતું આપ્યુ ઉપરાત ગામના કેટલાક ગૃહસ્થોને ખાસ કહેવડાવી હિન્દી રીત પ્રમાણે બનાવેલ શાકભાજી મને મળે એવી પણ તેમણે ગોઠવણ કરી ! લગભગ દસ બાર ગૃહસ્થોને ઘેર હું જતો અને થોડી થોડી ભિક્ષા લઇ વિહારમા પાછો આવતો એક માડલે શહેરમા દસ હજાર ભિક્ષુઓ અને ત્યાના લોકો કઇ એવા

શ્રીમત નહિ તેથી ઘણા ભિક્ષુઓને ભિક્ષા મેળવવી મુશ્કેલ થઇ પડતી સોએક ઘર ફરે ત્યારે માડ પેટપૂરતો ભાત મળે નવા ભિક્ષુને તો દાળશાક મેળવવાનુ લગભગ અશક્ય જ હતુ તો પણ હું પરદેશી તેમજ નવો ભિક્ષુ છતા મને અહી ઠીક ફાવતુ માડલેનુ પાણી પણ સારૂ હતુ એટલે એકદરે મને સગાઇ કરતા અહી ઠીક ગોઠતું પણ કેટલાક દિવસ પછી બરમી લોકોનુ રાધેલુ અન્ન મારી તબીયતને માફક ન જ આવ્યુ એક તો દૂધ, ઘી વિગેરે લગભગ મળતા જ નહિ, શાકમા તેલ હોય અને તે પણ કેટલીક ચીજોમા તે કાચુ આથી મને ભારે ત્રાસ થવા લાગ્યો. અધૂરામા પૂ માડલેની હવા પણ બે મહિના લગભગમા બહુ સખત હોય છે તેથી મે ત્યાથી મોલમિન જવાનો ઠરાવ કર્યો

બુદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે તે વખતે માડલેમા એક સભ સ્થપાઇ હતી ભિક્ષુઓને મદદ કરવી, વ્યાખ્યાનો આપવા બરમીભાષામા બૌદ્ધધર્મ વિષે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા, વિગેરે કાર આ સભા કરતી આ સભાએ રગૂન સુધીની ટિકીટ મ કઢાવી આપી પછીની મુસાફરી મે આગબોટ રસ્તે કરી માડલે અને મોલમિન શહેરના વિહારોમા જમીનઆસ્માનને ફેર છે મોલમિનના કેટલાક વિહારો માડલેના બરમીરાજાઓન વખતના વિહારોને પણ આટે એવા છે અહીના વેપારીએ ખૂબ શ્રીમત હોવાથી તેમણે મોટમોટા વિહારો બધાવ્યા છે આ વિહારોમા સોનાના વરખના નકશીકામો કરેલા છે મા અહી માડલે જેટલા ભિક્ષુઓ નથી મોટા વિશાળ વિહા હોય પણ તેમા ચાર પાચ ભિક્ષુ રહેતા હોય ! અહી ભિક્ષુઓ દાન પણ ખૂબ મળતા ચાતુર્માસમા તો અનેક સ્થળે સાર્વજનિ

દાન અપાય આવે વખતે તો ભિક્ષુઓને એક એક મજૂરને સાથે લઇને જવું પડે !

અહીં હું ઊ સાગર સ્થવિરના વિજયંત વિહારમાં રહેતો હતો આ વિહાર ખૂબ મોટો છે. પણ હું તો સ્તૂપને પડખે એક નાની ઓરડી હતી તેમાં રહેતો જે દિવસે વરસાદ ન હોય તે દિવસ બપોરે હું પડોશમાં આવેલી ટેકરી ઉપર જઇને બેસતો અહીંથી નીચેના પ્રદેશનો દેખાવ બહુ રમણીય દેખાતો આ વિહારમાં પણ મારી જમવાની હાડમારી એવીને એવી જ ચાલૂ રહી ! માસમાછલી વિનાનું ભોજન મળવું અશક્ય હોવાથી બાફેલા મગ, ભાત અને ડબ્બાના માખણ પર મારે દિવસો કાઢવા પડતા. કોઇવાર દહીં મળતું અને કેટલાક દિવસ સુધી એક હિન્દુસ્તાની સિપાઇ મારે સારૂ દાળ મોકલતો આટલી હાડમારી છતાં માડલે કરતાં અહીં મારા દિવસો ઠીક ગયા ચાતુર્માસ પૂરો થયા પછી પ્રજ્ઞાસ્વામી સ્થવિરે મને પોતાના વિહારમાં રહેવા બોલાવ્યો સાગર સ્થવિરની રજાથી હું ત્યાં રહેવા ગયો પ્રજ્ઞાસ્વામી સ્થવિરને હું 'મુગ્ધબોધ' વ્યાકરણ શીખવતો, અને તે મને અભિધર્માર્થસંગ્રહ શીખવતા પરંતુ અહીં સુદ્ધાં તેલવાળો ખોરાક ખાવો પડતો, તેથી મારી તબીયત વળી પાછી બગડી એક પારસી દાક્તરની દવા કરી જોઈ પણ કંઇ ફાયદો ન થયો હવે હું સાવ કંટાળ્યો જીવતું અકારૂં થઇ પડ્યું એક દિવસ તો દાક્તરે પગે ચોળવા દવા આપેલી તે પર ઝેર (Poison) એમ લખ્યું હતું તે રાત્રે આ દવા પીને જીવનો અંત આણવાનો વિચાર મારા મનમાં કેટલીયે વાર આવ્યો ! અંતે તે બાટલીને બારીવાટે બહાર ઢોળી નાખી હું ઊંઘી ગયો !

થોડા દિવસ હવાફેર કરવાનો વિચાર કરી હું મોલમિનની પેલીમેર આવેલ 'બિલૂચાઊન' નામે બેટમા રહેવા ગયો ત્યા ઘીચ જંગલવાળી એક ટેકરી પર એક નાની ઝૂપડીમા હુ રહેતો થોડેક છેટે કેટલાક ભિક્ષુઓ રહેતા હતા પણ રાતે હું મારી ઝૂપડીમા એકલો જ સૂતો અહી પણ મારી તબિયત સારી ન રહી મોલમિનથી પાચ છ માઇલને છેટે એક જગલમા લાકડાની કેટલીક સુંદર ઝૂપડીઓ હતી ત્યા કેટલાક ભિક્ષુઓ રહેતા ત્યા આગળ પાણીના ઝરા પણ બહુ સુન્દર છે ત્યા જઇને હું પદર વીસ દિવસ રહ્યો મારી ઝૂપડી બીજી ઝૂપડીઓથી ખૂબ દૂર હતી વળી આ જગલમા વાઘનો ભો પણ ઠીક હતો પણ મને આ હિંસક પશુઓ તરફથી કશી હેરાનગતી ન થઇ માત્ર જમવાની બાબતમા મારી હાડમારી ટળી નહિ ભિક્ષા માટે રોજ બે અઢી માઇલ જવુ પડતું અને તેમ કરીને પણ ભાત ઉપરાત બીજુ કઇ ભાગ્યે જ મળતુ. માસ માછલી વિગેરે મળતા, પણ મને તે શા ખપના ?

મતલબ કે, બ્રહ્મદેશમા ભિક્ષુ બનીને વસવુ મને લગભગ અશક્ય જણાયુ ભિક્ષુથી પોતાનુ રધાય નહિ અને બીજાનું આપેલું ભિક્ષાન્ન ખાઇને રહેવુ મારે સારૂ હવે અશક્ય હતુ આ સ્થિતિમા બાકીના દિવસો હિન્દુસ્તાનમા જ ક્યાક ગાળવા એવો મે વિચાર કર્યો પણ પ્રજ્ઞાસ્વામી વગેરે સ્થવરોનુ કહેવુ એમ હતુ કે હિન્દુસ્તાનમા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ન હોવાથી ત્યા એકલા ભિક્ષુથી વિનયાદિ નિયમોને અનુસરીને રહેવુ કપરૂ છે. જમવાની બાબતમા હવે વધુ વખત ભિક્ષુત્વને વળગી રહેવામા સાર નથી એમ જોઇ મને તે મૂકી દેવાની છૂટ આપવા મે સ્થવિરોને વિનતિ કરી મારે પાસે પૈસા રાખવા પડે, કોઇ

વાર હાથે રસોઈ કરી લેવાનો પણ વખત આવે, કદિ બાર વાગી ગયા પછી જમવાનો પ્રસંગ આવે, આમ ભિક્ષુના બધા નિયમો પાળવાનું મારાથી બની ન શકે તેથી વિધિસર ભિક્ષુત્વનો ત્યાગ કરી મને જવા દો એમ મે કહ્યું પ્રજ્ઞાસ્વામી સ્થવિરે આ બાબતમા મને ટેકો આપ્યો અને મારે સારૂ કેટલાક ભગવા કપડા તૈયાર કરવાની પણ તૈયારી કરી પણ પાછળથી તેમનો વિચાર બદલાયો અને તેમણે મને કહ્યુ 'તમારૂ કહેવુ ખરૂ છે, પણ અમારી આખ સામે તમે ભિક્ષુઅવસ્થા છોડો તે અમને આઘાત આપનારૂ થઈ પડે. માટે તમે કલકત્તા જઈ ત્યા મહાબોધિ સમાજની તરફથી ચાલતા વિહારમા રહી થવાનો વિધિ કરજો' સ્થવિરનુ આ કહેવુ કઈક નિરૂપાયને કારણે અને કઈક તેમના ઉપરના મારા પ્રેમને લીધે મારે માનવુ પડયુ

બ્રહ્મદેશથી કલકત્તા આવતા મને મુદ્દલ હાડમારી ન પડી આગબોટનુ ભાડુ વગેરે સહેજે મળી ગયુ રગૂનથી આગબોટની સફર બીજા વર્ગમા કરી

૧૯૦૪ના જાન્યુઆરીથી ૧૯૦૬ના જાન્યુઆરી સુધીના જે બે વર્ષ મે દેશાટનમા વીતાવ્યા તેમા અનેકવેળા શરીર-દુઃખ વેઠવુ પડયુ એ તો ઉપર કહ્યુ જ છે પણ માનસિક ઉન્નતિ પુષ્કળ થઈ ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાનો ધીરે ધીરે મહાવરો થવાથી અભિધર્મ જેવા અઘરા ગ્રથો પણ ભણી જવામા મને વાર ન લાગી ફુરસદના વખતમા અનેક પાલિ ગ્રથો મે વાચ્યા વિશુદ્ધિમાર્ગના આરભના એક બે ભાગ તો મે બે ત્રણ વખત વાચ્યા આ ઉપરાત અનેક દેશ જોવાની અને અનેક સ્થવિરોના સમાગમની મને તક મળી અને તે દ્વારા દુનિયાનો ઠીક અનુભવ મળ્યો

પરાવર્તન

ગોવા છોડયુ ત્યારથી તે બ્રહ્મદેશ છોડી ૧૯૦૬ ની સાલના જાન્યુઆરીમા કલકત્તે આવ્યો ત્યા સુધીના મારા દિવસો શિક્ષણમા જ વીત્યા એમ કહેવુ જોઇએ આ બધો સમય બૌદ્ધધર્મનુ જ્ઞાન મેળવવુ એ જ એક ધ્યેય મારી આખ સામે હતુ પણ હવે બને તો બૌદ્ધધર્મના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા સારૂ કંઇક મહેનત કરવી એવી ઇચ્છા થવા લાગી તો પણ કયે રસ્તે હિન્દુસ્તાનને મારો કંઇક ઉપયોગ થાય, એ બરોબર સમજાતુ નહિ કલકત્તે આવ્યા પછી ઉમગાવતી જઇ ત્યા થોડો વખત રહેવુ અને પછી બને તો પૂણા તરફ જઈ કંઇ મહેનત કરી જોવી એવો વિચાર હતો પરતુ એક આકસ્મિક કારણને લીધે મારા પગાવર્તનને અણધારી દિશા મળી આ કઇ રીતે બન્યુ તે આ પ્રકરણમા કહેવા ધારૂ છુ.

કલકત્તામા કપાલીટોલા કરીને એક અત્યત ગદા લત્તામા બૌદ્ધધર્માંકુર નામે એક વિહાર તરતમા જ બધાયો હતો. બુદ્ધની મૂર્તિની અહી સ્થાપના થઇ હતી, એટલા ઉપરથી જગ્યા જગ્યાને વિહાર નામ અપાયુ હશે ! પણ મારી સમજણ પ્રમાણે આ જગ્યા વિહાર નામને તદ્દન અયોગ્ય હતી કલકત્તામા બીજે ક્યાએ ઉતરવાની સગવડ ન હોવાથી જ હુ આ વિહારમા ઉતર્યો મહાબોધિ સભાએ પોતાની ભાડાની જગ્યા ખાલી કરી હતી અને તેનો બધો સામાન કાશી લઇ જવામા આવ્યો હતો બે દિવસ આરામ લઇ આગળ જવુ એવા વિચારથી હું ત્યા રહ્યો કૃપાચરણ અને ગુણાલકાર કરીને ચિત્તગાગના બે ભિક્ષુ અહી રહેતા હતા તેમને અને હરિનાથ દે નામના ગૃહસ્થને સારી ઓળખાણ હતી હરિનાથ દે પાલિભાષા શીખવા પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા અને તેથી જ તેઓ વચ્ચે વચ્ચે આ વિહારમા આવતા પૂર્ણ કરીને બીજા એક બરમી ભિક્ષુ પડોશમા જ એક ભાડુતી ઘરમા રહેતા હતા. તેને અને હરિનાથ દે ને પણ ઠીક પરિચય હતો આ ભિક્ષુને હું સિલોનમા હતો ત્યારે મળેલો, અને પાછળથી હુ બરમામા હતો ત્યારે પણ મારી હકીકતથી તે વાકેફ હતો.

હુ ધર્માંકુર વિહારમા એક દિવસ રહ્યો ન રહ્યો ત્યા તો કૃપાચરણ અને ગુણાલકાર ભિક્ષુ મારા જવા માટે આતુર જણાવા લાગ્યા મેં તેમને કહ્યુ કે મને તેમની પાસેથી પૈસા વિગેરેની કશી અપેક્ષા નહોતી માત્ર આરામને સારૂ હુ એકાદ બે દિવસ ત્યા રહેવા માગતો હતો. કદાચ થોડા વધુ દિવસ રહેવા વિચાર થઇ આવત પણ તેમની આતુરતા જોઇ જલદી વિહાર છોડી જવાનો મે સકલ્પ કર્યો અને સોમવારનો

દિવસ રહી મંગળવારની ગાડીમા નાગપુર તરફ જવાનું ઠરાવ્યુ પણ દૈવજોગે મારા આ નિર્ણયની પૂર્ણ ભિક્ષુને ખબર પડી ઘણુ કરીને તે જ દિવસે કલકત્તામા મારાનેમની પહેલી વાર ભેટ થએલી તેણે તરત જ જઇને હરિનાથ દેને કહ્યુ કે તમારે પાલિ શીખવુ હોય તો સિલોન કે બરમામા ક્યાયે ન મળે એવો એક માણસ અહી આવેલ છે પણ તે આવતી કાલે જ જનાર છે.

હરિનાથ દેને ઘેર તે દિવસ તેના ભાણેજના લગ્ન હતા અને તેમા પોતે જ કરતાકારવતા હતા આમ લગ્નના કામમા રોકાએલા છતા આ ખબર મળતા જરા નવરાશ મળી કે લાગલા જ મારી પાસે આવ્યા અને મને કહેવા લાગ્યા કે 'આપ ગમે તેમ કરી બીજા એક બે દિવસ રોકાઇ જાઓ મારે જે કઈ જરૂર છે તે બધુ હું આપને પાછળથી કહીશ આજે હુ મારા ભાઈના લગ્નની ધાંધલમા છુ કાલે જ આપ બીજી તરફ જનાર છો એમ ખબર મળ્યા તેથી દોડાદોડ અહી આવ્યો છુ આટલુ મારૂ સાભળો જ એવી મારી વિનંતિ છે.'

હરિનાથ દેએ બીજી પણ વાતો મને કરી પોતે કલકત્તા યુનિવર્સિટીની સેનેટના સભાસદ હતા અંગ્રેજીના અધ્યાપક હતા અને પાલિભાષાનો પ્રચાર કરવાની તેમને ભારે ઉત્કંઠા હતી વિગેરે વાતો તેમણે કરી તે ઉપરથી તો મારા ઉપર કાઝી અસર ન થઇ બગાલીઓ ઘણુખરૂ ભારે બોલકા હોય છે પણ તેમની મારફત કશુ કામ પાર પડવુ મુશ્કેલ હોય છે ખાસ કરીને બૌદ્ધધર્મ વિષે તેમને આસ્થા હોય એ તો કમે કર્યું મારે હૈયે બેસે નહિ તો પણ આવડી લાયકાતવાળા ગૃહસ્થ એક દિવસ

જવા વિનંતિ કરે છે તો ગ્હી જવું એવો વિચાર કરી ગળવાગનો દિવસ ધર્માકુર વિહારમા ગ્યો

અહી શ્રી હરિનાથ દે વિષે થોડી હકીકત આપવી ને નહિ થય જો કે આ હકીકત મને તો પાછળથી છતા વાચકની અનુકુળતાને ખાતર તે અહી જ આપવી માનું છુ ભૂતનાથ દે નામના કાયસ્થ જ્ઞાતિના એક ગી ગૃહસ્થ પોતાની જાતમહેનતથી બી એલ ની પરીક્ષા કરીને રાયપૂર (મધ્યપ્રાંત)મા વકીલાત કરતા હતા હરિનાથ ા વડીલ પુત્ર. નાનપણમા આ છોકરો બહુ નબળો હોવાથી દીકરાની કેળવણી પાછળ જરા પણ ધ્યાન ન આપ્યુ તેને પેતાને શીખવાની ભારે હોશ મા પાસે બગાળી ખડી શીખીને બગાળી ચોપડીઓ વાચવ ની નેણે શરૂઆત માને થોડુ હિન્દી આવડતુ તે પણ શીખ્યો પછી એક ા પાસે જઈ અગ્રેજી શીખવા માડ્યુ આઠ વર્ષનો થયો ા બાપે નિશાળે મૂકવાનો વિચાર કર્યો પણ જુએ છે છોકરાએ ઉમરના પ્રમાણમા આ ત્રણે ભાષમા ખૂબ ૧ કરી અથી બાપે ઘેર શિક્ષક રાખી અને પોને પણ ા છોકરાન આગળ ધપાવ્યો બાર વર્ષનો ન થો ત્યા હરિનાથે અગ્રેજી ભષમા ખૂબ પ્રગતિ કરી અને તેરમા કે ના વર્ષમા કલકત્તા યુનવર્સિટીની મટ્રિકની પરીક્ષામા પાસ સ્કોલર્શિપ મેળવી પછી ભૂતનાથ દેએ તેને સેન્ટ ઝેવિયર જમા મૂક્યો. યુનિવર્સિટીની બધી પરિક્ષાએમા ભાષાના મા હરિનાથે નામના મેળવી

એમ એ થયા પછી હરિનાથને હિન્દી સરકાર તરફથી ર્શિપ મળી અને તે ઇંગ્લંડ ગયા પહોચ્યા તો તેણે

સિવિલસર્વિસની પરિક્ષામા પાસ થવા મહેનત કરી પણ ગણિત અને કાયદાના વિષયમા સ્હેજ કાચા હોવાથી અને કદાચ દારૂનો છંદ વળગ્યો તેથી આ પરિક્ષામા નાપાસ થયા પણ ધીરજ ન છોડતા કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની બી એ ડિગ્રી મેળવવા તેણે મહેનત કરી કલકત્તા યુનિવર્સિટીમા લૅટિન ભાષા લઇ પોતે પાસ થયા હતા અહિયા ગ્રીક, લૅટિન અને અંગ્રેજી ભાષામા પહેલો નંબર મેળવ્યો. ઉપરાત ફ્રેંચ જર્મન અને અરબી ભાષાનુ પણ તેણે સરસ જ્ઞાન મેળવ્યુ કોઈ પણ ભાષા શીખી લેતા તેને વાર જ ન લાગતી. અરબી ભાષાનો કોષ તેણે લગભગ મોઢે કરેલો એમ એક ગૃહસ્થે મને કહ્યુ! અંગ્રેજી ભાષામા તે ગદ્ય અને પદ્ય બંને બહુ સરસ લખતા

કેમ્બ્રિજની બી એ ની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી તેમને ઇન્ડિયન એજ્યુકેશનલ સર્વિસમા નોકરી મળી, અને શરૂઆતમા તેને ઢાકા કૉલેજમા અંગ્રેજીના પ્રોફેસર નીમવામા આવ્યા આ પછી લગભગ એક વર્ષે તેમના પિતા ગુજરી ગયા હુ કલકત્તે આવ્યો તે પહેલા હરિનાથ દેની કૉલેજમા બદલી થઇ હતી અને ધરમતોલા સ્ટ્રીટમા એક ભાડાના ઘરમા તે રહેતા હતા

કરાર પ્રમાણે બીજે દિવસ હરિનાથ મને ફરી મળ્યા અને મારે કલકત્તામા ત્રણ મહિના તો રહેવુ જ એવો આગ્રહ માડયો તેમણે કહ્યુ 'પાલિભાષા લઇને એમ એ થવાની મારી ખૂબ ઇચ્છા છે આ પરીક્ષાના ઘણાખરા ગ્રંથો મે વાચ્યા છે. પણ 'અટ્ઠસાલિની' ગ્રથ મને બિલકુલ નથી સમજાતો અનેક ભિક્ષુઓને મે પૂછી જોયુ, જર્મની વિગેરેમા

અનેક પંડિતોને લખ્યુ, પણ આ કામમા કોઇની મદદ મળી શકી નથી, અને અત્યારે અહી પણ કોઇ કરે એવુ નથી માટે ગમે તેમ કરી અહી બે મહિના રહી જાઓ અને મને આટલો ગ્રથ ભણાવો પછી મરજી પડે ત્યા જજો હું તમારો હમેશને સારૂ ઓશિગણુ રહીશ. તમારે અહી જે કઈ જોઈતુ કરતુ હશે તે બધાની તજવીજ હુ કરી લઇશ '

મે કહ્યુ 'તમને મદદ કરવા હું ઇચ્છુ, પરતુ આ વિહારમા રહીને તે કામ કરવુ અશક્ય છે મને એકાતમા રહેવાની ટેવ પડી ગઇ છે, અને અહી તો રાતદહાડો લોકોની ધમાલ ચાલૂ હોય છે તેથી ઘોઘાટ વગરની કોઇ જગ્યાએ મને રાખી શકતા હો તો હું તમારે સારૂ બે મહિના અહી રહીશ '

હરિનાથ દેએ આ તરત જ કબૂલ રાખ્યુ તેમના સસરાનુ એક ઘર તેમના ઘરની નજીકમા જ હતુ તેના કમ્પાઉન્ડમા બે ઇલાયદી ઓરડીઓ હતી મને તેમણે તે બતાવી તે પસંદ ન હોય તો બીજુ પણ એક જુદુ ઘર મારે સારૂ ભાડે લેવા પોતે તૈયાર છે એમ જણાવ્યુ. પણ એવો નકામો ખર્ચનો બોજો તેમની ઉપર ન નાખવા ખાતર મે ઓરડીઓ પસદ કરી, અને લાગલો જ ત્યા રહેવા ગયો હરિનાથ દેનુ ઘર નજીક જ હોવાથી હુ જમવા તેમને ત્યા જ જતો ૧૯૦૬ ના માર્ચ મહિનાની ૧૫ મી તારીખ સૂધી હું અહી રહ્યો આટલા વખતમા હરિનાથ દેને 'અટ્ઠસાલિની ગ્રથ' બરાબર સમજાવી દીધો 'પાલિ ટેક્સ્ટ સોસાયટી'એ છાપેલ આવૃત્તિની અનેક ભૂલો પણ મે તેમને બતાવી તેઓ ખૂબ રાજી થયા અને કલકત્તામા જ રહી જવા મને આગ્રહ કરવા લાગ્યા

આ અરસામાં બીજા એક ગૃહસ્થની સાથે હરિનાથ દેને ઘેર મારે મૈત્રી થઈ. આ ગૃહસ્થ પ્રેસિડન્સિ કૉલેજના અંગ્રેજી ભાષાના અધ્યાપક શ્રી મનમોહન ઘોષ બંગાલના જાણીતા સુધારક રાજનારાયણ બસુના તે દૌહિત્ર થાય. તેમના પિતા ઇન્ડિયન મેડિકલ સર્વિસમાં હતા. મોટાભાઈ કુચબિહારના મહારાજાના સેક્રેટરી હતા અને નાના ભાઈ શ્રી અરવિંદ ઘોષ વડોદરા રાજ્યમાં મોટી પાયરીએ હતા, જે પાછળથી કલકત્તાની નૅશનલ કૉલેજના આચાર્ય થયા. છેલ્લા ભાઈ બારિન્દ્ર ઘોષને માણિકતોલા બૉમ્બના કેસમાં આ જન્મ કાળા-પાણીની સજા થઈ હતી. મનમોહન ઘોષ અંગ્રેજી ભાષામાં એવા તો પ્રવીણ હતા કે તેમની કવિતા ખુદ વિલાયતમાં ખૂબ વખણાઈ હતી. ૧૯૦૬ની સાલમાં આ ગૃહસ્થ ઉપર મોટી આફત આવી પડી હતી. તેમની સ્ત્રી ગાંડી થઈ જવાથી બહુ ખરાબ હાલતમાં હતી. ઘોષબાબુ વિયોગ સ્વભાવે કવિ. તેથી આ પ્રસંગ તેમને અસહ્ય થઈ પડ્યો. આવી સ્થિતિમાં અમારી વચ્ચે મૈત્રી થઈ. મેં તેમને મારી પાસેના કેટલાક બૌદ્ધગ્રંથો વાંચવા આપ્યા. તે તેમને ખૂબ ગમ્યા, અને ત્યારથી બૌદ્ધધર્મ વિષે તે મારી સાથે ચર્ચા કરવા લાગ્યા.

માર્ચની ૧૫મી તારીખ પછી કલકત્તા છોડી સિક્કીમ જવાનો મારો વિચાર થયો. આમાં મારો ખાસ હેતુ એ હતો કે જેમ દક્ષિણ તરફના બૌદ્ધધર્મની મેં માહિતી મેળવી તેવી જ રીતે ઉત્તર તરફના બૌદ્ધધર્મથી પણ પરિચિત થવું. ૧૯૦૫ના ડિસેમ્બરમાં તાશી લામા કલકત્તે આવ્યા તે વખતે બુદ્ધધર્માંકુર સભા તરફથી તેમનું સારૂં સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે બધા કામમાં હરિનાથ દેએ આગળપડતો ભાગ

લીધો હતો અને કૅપ્ટન ઓકોનર, સિક્કીમના રેસિડન્ટ મી વ્હાઇટ વિગેરે ગૃહસ્થો સાથે તેમને સારો પરિચય થયો. બુદ્ધધર્માંકુર સભા મારફત સિક્કીમના મહારાજ કુમાર ઉપર તથા પોતે મી. વ્હાઇટ ઉપર એવા બે ભલામણપત્રો તેમણે મને આપ્યા મનમોહન ઘોષે દાર્જીલીંગની સરકારી હાઇસ્કુલના હેડમાસ્તરને અગાઉથી કાગળ લખી મારા ઉતરવાની ગોઠવણ કરી આપી કપડાલત્તાનુ ખર્ચ બધુ હરિનાથ દેએ જ ઉપાડયુ

માર્ચની ૨૦ મી તારીખ લગભગ હું કલકત્તેથી નીકળ્યો. હવે પાસે પૈસા રાખવા પડે એમ હતું તથા વેળાકવેળા જમવુ પણ પડે તેથી નીકળવાને આગલે દિવસ મે વિધિપૂર્વક ભિક્ષુત્વનો ત્યાગ કર્યો

દાર્જીલીંગ સુધી આગગાડીની મુસાફરી હોવાથી મને કશી અડચણ પડી નહિ. પરતુ દાર્જીલીંગથી સિક્કીમ સુધી પગરસ્તે જવાનુ હતું, અને વળી પ્રદેશ તદ્દન અપરિચિત, તેથી એકલા ટિબેટી મજૂરોને ભરોસે મુસાફરી કરવી મને ઠીક ન લાગી આથી મને સિક્કીમ સુધી પહોચાડી આવવા સારૂ દાર્જીલીંગના હેડમાસ્તરે પોતાનો માળી સાથે આપ્યો મારા કપડા, પુસ્તકો વિગેરે સામાન ઉપાડવા સારૂ બે ભોટિયા મજૂરો કર્યા, અને એમ હું, હેડમાસ્તરનો માળી તથા બે મજૂરો અમે સિક્કીમને રસ્તે પડ્યા વાટમા રસોઈ ઇ૦ તૈયાર કરવામા હેડમાસ્તરના માળી મને ખૂબ કામ આવ્યો

એક વર્ષ પહેલા યગહસબડનુ મિશન ટિબેટ ગયુ હતું અને તેને સારૂ સિક્કીમ થઇને જનારી એક સાધારણ પાયસડક તૈયાર કરવામા આવી હતી. આથી રસ્તે અમને બહુ વેઠવુ ન

પડયુ માત્ર એક ઠેકાણે એક ટિબેટીનુ ખૂન થયુ હતુ, તેનુ શબ સડકની બાજુએ પડયુ હતુ. અમે સાજે આ જગ્યાએ પહોચ્યા ટિબેટી લોકોના કેટલાક ઝૂપડા આસપાસ હતા પણ તેમા રાતવાસો રહેવુ જોખમભરેલુ લાગવાથી હુ સરકારી ડાકબગલા તરફ ગયો પણ ત્યાના ચોકીદારે બગલામા જવા દેવાની સાફ ના પાડી તે બોલ્યો 'આજની રાત જોઇએ તો તમે બહારને ઓટલે સૂઇ રહો. પણ સિક્કીમ સરકારની રજા વગર તમને અદર રહેવા ન દઇ શકુ ' મે કહ્યું 'હુ સિક્કીમના રાજાને ત્યા જ ઉતરનાર છુ સિક્કીમમા જઇને ત્યાના દરબારગઢમા રહેવાનો છુ તો પછી આ ડાકબંગલામા રાત રહેવા દેવામા તને શો વાધો છે?' બિચારો સિપાઇ મહારાજ કુમાર વિગેરે મોટા લોકોના નામ સાભળતા જ ગળી ગયો, અને તરત ડાકબગલો ઉઘાડી આપ્યો! રાતે મે પેલા ભોટિયા મજૂરોને બહારની ઓશરીમા સૂવાડી, માળીને અદર સૂવાડયો, અને હુ થાકી ગયો હોવાથી નિરાતે ઉંઘી ગયો

સિક્કીમ પહોચતા જ હુ સીધો રાજકુમારને બગલે પહોચ્યો, અને બૌદ્ધધર્માકુર સભાનો કાગળ આપ્યો કાગળ વાચીને તેણે પોતાના બગલામા જ એક બાજુએ મારા ઉતારાની ગોઠવણ કરી તેમનો એક નોકર મારૂ જમવાનુ મારી દેખરેખ નીચે બનાવતો અહી એક અૅગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કુલ તુરતમા જ નીકળી હતી તેના હેડમાસ્તર દાવ સાદપ્ કાજી નામના એક ભોટિયા ગૃહસ્થ હતા તેમની પાસેથી મે ટિબેટની ભાષા શીખવા પ્રયત્ન કર્યો પરતુ તેમને વિશેષ ફુરસદ ન હોવાથી અને મારામા પણ અગાઉ જેટલી ચિત્ત લગાડીને

વાની શક્તિ રહી ન હોવાથી ટિબેટી અક્ષરોની
ઉપરાંત મારાથી વધુ પ્રગતિ થઈ શકી નહિ ખરું જોતા
ાનો જ મને એક રીતે કંટાળો આવ્યો. જ્યારે હું
નો કાગળ લઇને અહીંના રેસિડન્ડ મિ વ્હાઇટને
ા ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે 'અહીંની પરિસ્થિતિનો
લદી જ કંટાળો આવશે અહીંના બૌદ્ધધર્મમા
બૌદ્ધધર્મના જેવુ ઉજળુ કશુ જ નથી બલ્કે
ાકોને બૌદ્ધ કહી શકાય કે કેમ એ જ સવાલ છે'
જલદી જ આનો અનુભવ થયો સિકીમના મઠમા
ને તેનુ માસ ભિક્ષુઓને આપવાની પ્રથા હતી તે
ખત પર બધ કરવામા આવી હતી. પણ ભુંડ
ુઓને મારી તેના ઉપર નિર્વાહ ચલાવવામા અહીંના
બિલકુલ સંકોચ થતો નથી ઉપરાંત, અહીંના
હેણી એવી તો ગદી છે કે તેમના હાથનું રાંધેલું
મને ઓકારી આવતી
ીમના રાજાએ બાંધેલા એક બૌદ્ધમઠમા ખાસ
એક લામા આવીને રહ્યો હતો આ લામા જબરો
નો એવી તેની ખ્યાતિ હતી તેને હિન્દુસ્તાની ભાષા
તા આવડતી તેના શિષ્યને તો સરસ આવડતી
ય તેના શિષ્યે ગુરુની વતી મને જમવાનુ નોતરું
તેને કહ્યુ 'માછલા કે માસ કશુ મને નહિ ખપે
આગ્રહ ન કરો' તેણે કહ્યુ 'એ પાતીની મુદ્દલ
કરશો, અમે બધી ગોઠવણ કરીશુ' આ તે મે તેનુ
સ્વીકાર્યું અને બપોરે તેમના મઠમા જમવા ગયો
માડી પેલા લામાગુરુ આગળ અને મારા આગળ

એમ બે મોટા થાળ મૂકવામાં આવ્યા બાજુએ બબ્બે ચિનાઈ માટીના ચલાણામાં કંઈક પીરસેલું હતું તે જોતાં જ મને માંસ જેવું લાગ્યું તેથી હું બોલ્યો, 'લામા સાહેબ, આ માંસ હોય એવું લાગે છે!' લામાએ આવડી જીભ* બહાર કાઢી મને કહ્યું, 'આપ માંસમાછલી કશું જ નથી ખાતા એવું મારા શિષ્ય સાથે આપે કહેવડાવ્યું અને પછી હું એવી ચીજ કદિ તૈયાર કરાવું ખરો? આ તો આપને માટે ખાસ શાક તૈયાર કરાવ્યું છે' મે કહ્યું, 'પણ એ શાક શેનું છે તે તો કહો?' પેલો કહે 'એકલા દેડકાનું છે તમે જરાય શંકા ન કરતા! તમારા હિન્દુસ્તાનના મોટા દેડકાની માફક અહીંના દેડકા ગંધાતા નથી હોતા! અને આજે તો મે આ દેડકા તમારે ખાતર મુદ્દામ માણસ જંગલમાં મોકલી ખાસ પકડાવી મંગાવ્યા છે!' હું તો દિગ્મૂઢ બની ગયો બિચારો લામા પણ ચકિત થઈ ખિસિયાણો પડી ગયો! આવડી મહેનતને તૈયાર કરાવેલું શાક મહેમાનને પસંદ ન આવે એ કેવી વાત! આ ગૂંચ તેનાથી કેમેકરી ઉકલે નહિ' અંતે તેના માનને ખાતર થોડા દૂધભાત ખાધા પણ તેય ઓસડની માફક ખાવા પડ્યા. લામાગુરુએ તો દેડકાના શાક ઉપર અચ્છી રીતે હાથ માર્યો' માત્ર આવી તોફાની વાનીનો સ્વાદ હું ન લઈ શક્યો તેને સારુ રહીરહીને તે દુખ પ્રદર્શિત કરતો હતો! બે ચાર દિવસ પછી ત્યાંના મહાગણ્યાએ મને જમવા નોતર્યો તે વખતે મારે વળીત્રાળાને સમજાવવું પડ્યું કે હું માંસ, માછલાં કે દેડકા

* માફી માગવી હોય કે આશ્ચર્ય બતાવવું હોય ત્યારે તિબેટી લોકોમાં જીભ બહાર કાઢવાનો રિવાજ છે

સુદ્ધા ખાતો નથી, એટલું જ નહિ પણ કોઇ પણ પ્રાણીનું માંસ ખાતો નથી ! કોણ જાણે, દેડકા નથી ખાતો એટલુ જ કહી રાખુ તો કદાચ કોઇ ઉંદર કે એવુ જ બીજું ભાણામા આવી પડે !

મારા સિક્કીમ આવ્યા પછી એપ્રિલ મહિનામા હરિનાથ દે બગદાનના મહારાજા સાથે વિલાયત ગયા. જતા જતા એડનથી તેમણે મને કલકત્તે પાછા આવવા કાગળ લખ્યો, પણ તેની ખાસ અસર મારા ઉપર ન થઇ પછી શ્રી મનમોહન ઘોષનો બીજો એક કાગળ આવ્યો તેમા તેમણે સિક્કીમમા રહેવાથી દેશનુ કઇ ભલુ નહિ થઇ શકે અને કલકત્તે આવી રહેવાથી પ્રજામા બૌદ્ધધર્મ વિષે ઉત્પન્ન થએલી નવી જાગૃતિને સારૂં વલણ મળશે, એવી મતલબનુ લખ્યુ હતું આ કાગળની મારા મન ઉપર વિલક્ષણ અસર થઇ આટલા દિવસ વનજંગલમા અને બૌદ્ધવિહારોમા ગાળ્યા એટલા બસ થયા, હવે પછી કઇક દેશસેવા બને તો યથશક્તિ કરવી એવો હું અંતઃકરણપૂર્વક વિચાર કરવા લાગ્યો.

પણ સ્વદેશસેવા કઈ સહેલ નથી લોકહિતનો ડાંગો ડોળ કરવામા કઇ સાર નહિ હું તો વળી કોઈ યુનવર્સિટીનો ગ્રેજ્યુએટ પણ નહિ, તેમ કાઇ ધનબળ કે જામેલ સંસ્થાનો મને ટેકો નહિ, આ સ્થિતમા મારે હાથે કેટલુક લોકહિત થઇ શકે એ સવાલ હતો લોકહિત તો રહ્યું પણ આત્મહિત પણ સાધી શકાશે કે નહિ એની મને શકા હતી કલકત્તામા હતો ત્યારે દા પી કે રાય વિગેરે મોટા લોકોને મળી કલકત્તામા એકાદ પાલિવર્ગ ખોલવાનો મારો વિચાર મે તેમને જણાવેલો તે વખતે મને જમવારહેવાની જગ્યા સિવાય બીજી કોઇ ચીજની

જરૂર નહોતી કપડા બરમાથી મળી શકે એમ હતું પણ આટલી બાબતમા પણ મને તેમની સહાનુભૂતિ નહિ મળેલી ઉલટુ બૌદ્ધધર્મ વિષે તેમના મનમા એક જાતનો તિરસ્કાર જ દેખાએલો હરિનાથ દેની મને મદદ હતી. પણ તેમને તો કોઇ જ ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ ન હોવાથી કેવળ સ્વાર્થપૂરતો તે મારો ઉપયોગ કરી લેત. તેમના બે મહિનાના પરિચયથી આ વિષે મારી ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી! હવે તો ભિક્ષુત્વ છોડેલુ હોવાથી મને પૈસા વિગેરે લેવામા કશી હરકત રહી નહોતી તેથી જાતે મહેનત કરીને જ બગાળના થોડાઘણા પ્રમુખ ગૃહસ્થોની સહાનુભૂતિ મેળવી સેવાવૃત્તિને ધોરી માર્ગે પાલિભાષાના પ્રચારની કઇ મહેનત કરી જોવી એવો મે નિશ્ચય કર્યો.

હવે જો સેવા જ કરવી તો પછી કુટુબને પણ યથાશક્તિ મદદ કા ન કરવી એમ મને લાગ્યુ, અને કુટુબની સ્થિતિ શુ છે એ જાણવા મે ગોવે એક બે કાગળો લખ્યા પિતાના કરજના ચૌદસો રૂપીઆનો દસ્તાવેજ શ્રી વિષ્ણુ નાયકને આપ્યાનું પાછળના એક પ્રકરણમા હુ કહી ગયો છુ આ કરજનુ શુ થયુ વિગેરે બાબતો મે તેમને પહેલા કાગળમા પૂછી. તેનો જવાબ આવ્યો કે 'કરજ ફીટયું નથી એટલુ જ નહિ પણ તે ઉપર કેટલાય વર્ષોનુ વ્યાજ ચડયુ છે છતા મારા ઘરના માણસોને આટલે વર્ષે મારો કાગળ આવ્યાથી ખૂબ આનંદ થયો છે—ઇ૦ ઇ૦' મદ્રાસ છોડયા પછી મે ઘેર એકપણ કાગળ લખ્યો નહોતો. તેથી હું મરી ગયો હોઇશ એમ જ સહુ કોઇ માનવા લાગ્યા હતા મારા કાગળથી તે ખોટુ ઠર્યાથી બધાને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક હતું

૧૯૦૬ ના જુલાઇ મહિનામા હરિનાથ દે વિલાયતથી પાછા આવ્યા અને મને ફરી એકવાર કલકત્તા આવી જવા આગ્રહભર્યો કાગળ લખ્યો મે પણ ઘણા સંકલ્પવિકલ્પ પછી લોકપ્રવાહમા એકવાર પડી જોવુ જ એવો છેવટનો નિશ્ચય કર્યો અને જુલાઈની આખરમા હું કલકત્તે આવ્યો. આવતાવેત હરિનાથ દેની સાથે એમ એના અભ્યાસમા નીમેલો ‘ થેરગાથા ’ નામનો ગ્રથ વાચવાની શરૂઆત કરી પણ હવે તેમના ઉપર જ આધાર રાખીને રહેવાની જરૂર રહી નહોતી સર ગુરૂદાસ બૅનરજી, ડા. રાસબિહારી ઘોષ, વિગેરે લોકોએ આ જ અરસામા કલકત્તામા નૅશનલ કૉલેજ ઉઘાડવાની યોજના ઘડી હતી તે કૉલેજ ઑગસ્ટની ૧૫ મી તારીખે ખુલવાની હતી. આ કૉલેજમા પાલિભાષા દાખલ કરાવવા મે ખૂબ પ્રયાસ કર્યો. શ્રી મનમોહન ઘોષે મને આ કામમા ખૂબ મદદ કરી. તેમણે મને શ્રી સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર જોડે મુલાકાત કરાવી દીધી, અને શ્રી. ટાગોરે મુદત થોડી હતી છતા નૅશનલ કૉલેજના વિષયપત્રકમા પાલિભાષા પણ દાખલ કરાવી દીધી મને પગાર ફક્ત બહુ થોડો એટલે દર મહિને માત્ર ૩૦ રૂપીઆ આપવાનુ ઠરાવ્યુ પણ પગાર ગમે તેટલો નજીવો હોય તથાપિ કામ કરી બતાવવાની તક મળી એટલી વાતથી જ મને બહુ આનદ થયો, અને ૧૯૦૬ ના ઑગસ્ટ મહિનાની ૧૫ મી તારીખથી એટલે નૅશનલ કૉલેજ ઉઘડી ત્યારથી હું ત્યા પાલિના અધ્યાપકનુ કામ કરવા લાગ્યો

પરતુ હરિનાથ દેને આ બિલકુલ રુચ્યુ નહિ તેમને પૂછ્યા વગર કે તેમની જાણ વગર હું આ નવી સંસ્થામા ભળ્યો એ તેમને ગમ્યુ નહિ હોય' તેમણે કહ્યુ ‘ નૅશનલ

કૉલેજની સંસ્થા સરકાર વિરૂદ્ધ છે અને હું તો સરકારી નોકર છુ, આથી મારોતમારો કેમ મેળ ખશે? જો તમારે નોકરી જ કરવી હોત તો હું આથી કેટલીએ સરસ નોકરી તમને ગોતી દેત પણ તમે આ સંસ્થા સાથે સંબંધ બાંધ્યો એટલે હવે મારાથી કઇ જ થઈ શકે નહિ' મે કહ્યુ 'નોકરી મેળવવી એ કઇ મારો મુખ્ય હેતુ નથી. હું દેશના પ્રવાહમા ભળી કઇક કામ કરવુ, અને સાથે રમ્ને ચાલીને બને તો કુટુબને મદદ કરવી એવા ઉદ્દેશથી મે આ નોકરી સ્વીકારી છે સર ગુરૂદાસ બૅનરજી, ડા રાસબિહારી ઘોષ વિગેરે સરકારના માનીતા લોકો આ સસ્થાના વ્યવસ્થાપકોમા છે આ સ્થિતિમા સરકારને મારે વિષે વહેમ આવવાનું કઇ જ કારણ નથી વળી કોઇ સસ્થા ગમે એટલી આકરા મતવાળી હોય તોપણ પાલિમાળા મા ફક્ત આકરાપણું શીખવવાનો સંભવ સભવ નથી છતા મારી દોસ્તીને લીધે તમારા નસિબને ધક્કા પહેચવાનો સભવ હોય તો હું આજે જ તમારૂં ઘર છોડી જવા તૈયાર છુ તમારૂં અન્ન થોડા દિવસ પણ મેં ખાધુ છે અને એક મહારાષ્ટ્રીય તરીકે તમને નુકસાન પહોચે એવુ કઈ પણ વર્તન કરવુ એ મારે મન બારેમા બારે નીચ જોણુ છે'

વાત આટલી હદે આવી ગઇ તેથી હરિનાથ વિમાસણમા પડ્યા, અને મને કહ્યુ હમણા તમે મારે ત્યાથી ન જાઓ, પહેલા તો હું મારા મિત્રો મારફત તપાસ કરી જોઉં છુ, અને જો સરકારની ઇતરાજી થાય એવુ કઇ હશે તો હું તમને કહીશ' પણ તેના આ દિલાસામા ઝાઝૂ વજૂદ નહોતું. સરકારની ઇતરાજી થાય એ એને તો ચોક્કસ માલુમ હોવુ

જો એ જેવું હતું તે જ રીતે તો હું તેમના કહેવા પ્રમાણે તેમને ત્યાં જ રહ્યો. બીજે દિવસે તેમણે મને કહ્યું, 'ગઈ કાલે તમને ખોટું લાગે એવી રીતે હું વર્ત્યો તેનું મને બહુ દુઃખ થાય છે. તપાસ કરતાં નૅશનલ કૉલેજ સાથેનો તમારો સંબંધ મને કોઈપણ રીતે હરકતકર્તા થઈ પડે એમ નથી એવા મને ખબર મળ્યા છે. માટે તમે મારે ઘેર રહીને ખુશીથી નૅશનલ કૉલેજમાં કામ કરતા રહો.' આટલેથી જ બસ ન કરતાં હમેશાં તે દિવસથી પ્રેસિડન્સી કૉલેજમાં જતી વખતે મને પોતાની ગાડીમાં લઈ જઈ નૅશનલ કૉલેજમાં પહોંચાડતા!

નૅશનલ કૉલેજમાં કંઈ મને બહુ વિદ્યાર્થી ન મળ્યા. તોપણ જે પાંચ છ વિદ્યાર્થી હતા તેમાંના ઘણાખરા મહેનતુ હતા. તેમાંના બે ૧૯૧૫ની સાલમાં હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી મેળવી આવ્યા છે. દ્રવ્યોપાર્જનની દિશાએ કંઈ વિશેષ લાભ ન થયો. ઘર માંડીને રહેવા વખત આવ્યો હોત તો તો માસિક ત્રીસ રૂપિયામાં મને એટલાને પણ પૂરું થાત કે કેમ એ જ સવાલ છે.

આરંભમાં કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી અરવિંદ ઘોષ હતા. પણ ટૂંકમાં જ 'વન્દેમાતરમ્' પત્રના કેસમાં તેઓ પકડાયા. તેથી તેમણે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું અને પ્રિન્સિપાલ તરીકેનું બધું કામ શ્રી સતીશચંદ્ર મુકરજી પાસે આવ્યું. મારા વિષે શ્રી મુકરજીનો મત સારો નહોતો. મારી નિમણૂક વખતે પણ તેમણે ખૂબ વિરોધ કરેલો એમ મેં સાંભળ્યું હતું. પ્રિન્સિપાલ થયા પછી તેમણે મને વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓને બૌદ્ધધર્મ વિષે કંઈપણ શીખવવાની સખત મના કરી. મેં કહ્યું 'જો એમ જ હોય તો પાલિનો વર્ગ

જેમ જલદી બંધ કરો તેમ સારૂ કારણ બૌદ્ધધર્મ સાથે સંબધ ન હોય એવો ગ્રથ પાલિભાષામા જવલ્લે જ હશે ' આ ઉપરથી તેમણે કહ્યુ 'ગ્રથમા હોય તે શીખવવાને વાધો નથી પણ વિદ્યાર્થીઓને બૌદ્ધ થવાનો ઉપદેશ તમારે કરવો નહિ ' મે જવાબ આપ્યો, ' હુ કઇ બૌદ્ધપ્રચારક તરીકે આ કૉલેજમા નથી આવ્યો. જો મારે ઉપદેશ કરવો હશે તો તેને સારૂ હું જુદી જગ્યા શોધી લઇશ પણ ગ્રથમા જે આવતુ હશે તે તો મારે બરોબર સમજાવવુ જ પડવાનુ, અને તમે જો એની પણ વિરુદ્ધ હો તો હુ આજે જ રાજીનામુ આપી છૂટો થવા રાજી છુ ' આ પછી પ્રિન્સિપાલ મુકરજી અને મારી વચ્ચે ખટગગ થવાનો ફરી પ્રસગ ન આવ્યો કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓમા માત્ર મારે વિષે બહુ જ સારો મત બંધાયો હતો અને તેથી અતે પ્રિન્સિપાલ મુકરજીને પણ પોતાનો મત ફેરવવો પડયો છેલ્લે છેલ્લે તો બૌદ્ધધર્મ વિષે વિદ્યાર્થીઓને એકાદ વ્યાખ્યાનમાળા આપો એવો પણ તેમણે આગ્રહ માડયો હતો'

૧૯૦૬ ના ઑકટોબરમા મે ગોવા જવાનો વિચાર કર્યો પાલિત નામના એક ગૃહસ્થ મારી સાથે મુબઈ આવ્યા પણ ત્યા એકાએક તેમની તબિયત નરમ થઇ જવાથી ગોવા જવાનું માડી વાળી તે પાછા કલકત્તે ગયા મુબઇ આવતા વાટમા અમે નાગપૂરમા શ્રી માધવરાવ પાધ્યેને ત્યા બે દિવસ ઉતર્યા હતા અને ત્યાથી શ્રી ગોવિદરાવ કાણેને મળવા ઉમરાવતી ગયા શ્રી. કાણેએ મને કહ્યુ કે 'દા ભાડારકર તમને મળવા ઉત્સુક છે ' મે કહ્યું, ' એ વાત અસભવનીય લાગે છે કેમકે મારા ઉપર તો તેઓ ખૂબ ગુસ્સે થયા હતા ' ગોવિદરાવ બોલ્યા, 'એ સાચુ,

તમે ૧૯૦૪ મા અહીં આવી ગયા તે પછી તેઓ મને લાનોલીમા મળેલા તે વખતે તમારી વાત નીકળી દાક્તર સાહેબ બોલ્યા 'અરે તે છોકરો તો સાવ ગાંડો છે એની વાત શુ કરવા કરો છો ?' પછી મે તમારા બધા સમાચાર કહ્યા અને તમે પાલિભાષાનો સરસ અભ્યાસ કર્યો છે, એમ જાણતા તેઓ તમને મળવા ખૂબ ઉત્સુક થયા છે અને મને કહી રાખ્યુ છે કે જો તમે ફરી આ તરફ આવો તો તેમને જરૂર મળવા મારે તમને કહેવુ '

દા ભાડારકરને મળવા હું નાખુશ તો હતો જ નહિ. તેમની મારા ઉપર ગમે એટલી ઇતરાજી હોત તો પણ પૂણે જાત તો હુ તેમને મળ્યા વગર કદાપિ રહેત નહિ પણ આ વખતે પૂણે જવું અશક્ય હતુ તેથી મે શ્રી કાણેને કહ્યુ, 'મારે મુબઈથી બારોબાર ગોવા જવુ છે એટલે આ વખતે તો હું તેમને કઇ રીતે મળુ ?' પરતુ આ જ દિવસોમા મુબઇના પ્રાર્થનાસમાજનો વાર્ષિક ઉત્સવ ચાલતો હતો એની શ્રી કાણેને ખબર હતી આથી દા ભાડારકર ત્યા હોવા જોઇએ એવુ અનુમાન કરી તેમણે પ્રાર્થનાસમાજને શિરનામે તાર કર્યો ઉમરાવતીમા આ વખતે વ્યાખ્યાન વગેરે કશુ આપવાની ભાજગડમા ન પડતા હું સીધો મુબઇ આવ્યો શ્રી (હવે દાક્તર) દેવદત્તરાવ ભાડારકર મને મળવા સારૂ સ્ટેશને આવ્યા હતા, પણ સ્ટેશન પર તેમનીમારી નજરચૂક થઈ ગઇ અને અમારી ભેટ ન થઇ તેથી હુ અને મારા મિત્ર પાલિત ગીરગામ ફિરગીના દેવળ આગળ આવેલા સુખનિવાસમા ઉતર્યા અને ઝટ જમવા કરવાનું આટપી હુ એકલો પ્રો શ્રી ધરપત ભાડારકરને ઘેર ગયો. દાક્તરસાહેબ આ વખતે નહાવા

ગયા હતા પાચ દશ મિનીટમા નહાવાનો ઝભ્ભો (બાથ-રોબ) પહેરીને બહાર આવ્યા અને તરત જ વાત કરવા માડી. પ્રાર્થનાસમાજ તરફથી તે દિવસ જુદા જુદા ગૃહસ્થોના જુદા જુદા સંતોના ચરિત્રો ઉપર ચાર વ્યાખ્યાનો થવાના હતા દાકતર સાહેબે મને પણ આ તકે બુદ્ધચરિત્રની કથા કરવા કહ્યું ઘણા વર્ષોથી મરાઠીમા બોલવાનો મને મહાવરો રહ્યો નહોતો છતા તેમના આગ્રહને લીધે બુદ્ધચરિત્ર ઉપર બે શબ્દ બોલવા હુ કબૂલ થયો સાજે ભાષણ વખતે શ્રોતાઓ પાસે મારી ઓળખાણ કરાવતા દાક્તરસાહેબે મારો પૂર્વ ઇતિહાસ કહી પૂણામા પોતે મને કેવા ગાડામા ગણી કાઢેલો વગેરે વાત કહી સંભળાવી અને ઉમેર્યુ કે 'પણ આવડી ખત અને આવડો આગ્રહ આ માનામા હશે તેની તે વખતે મને કલ્પનામાત્રથી નહોતી' મારૂ ભાષણ કેવુ થયુ એ હુ કહી શકતો નથી પણ દા ભાડારકરે કરેલી મારી પ્રસ્તાવનાને લીધે મુબઇના લોકોમા—ખાસ કરીને પ્રાર્થનાસમાજના સભાસદોમા—હુ સારી રીતે એ ળખીતો થઈ ગયો આ પછી હુ જ્યારે જ્યારે મુબઇ આવતો ત્યારે સમાજના રામમોહન આશ્રમમા જ ઉતરતો

બે દિવસ મુબઇમા રહી હુ અગબોટ રસ્તે પણજી અને ત્યાથી મડગાવમા રાતે મુકામ ગયો બીજે દિવસ સવારે સીધો સાખવાળ ન જતા મડગાવ ગયો મારા જૂના સંબંધી ભિકુનાક ને આ વખતે મારો ખૂબ સત્કાર કર્યો શ્રી વિષ્ણુનાયક પણ પ્રેમથી વર્ત્યા અમે ગાડી કરી સાખવાળ ગયા ત્યા તો મારા આગમનના સમાચાર અગાઉથી જ પહોચી ગયા હતા મારી સ્ત્રીએ તો મને બગાળી વેશમા જોઇને એકદમ રડવા જ માડ્યુ' આખરે શ્રી. વિષ્ણુ નાયકે બધાનુ સાત્વન કર્યું

ઘેર મારાથી બહુ દિવસ રોકાવાય એમ ન હતુ અક્ટોબર મહિનામા દુર્ગાપૂજાની રજા પૂરી થાય તે પહેલા મારે પાછુ કલકત્તા પહોચવુ જોઇએ, આથી ઘેર બે ત્રણ દિવસ રોકાઇ મડગાવ આવ્યો મારી સ્ત્રી મારી સાથે કલકત્તે આવવા તૈયાર થઇ, પણ મારી દીકરી મારી દાઢીથી એવી તો ડરતી કે તે કેમે કર્યા અમારી સાથે આવવા તૈયાર ન થાય ! આખરે તેને મડગાવથી ચીખલીમા તેની નાનીને ઘેર મોકલી આપી અને હુ તથા મારી સ્ત્રી કલકત્તે આવ્યા

અમારા આવવાની મે હરિનાથ દેને તારથી ખબર આપી હતી, તેથી તેમણે પોતાના જ ઘરમા જુદી જગ્યા સાફસુફ કરાવી અમારે સારૂ રસોઇ વિગેરેની તૈયારી કરાવી રાખી હતી તેમને ત્યા જ અમારા રહેવાની પણ તેમણે ગોઠવણ કરી દરમહિને ત્રીસ રૂપીઆ પગાર સાવ ઓછો હતો, છતા ઘરભાડુ, બાળવાના કોલસા, વિગેરેનુ અમારે કશુ જ ખર્ચ ન હોવાથી અમારૂ જેમતેમ નભ્યે જતુ પણ ડીસેમ્બર મહિનામા મારી સ્ત્રી માદી પડી અને તેને ગોવા પાછી પહોચાડવી પડી આને અગે થએલો બધો ખરચ હરિનાથ દેએ પોતાની પાસેથી આપ્યો

૧૯૦૬ ની આખરમા એમ એ ની પરીક્ષાનુ પરિણામ આવ્યુ તેમા હરિનાથ દે પાલિભાષામા પહેલા વર્ગમા પાસ થયા પછી ન્યાયમૂર્તિ મુકરજીની મદદથી યુનિવર્સિટીની સિંડીકેટમા દાખલ થયા યુનિવર્સિટીના નવા કાયદા પ્રમાણે કેટલાક વ્યાખ્યાતાઓ નીમવામા આવનાર હતા તેમા પાલિભાષાના વ્યાખ્યાતા તરીકે મારી નીમણુક કરાવવા હરિનાથ દેએ પ્રયાસ માડયો અને યુનિવર્સિટીમા તેમનુ વજન ખૂબ તેથી તેમા તે

સફળ થયા ઘણાખરા વ્યાખ્યાતાઓ વગરપગારે કામ કરનારા હતા માત્ર હુ અને સત્યવ્રત સામાશ્રમી ગેને માસિક ૧૦૦ સો રૂપીયા આપવા એવો ઠરાવ થયો ૧૯૦૭ના જુલાઇ મહિનાથી હું આ જગ્યાએ નીમાયો પણ અગાઉથી જ ન્યાયમૂર્તિ આશુતોષ મુકરજીને મળીને 'હુ યુનિવર્સિટીનુ કામ કરૂ તોપણ નૅશનલ કૅાલેજ સાથેનો સબધ નહિ તોડુ' એમ મે તેમને કહ્યુ હતું તેમણે એ બાબત કશો વાધો ન લીધો તેમણે કહ્યુ 'અમારી યુનિવર્સિટીનુ કામ તમે નિયમિતપણે કરો એટલે થયુ બીજે ક્યા ક્યા તમે કેટલો વખત આપો છો એનો વિચાર કરવાનો સિન્ડીકેટને જરૂર નથી' આ નોકરી મળી ત્યારથી નૅશનલ કૅાલેજનુ કામ મે વગરપગારે કરવા માડયુ અને કલકત્તામા રહ્યો ત્યા સુધી તે છોડયુ નહિ

કલકત્તા યુનિવર્સિટીમા મે નોકરી સ્વીકારી તેથી મને ઠીક ફાયદો થયો માસિક પગાર અને તે ઉપરાત પરીક્ષક તરીકે મને વરસદહાડે ૬૦૦ થી ૯૦૦ રૂપીઆ મળતા માત્ર મારાથી ધાર્યા મુજબ મારૂ કામ અહીં થઇ શકયુ નહિ વ્યાખ્યાતા તરીકે મારે અઠવાડિયામા ત્રણ જ કલાક કામ કરવુ પડતુ તેમાયે જે બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ હતા તેમને પાલિભાષામા પારગત થવા વિષે બહુ ઉત્સાહ નહોતો જેમતેમ કરીને પાસ થઇ ડિગ્રી મેળવવી અને પોતાનો પગાર વધારવો અથવા તો કોઇ નવી નોકરી મેળવવી એ તરફ જ મે તેમનુ વલણ જોયુ એકદરે કલકત્તામા રહીને થોડી પ્રસિદ્ધિ મેળવવા ઉપરાત મને કશો ખરો લાભ થયો ન કહેવાય મહામહેનતે મેળવેલુ પાલિભાષાનુ જ્ઞાન હિન્દુસ્તાનમા ફેલાવવુ એ જ મારા જીવનનુ મુખ્ય કાર્ય હુ માનતો અને હજી માનુ છુ તેથી કલકત્તામા

રહેવાથી બીજા લાભો અનેક થાય એમ હતુ છતા મારૂ મન તે તરફ વળ્યુ નહિ

વળી, પિતાના જે ઋણુ માથી અશત પણ છૂટવા સારૂ મે આ સવાધર્મ સ્વીકાર્યો હતો તે ફેડવાની બાબતમા હુ જરાય સફળ ન થયો પહેલા તો જે કઇ પૈસા મળ્યા, તે થોડા વર્ષનુ બ્યાજ ચડ્યુ હતુ તે પતાવવામા ગયા તે પછી એટલે ૧૯૦૭ ના ઑગસ્ટ મહિનામા પિતાની જમીનની બાબતમા એક કેસ ઉભો થયો ચાળીસ વર્ષ ઉપર એક સોની અને મારા પિતા વચ્ચે જમીન મબધે વાધો પડેલો પણ છેલ્લા ચાળીસ વર્ષમા કોઈ દિવસ તેનુ કોઇએ સ્મરણ સરખુ કરેલુ અમારી જાણુમા નહોતુ ૧૯૦૭મા અમારી પડોશના ગામવાળા શ્રી રામનાયક બાણુવલીકરે સોનીના તમામ હક તેના વારસા પાસેથી મેળવી લઇ મોટો કેસ ઉભો કર્યો ૧૯૦૭ ના ડિસેમ્બરમા સુરત ખાતે મળેલી મહાસભામા હાજરી આપી આ કેસની માડવાળ કરાવવાના ઉદ્દેશથી હું ગોવા ગયો પણ દુ ખની વાત એટલી જ કે રામનાયકે અગાઉથી જ મારા મોટાભાઇ ઉપર ફોજદારી માડી હતી, અને સરકારમાથી જમીનનો કબજો મેળવ્યો હતો માગ સગાસબ'ધીઓ બધા વિરુદ્ધ છતા તેને ઘેર જઇ મે કેસનો ઘરમેળે નિકાલ કરવા, તેના મોટાભાઇને વિનતિ કરી પણ તેની કશી જ અસર થઇ નહિ ઉનટુ રામનાયકે એ જમીનની ભગતી જ કિમત આકવા માડી આથી નિરૂપાયે અમ રે અમારો પક્ષ જ ખરો હતો એ કોર્ટ મારફત પૂરવાર કરવાની ફરજ પડી. ગામના ઘણાખરા જમીનદારોએ અમારા તરફથી સાક્ષીઓ આપી સામાવાળાના સાક્ષીઓમા માત્ર ચાર પાચ

મજૂરો હતા આથી જીલ્લા જડજે અને હાઇકોર્ટે અમારી તરફેણમા ચુકાદો * આપ્યો મારા મોટાભાઇ ઉપર માડેલ ફોજદારી કેસ પણ કોર્ટમા તરકટી ઠર્યો આ બધુ તો યથાયોગ્ય જ થયુ પણ આ કામમા કલકત્તામા રહી મે જે કઇ બચાવ્યુ હતુ તે બધુ જ ખરચાઇ ગયુ લગભગ ૧૦૦૦ રૂપીઆ આ પાછળ ખોયા આથી પિતાનુ કરજ મારે હાથે કદિ પણ ફીટશે કે કેમ એની મારા મનમા ભારે શકા ઉભી થઇ મે યુનિવર્સિટીમા હજુ નોકરી લીધી ન લીધી એટલામા તો મારા છેક નાનપણના મિત્રે પણ મારી સામે કેસ કર્યો અને સાવ ખોટા સાક્ષીઓને મારી સામે ઉભા કરી કોર્ટમા લડતા આઘુપાછુ જોયુ નહિ ! આ બધો વિચાર કરતા ચિત્ત અત્યત ખિન્ન બની ગયુ ગોવાની હાલની સ્થિતિ એવી તો વિચિત્ર થઇ પડી છે કે ત્યાના હિન્દુ લોકોને પોતાનુ હિતઅહિત શેમા છે એટલુ પણ સમજાવુ મુશ્કેલ થઇ પડયુ છે આવી સ્થિતિમા પિતાનું કરજ પતાવી જમીન છોડાવુ તો પણ તે ઉપર શા શા સરકાર ન થાય અને તેના ઉપર કેટલા નવા કજીઆ ઉભા થાય તે કેમ કહી શકાય ? આવા વિચારોથી આ બાબતમા હુ લગભગ ઉદાસીન બની ગયો

હરિનાથ દેનો મારા ઉપર પ્રેમ હતો એમા તો શકા જ નહિ ૧૯૦૬ ની સાલમા હુ જ્યારે તેમને ઘેર રહેતો ત્યારે ફક્ત મારા માનની ખાતર તેમણે દારૂ પીવાનુ છોડયુ હતું. આ સુધારો મારા આવવાથી થયો એમ માની તેમની મા મારો બહુ ઉપકાર માનતી બૌદ્ધધર્મના અભ્યાસથી પોતાનો દીકરો

* આ બને ચુકાદા હુ અમેરિકામા હતો ત્યારે અપાયા હતા

સુધરશે, એવું કોઇ જોશીએ પણ તેને કહેલું અને તે ઉપર તેની શ્ર ા હતી પ ્તુ ૧૯૦૭ ની સાલમા હરિનાથ દેની બદલી હુગલી કૉલેજના પ્રિન્સિપાલની જ ગાએ થઇ અને ત્યા તેમનુ વ્યસન પાછુ ચાલૂ થયુ આગળ ઉપર એ જ જગ્યા સાથે ઇમ્પીરીઅલ લાયબ્રેરીના મુખ્ય અધિકારીની પણ જગ્યા તેમને મળી એ વખતે તેમનો પગાર વધીને માસિક ૧૧૦૦ રૂપીઆનો થયો આ જગ્યા મળવામા મુખ્ય કારણ હુ જ હતો એમ તે કહેતા પાલિભાષામા પ્રવીણતા મેળવ્યાથી કલકત્તાના લૉર્ડ બિશપ કોપલસ્ટનની હરિનાથ ઉપર મહેરબાની થઇ બિશપ કોપલસ્ટન પોતે પાલિભાષાના સારા જાણકાર હતા અને ક્યાક અટકતા ત્યારે તરત હરિનાથ દેને પૂછાવતા તેમની મહેનતથી હરિનાથને આવડી મોટી જગ્યા મળી હરિનાથની ઉન્નતિ જોઇને હુ ખૂબ આનન્દિત થતો પણ સાથે સાથે તેનુ વ્યસન પણ વધતુ સાભળીને ખેદ પામતો હુગલીથી પાછા આવ્યા પછી હુ તેમને ઘેર નહોતો રહેતો ધર્મપાલે મહાબોધિ સભા માટે અગાઉની જ જગ્યા ભાડે રાખી હતી ત્યા હુ થોડા દિવસ રહ્યો, અને પછી થોડા દિવસ બાલીગજમા શ્રી અમ્બિકાચરણ સેનને ઘેર રહેતો અહીં હતો તે દરમ્યાન એક દિવસ હરિનાથ દેને મળવા હુ કલકત્તા કલબમા ગયો આ કલબમા માસિક નેવુ રૂપીયા ભાડાનો ઓરડો હરિનાથે ર ખ્યો હતો બે ત્રણ મહિના પછી જર્મનીથી દા પિશલ આવનાર છે તેને સારૂ આ જગ્યા રાખી છે એમ તે કહેતા હું ગયો ત્યારે બે ત્રણ બંગાળી પ ડિતો તેમને મળવા આવેલા તેમના બીજા બે દારૂડિયા મિત્રો પણ ત્યા હતા. હરિનાથે તે દિવસ મારી સામે જ પોતાનુ મદિરાપાન ચલાવ્યુ.

આમ કરીને તેણે મારૂ ઇરાદાપૂર્વક અપમાન કર્યું એમ કહેવાનો આશય નથી, પણ આટલા દિવસ મારે વિષે તેને આપની શરમ હતી તે આજે તેણે મેલી એટલુ જ. આ બનાવની મારા ઉપર ઉંડી અસર થઇ હવે જેમ બને તેમ જલદી કલકત્તા છોડવુ એવો મે સંકલ્પ કર્યો

કલકત્તામા ઘણા લોકો જોડે મારે ઓળખાણ થઇ હતી હરિનાથ દેના વિરુદ્ધ પક્ષવાળાઓમાથી પણ કેટલાક મોટા માણસો મને ચાહતા છતા મે ખુલ્લી કે ખાનગી રીતે આ લોકો સાથે કશો સબંધ રાખ્યો નહોતો આ લોકોમા કેટલાક ચારિત્ર્યવાન અને ઉદાર દિલના માણસો પણ હતા પણ હરિનાથ દેને ખોટુ લાગે એ આશકાએ મે તેમની સાથે મેઢાની પણ ઓળખાણ રાખેલી નહિ હુ તેમના પક્ષમા ભળ્યો હોત તો કદાચ મને લાભ પણ થાત, છતા એવી વડવાગળાની વૃત્તિ પ્રત્યે મને મૂળથી જ તિરસ્કાર તેથી એવો ખ્યાલસરખો મારા મનમા આવ્યો નહિ હરિનાથ દેને રસ્તે આણ્યા સુમાર્ગે દોરવા એ કામ હવે શક્તિમર્યાદાનુ હતુ તેથી મારે માટે હવે એક જ રસ્તો ખુલ્લો હતો, તે એ કે કલકત્તા છોડી જવુ ટૂકમા જે ઉદ્દેશથી મે આ નોકરી સ્વીકારી હતી તે ઉદ્દેશ પાર ન પડ્યા. બંગાળી વિદ્યાર્થીઓનુ પણ મારે હાથે ઝાઝુ કલ્યાણ થવાનો મને સભવ ન જણાયો, અને જે મિત્રે મને મદદ કરી આટલો આગળ આણ્યો તેના પગ પણ કીચડમા વધુ ને વધુ ખૂચતા જતા જોઇ અને તેને તેમાથી બહાર કાઢવાની મારી અશક્તિ જોઇ મારૂ મન ખિન્ન થઇ ગયુ અને કલકત્તા છોડી દુનિયામા સ્વતંત્રપણે યથાશક્તિ સ્વકર્તવ્ય કરવાની ઉત્કંઠા થઇ આ પ્રયત્નમા અચાનક કેવી મદદ મળી એ આવતા પ્રકરણમા કહીશુ

શ્રીમંત મહારાજા ગાયકવાડનો આશ્રય

વડોદરાના મહારાજા શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ વિદ્યાપ્રિય દેશીરાજાઓમાં અગ્રસ્થાને છે, એવી તેમની ખ્યાતિ અનેક વર્ષો પહેલાં મારા સાંભળવામાં આવી હતી ૧૯૦૬ના ડિસેમ્બરમાં ઔદ્યોગિક પરિષદના પ્રમુખ તરીકે તેમનું કલકત્તામાં આગમન થયું આ વખતે તેમને મળવાની મને ખાસ ઇચ્છા હતી શ્રી સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરની અને મારી નૅશનલ કૉલેજ સ્થપાઇ ત્યારની સારી ઓળખાણ હતી તેમાંય મહારાજાના લેખો વિષે તેમના મનમાં કંઇક ખાસ આદરભાવ હતો આથી તેમની પાસે જઇ 'મને મહારાજા ગાયકવાડની જોડે ઓળખાણ કરાવી આપશો ?' એવો મેં સવાલ કર્યો તેમણે કહ્યું 'મહારાજાને મળવા કરતાં તેમના દિવાન સર રોમેશચંદ્ર દત્તને જ મળો તેમને ને મારે સારી પીછાન છે, અને તેમની મારફત તમારી અને મહારાજાની મુલાકાત થાય એ ઠીક છે' આટલી વાત થયા પછી તે જ દિવસે કે બીજે દિવસ સત્યેન્દ્રબાબુ મને સાથે લઇને રોમેશચંદ્ર દત્તને ઘેર ગયા પણ દત્ત સાહેબે કહ્યું 'મહારાજાની જોડે મુલાકાત કર્યાથી ઝાઝું વળે એવી મને

આશા નથી બૌદ્ધધર્મનો વડોદરાને કંઇ ઉપયોગ નથી, અને મહારાજાને પણ એ વિષે બહુ આસ્થા નથી' આમ ઉડાઉ જવાબ આપીને તેમણે અમને વિદાય કર્યા! મને તો હવે મહારાજાની મુલાકાતની બિલકુલ આશા ન રહી પરંતુ ટાગોરે મને કહ્યું 'તમે નાસીપાસ ન થતા, હું પોતે મહારાજાને સારીપેઠે પિછાનું છું તમે કાલે સવારે સાતને સુમારે મારે ત્યાં આવજો હું પડે તમને મહારાજા પાસે તેડી જઇશ'

તેમના કહેવા મુજબ બીજે દિવસે બાલીગંજમાં આવેલા નંબર ૧૯ સ્ટોર રોડવાળે તેમને ઘેર હું ગયો સત્યેન્દ્રબાબુ પોતાના રોજના જ પોશાકમાં નીકળ્યા હું તેમને સારૂ ગાડી આણવા જવા તૈયાર થયો (તેમની ગાડી કાંઇ કામસર તે દિવસે રોકાએલી હતી) પણ તેમણે ગાડીમાં જવાની ના પાડી. 'રોજ સવારે માઇલ દોઢ માઇલ ચાલવાની મને ટેવ છે, ચાલ્યા વગર ઠીક જ નથી પડતું,' એમ કહી મારી સાથે પગપાળા જ ચાલ્યા તે દિવસે મહારાજા ગાયકવાડ સવારના જ ક્યાંક બહાર નીકળી ગયા હતા એટલે અમારી મુલાકાત ન થઇ પણ શ્રીમંતના ખાનગી મંત્રી શ્રી (હવે સર) મનુભાઇ મહેતાને મારે વિષે જે કંઇ કહેવાનું હતું તે કહી સત્યેન્દ્રબાબુ પગે ચાલતા જ પાછા ઘેર ગયા.

સત્યેન્દ્રબાબુની આ મહેનત પછી પણ કદાચ શ્રીમંત સયાજીરાવની અને મારી મુલાકાત ન થાત પણ તેમના જ આશ્રિતોમાંથી એક બે ગૃહસ્થોએ શ્રી મનુભાઇને વારંવાર યાદ દેવડાવીને બીજે કે ત્રીજે દિવસ મહારાજા સાહેબ જોડે મારી મુલાકાત કરાવી દીધી. મહારાજાને દસ પંદર મિનીટથી વધુ વખત નહોતો. તેથી મને વિદાય કરવા પહેલા તેમણે

કહ્યું, 'તમે એકવાર જરૂર વડોદરે આવજો, મારે તમારી જોડે ખૂબ વાતો કરવી છે. હમણા તો હું ખૂબ રોકાએલો છુ અને પાચ મિનીટ પણ કાઢવી મુશ્કેલ છે'

આમ મહારાજાએ તો મને વડોદરે બોલાવ્યો પણ વીસ પચીસ દિવસ સુધી તો મારાથી કોઇ રીતે કલકત્તા છોડી શકાય એમ નહોતુ આગળ જતા નૅશનલ કૉલેજમાથી થોડાક દિવસની રજા લઇ મારી સ્ત્રીને મૂકવા હું ગોવા ગયો અને ત્યાથી વડોદરા ગયો. શ્રી રાવજી રઘુનાથ શિરગાવકર જોડે કલકત્તાથી જ મારે ખાસી પિછાન થઇ હતી હાલ (સને ૧૯૦૭મા) તેઓ આસિસ્ટટ ખાનગી કારભારી હતા વડોદરામા બીજુ કોઈ ઓળખીતુ ન હોવાથી હું તેમને જ ઘેર ઉતર્યો વડોદરામા મારે ઘણા દિવસ રહેવુ પડ્યુ પહેલા તો મહારાજા દૂર શિકારે ગયા હતા, અને તે પછી તેમના કાકી કે કોઈ મરણ પામ્યુ આમ આઠ દસ દિવસ ભાગ્યા તોય મહારાજાની મુલાકાત ન થઇ પણ હું આટલા દિવસથી અહીં છુ એમ જાણતા જ કાકીના મરણને ત્રીજે દિવસે તેમણે મને રાજમહેલમા મળવા બોલાવ્યો. ઘણીવાર સુધી અમારે વાતો થઇ પછી તેમણે કહ્યું 'સોગને લીધે જાહેર રીતે તમારૂ વ્યાખ્યાન વિગેરે કશુ રાજમહેલમા કરાવાય એમ નથી, છતા ફરીવાર આ બાજુ આવવાનુ થાય તો મને મળ્યા વગર જતા નહિ' ઉઠવી વેળાએ મારા જવા આવવાના ખરચ સારૂ ૧૬૦ રૂપિયા તેમણે ખાનગીમાથી અપાવ્યા અને મને વિદાય આપી

કલકત્તે ગયા પછી વડોદરા સરકાર સાથે મારો કશો પત્રવ્યવહાર નહોતો, પણ લગભગ એકવર્ષે હજુર કામદાર તરફથી એક કાગળ આવ્યો તેમા લખેલુ કે 'મહારાજા સાહેબ વખતે

વખતે તમને યાદ કરે છે અને આ બાજુ આવો તો
આવીને મહારાજા સાહેબને મળો એવી તેમની ઇચ્છ
વગેરે કૉલેજનું કામ છોડીને તે વખતે જવુ બને એમ
તેથી મે લખ્યુ કે ‘હમણા તો મહારાજા સાહેબને
આવવુ બને એમ નથી, પણ ઉનાળાની રજાઓ પડશે અ
તે પહેલા મહારાજા સાહેબની સ્વારી કયા છે તે પૂછ
ઉનાળાની રજામા હુ ગોવા ગયો અને ત્યા જ ઘણીખરં
ગાળી પછી વળતા જુલાઇ મહિનામા વડોદરે ગયો
મહારાજાને મળ્યો આ વખતે મહારાજાએ મને એક વ્યા
આપવા કહ્યું અને તે પ્રમાણે ન્યાયમદિરમા મારૂ વ્ય
થયુ વ્યાખ્યાનમા મહારાજા પોતે હાજર રહેનાર હતા
બરોબર તે જ વખતે તેમને બીજે રોકાવુ પડયુ અને
રહી શકયા નહિ મારા વ્યાખ્યાનની શ્રોતાઓ ઉપર ઠીક
થઇ એમ પાછળ એક બે ગૃહસ્થોએ કરેલા ભાષણો
જણાયુ તે પછી રાજમહેલમા મહારાજા જોડે મુલાકાત
તે વખતે તેમણે કહ્યુ ‘કલકત્તા છોડીને અહી કઇ કામ
તમારી ઇચ્છા છે?’ મે કહ્યું ‘પૈસો કમાઇને શ્રીમત
મને બિલકુલ ઇચ્છા નથી મને ગમતુ કામ કરવા મળે ને ગુ
પૂરતા પૈસા મળે એટલે મને મનોષ છે તેમણે કહ્યું ‘
અહીં આવીને રહો તો હું તમને બધી રીતે મદદ કરવા
છુ ’ મે જવાબ આપ્યા ‘મારે વડોદરામા જ રહેવુ
આગ્રહ મહારાજાએ ન રાખવો હુ ગમે ત્યા હોઇશ
બૌદ્ધધર્મનુ જ્ઞાન મહારાષ્ટ્રની જનતાને કરાવવુ એ કર્ત
ભૂલવાનો નથી તેથી મહારાજા સાહેબને પસદ હોય તે
મુબઇ જેવી હરકોઇ જગાએ રહી મારૂ કામ મને

દેવુ અને વડોદરા સરકાર તરફથી નિર્વાહપૂરતી મને મદદ આપવી '

તે વખતે મહારાજાએ કશો ચોક્કસ જવાબ આપ્યો નહિ, અને તે જ દિવસે કે વળતે દિવસે તેઓ પણા તરફ ઉપડી ગયા હું કલકત્તે ગયો પદર વીસ દિવસે પૂણેથી મહારાજાના ખાનગી કારભારીનો મારા પર અરજન્ટ તાર આવ્યો તેમા લખ્યુ હતું કે હું મહારાષ્ટ્રમા કોઇપણ શહેરમા રહી મારૂ કામ કરવા તૈયાર હોઉં તો વડોદરા સરકાર તરફથી માસિક ૫૦ રૂપીયા આપવામા આવશે અને આ મદદ ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલૂ રહેશે માત્ર મારે વરસમા એકાદ પુસ્તક વડોદરા સરકારને સારૂ લખીને તૈયાર કરી આપવુ ' આ તાર ગોવે થઇ ત્યાથી રખડતો રખડતો આવેલો તેથી બહુ મોડો મળ્યો પાછળ જ કારભારી તરફથી પહેલા તારનો જવાબ તરત મોકલો એવો બીજો તાર આવ્યો હુ હરિનાથ દેને અને ન્યાયમૂર્તિ મુકરજીને મળ્યો અને તેમને મારો ઉદ્દેશ જણાવી મહારાજા સાહેબ તરફનુ કહેણુ મે સ્વીકાર્યું અને તારથી જ તેમનો ઉપકાર માન્યો કાગળ પણ લખ્યો તેમા જણાવ્યુ કે હુ મહિનો રહીને પૂણે જઇશ આ બાબતમા મહારાજા સાહેબના કારભારી તરફથી સમતિ દર્શાવનારો જવાબ પણ થોડા રોજમા આવી ગયો

કલકત્તામા મારે મોગ બા ટુ નામના બરમી ગૃહસ્થ જોડે ઓળખાણ થઇ હતી તેમણે મને ખાસ બ્રહ્મદેશ તેડાવ્યો હતો જો હુ ત્યા જાઉં તો ત્રિપિટક ગ્રથના છપાઇને પ્રસિદ્ધ થએલો બધો ભાગ મને આપવા તેમણે કબૂલ કર્યું હતુ સપ્ટેમ્બર મહિનામા તેમને મળવા હુ બ્રહ્મદેશ ગયો કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ પણ પાલિભાષામા છપાઇને પ્રસિદ્ધ થએલ બધા પુસ્તકો લાવવા

મને ૩૦૦થી ૪૦૦ રૂપીઆની રકમ આપી હતી આ વખતે મોલમિનવાળા અમાગ સ્થવિરોને મળવા હુ ખાસ ગયો હવે જો કે હું સઘમા નહોતો તોપણ તેમણે મારો સારો સત્કાર કર્યો મોગ બા ટુએ લગભગ ૨૫૦ રૂપીઆના પાલિ પુસ્તકો મને આપ્યા આ પુસ્તકો મને આજે પણ ખૂબ ખપ આવે છે બલ્કે આ પુસ્તકો વગર મારૂ કામ ડગલે ને પગલે અટકયુ હોત અને પાલિભાષા શીખવવાના કામમા મને હમેશ ખૂબ અડચણ આવી હોત

સપ્ટેમ્બર આખરે હું બ્રહ્મદેશથી કલકત્તે પાછો આવ્યો મારી ગેરહાજરી દરમ્યાન અહીં કઇ જુદુ જ ચાલી રહ્યું હતું કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ મારો પગાર માસિક ૧૦૦ રૂપીયા હતો તે વધારીને ૨૫૦ કર્યો, અને બદલામા મારી તરફથી ત્રણ વરસ સુધી કલકત્તામા રહેવાની બાંહ્યધરી માગી ! આ બધુ હરિનાથ દે તેમજ જસ્ટિસ મુકરજીની મહેનતનુ પરિણામ હશે આ વાતની ખબર પડતા જ મે હરિનાથ દેને કહ્યું 'તમારી જ ઇચ્છાથી મે વડોદરાનો પગાર સ્વીકાર્યો, અને હવે તમે જ મને મારા વચનની વિરુદ્ધ વર્તવા કહો છો એ કેવુ ?' ઘણી આનાકાની પછી છેવટે તે મને લઇને જસ્ટિસ મુકરજી પાસે ગયા જસ્ટિસ મુકરજીને પણ મે એ જ પ્રશ્ન કર્યો તેમણે કહ્યું કે 'તે વખતે તમારા જવા સામે અમે કઇ વાંધો ન લીધો, પણ આજે અમને એમ જણાય છે કે તમારૂ કલકત્તામા રહેવુ થાય તો પાલિભાષાનો વધુ પ્રચાર થાય; અને એટલા જ સારૂ અમે તમને અહીં રહેવા આગ્રહ કરીએ છીએ મહારાજા ગાયકવાડને આપેલુ વચન કેમ તોડાય એમ જો તમને લાગતું હોય તો તમને બીજા ત્રણ વર્ષ અહીં

રહેવા દેવા સારૂ યુનિવર્સિટીના વાઇસચાન્સેલર તરીકે મહારાજાને હું આજે જ તાર કરૂ, પણ અમારો બોલ ન રાખતા તમે અહીંથી જાઓ એ ઠીક નહિ' તે દિવસે ન્યાયમૂર્તિ મુકરજીને હા ના નો જવાબ ન આપતા વિચાર માટે મુદ્દત માગી લઇ હુ ઘેર આવ્યો

હવે માગ મનની સ્થિતિ એવી તો વિચિત્ર બની ગઇ કે કઈ કહેવાની વાત નહિ એક તરફ દર મહિને ૨૫૦ રૂપીઆના પગારનો લોભ અને બીજી તરફ ધર્મ ચૂકવાની બીક, આ બે વચ્ચે મારૂ મન ચકડોળે ચડ્યુ પણ છેવટે ફરજ ન ચૂકવાનો નિશ્ચય દૃઢ થયો અને માગ મનને નિરાત વળી. બીજે દિવસ બધા પુસ્તકો પેટીમા ભરી શ્રી આનદરાવ માડગાવકરની મારફત મુબઇ રવાના કર્યા તેમના પિતા શ્રી દીનાનાથ માડગાવકરને મે કહ્યુ, 'આજે બુદ્ધની અને બોધિસત્ત્વની કૃપાથી મે લોભ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે અને એનો મને આનદ થાય છે''

પણ હરિનાથ દેને કઈક ને કઇ જવાબ આપવો રહ્યો હતો તેમને મળીને મે કહ્યુ 'મહારાજા ગાયકવાડની રજા અહીં બેઠા મગાવવી એ મને બરોબર નથી લાગતુ હુ તેમને એકવાર મળુ અને પછી જે કઇ થશે તે જણાવીશ ત્યા સૂધી યુનિવર્સિટી સિન્ડીકેટને હુ કઈ નક્કી જવાબ આપતો નથી' હરિનાથ દેએ મને શ્રીમત ગાયકવાડ મહારાજાને આપવા સારૂ એક કાગળ લખી આપ્યો તેમા, માગ કલકત્તામા રહેવાથી ખૂબ ફાયદો છે વિગેરે બાબતો લખી હતી

ન્યાયમૂર્તિ મુકરજી અને હરિનાથ દેની રજા લઇ ૧૯૦૮ ના અક્ટોબર મહિનામા હુ મુબઈ આવ્યો. અને અગાઉથી જ

નિશ્ચય કર્યા પ્રમાણે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના મહામાત્રને મારૂ રાજીનામુ મોકલી આપ્યુ હરિનાથ દે તેમજ ન્યાયમૂર્તિ મુકર્જીને પણ કાગળથી જણાવ્યુ કે ‘હુ આપનો અત્યત આભારી છુ, પણ ફક્ત પૈસાને ખાતર મે યુનિવર્સિટીના નવા ઠરાવને સ્વીકાર્યો એમ કહેવાય એ બીકે રાજીનામુ આપુ છુ શ્રીમત ગાયકવાડ સરકારે મને મનાઈ કરી હોત કે નહિ એ હુ જાણતો નથી આ બાબત તેમને પૂછવા સુધી જવાની મારી ઇચ્છા નથી, વગેરે

મુબઈમા મારી અને દા વાસુદેવ અનત સુખઠણકરની આ વખતે પહેલી જ ઓળખાણ થઇ. શ્રી કૃષ્ણરાવ માડગાવકર અને તેમના નાના ભાઇ શ્રી બળવતરાવ માડગાવકરની પણ આ વખતે પિછાન થઇ જોતજોતામા તે દોસ્તીમા પરિણમી માડગાવકરે પોતાનો બોરીવલીનો બગલો મને રહેવા સારૂ આપ્યો ત્યા હુ એક બે મહિના સહકુટુબ રહ્યો આજ વખતે અમેરિકાની હાવર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર દા જેમ્સ એચ વુડ્સ સસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ વધારવાના ઉદ્દેશથી અહીં આવીને રહ્યા હતા તેઓ જર્મનીમા હતા ત્યારે દા સુખઠણકર એમની સાથે ભણેલા દા સુખઠણકર અને તેમની વચ્ચે મારા વિષે વાતો થએલી આથી મને મળવાની તેમણે ઇચ્છા દેખાડી હું મુબઇ આવ્યો ત્યારે તેમના પત્નીની તબિયત નરમ હોવાથી તેઓ મથેરાન હતા તેમની વિનતિથી દા સુખઠણકર અને હું ત્યા જઇને તેમને મળ્યા પછી નવેમ્બર મહિનામા તેઓ સહકુટુબ તાજમહાલ હોટેલમા આવીને રહ્યા અને ત્યાથી રોજ પાલિભાષા શીખવા બોરીવલી આવતા

પણ થોડા જ દિવસમા તેમની પત્નિની તબિયત ફરી લથડી આથી તેમની સગવડ ખાતર મે પ્રાર્થનાસમાજની

સામે એક ચાલીમા ઓરડી ભાડે રાખી ઘર કર્યું ભાડા વિગેરેનું ખર્ચ તેમણે આપ્યુ મારે તાજમહાલ હોટેલમા રોજ તેમને શીખવવા જવુ એમ તેમણે ડા સુખઠણકર આગળ સૂચવ્યુ પણ ડા સુખઠણકરે જ તે સૂચના બારોબાર નામજૂર કરી હુ કોઈ રીતે તેમને ત્યા ભણાવવા નહિ જાઉ, અને એવી સૂચના કરવા જવામા તેમના પોતાના જ હકમા નુકસાન થશે, એમ કહ્યું ડા૦ વુડે મને આ સબધે સીધુ તો કઇ પૂછ્યુ જ નહિ, ફક્ત મને મુબઇ આવીને રહેવા વિનતિ કરી, અને તેટલી તેમની સગવડ ખાતર મે પણ માન્ય રાખી મારા નવા રહેઠાણની બધી વ્યવસ્થા ડા. સુખઠણકરે જ કરી મારે તો મારો સરસામાન બોરીવલીથી મુબઇ લઈ આવવા ઉપરાત બીજુ કશુ કરવુ પડ્યુ નહિ

ડા વુડ્સ ૧૯૦૯ના ફેબ્રુઆરી આખર સુધી રહી જાપાન થઇને સ્વદેશ પાછા ગયા. માર્ચ મહિનામા મારી સ્ત્રીને ગોવા મોકલી હુ પૂણામા કાયમનુ રહેઠાણ કરવાના ઇરાદાથી આવ્યો. પ્રથમ તો સદાશીવ પેઠમા એક નાનું ઘર લઇ ત્યા થોડા દિવસ ગાળ્યા, પછી રવિવાર પેઠમા એક મેડાપર થોડો વખત રહ્યો દરમ્યાન મારે હાથે કશુ જાણવાજોગ કામ થયુ નહિ, છતા 'વિશુદ્ધિમાર્ગ'નો ઘણો ભાગ મે દેવનાગરી લિપિમા લખી કાઢયો બોધિચર્યા-અવતારનુ મરાઠી ભાષાતર તૈયાર કર્યું એક નાનુ પાલિ વ્યાકરણ સસ્કૃત ભાષામા લખ્યુ, અને વડોદરામા જુદી જુદી જગ્યાએ પાચ વ્યાખ્યાનો આપ્યા તેમાના ત્રણ વ્યાખ્યાનો 'બુદ્ધ, ધર્મ અને સઘ' નામે પુસ્તકરૂપે છપાઇને પ્રસિદ્ધ થયા છે

૧૯૧૦ના ફેબ્રુઆરી મહિનામા ડા વુડ્સ તરફથી મારાપર કાગળ આવ્યો, કે હાવર્ડ યુનિવર્સિટીમા સ્વ. મી. વોરને શરૂ

કરેલ વિશુદ્ધિમાર્ગના સંશોધન કાર્યને અંગે મારી મદદની જરૂર હોવાથી મારે તુરત અમેરિકા આવવાની તૈયારી કરવી આગમોટમા કેવી રીતે આવવું એની બધી વિગતો તેમણે આ જ કાગળમા લખી મોકલી હતી અને પોતાનુ તારનુ શિરનામુ અને અમુક રૂપીઆની રકમ માટે સંકેતશબ્દ (Code-word) પણ લખીને તારથી જ પૈસા મગાવવા લખ્યુ હતું આ પ્રમાણે ૧૮૦૦ રૂપીઆ મે તારથી મગાવ્યા અને શ્રીમંત ગાયકવાડની રજા લઇ હું અમેરિકા જવા તૈયાર થયો મહારાજા પણ આ જ અરસામા જાપાનથી અમેરિકા જનાર હતા તેઓ મને પોતાની સાથે આવવા કહેતા હતા પણ અમેરિકાથી પૈસા માગ હાથમા આવી જવાથી અને ઇંગ્લંડથી આગળની મુસાફરી કરવાની ગોઠવણ દા. વુડ્સ પોતે કરનાર હોવાથી હું તેમ કરી શક્યો નહિ મે ઇંગ્લંડને જ રસ્તે જવાનો નિશ્ચય કર્યો મહારાજા સાહેબે વધુ આગ્રહ ન કરતા ભારે પ્રસન્નતાપૂર્વક મને અમેરિકા જવા રજા આપી. એટલું જ નહિ, પણ 'કંઈ મુશ્કેલી આવે તો તારથી જણાવજો જરૂર મદદ કરીશુ' એવુ અભયવચન પણ આપ્યુ આ ઉપરાત 'બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ'નુ પુસ્તક છપાવવા સારૂ કરીને તેમણે મને એક સાથે પાચસો રૂપીઆની રકમ એનાયત કરી

માસિક ૨૫૦ રૂપીઆની નોકરી છોડી શ્રીમંત મહારાજા ગાયકવાડે આપેલા ૫૦ રૂપીઆનુ વેતન સ્વીકાર્યાં માટે મને કદિ પણ પસ્તાવો થયો નથી જો આ વેતન સ્વીકાર્યું ન હોત તો દા વુડસની મને ઓળખાણ ન થાત અને અમેરિકા જવાની તક પણ ન મળત ઉપરાત પૂણે આવીને રહેવાથી દા ભાડારકર સાથે મારો નિકટ સંબંધ બંધાયો, અને પરિણામે

મુંબઈ યુનિવર્સિટીમા પાલિભાષા દાખલ થઈ શકી

વળી, મહારાષ્ટ્રમા વસતા મારા દેશબધુઓની સેવા કરવાની મારી ઇચ્છા કઈ પણ અંશે પાર પડી હોય તો તે શ્રીમત મહારાજા ગાયકવાડના આશ્રયને જ પ્રતાપે, અને મુબઈ ઇલાકામા પાલિભાષાનો પ્રચાર થઇ શકયો તેનુ પણ ઘણુખરૂ શ્રેય તેમને જ આપવુ ઘટે છે

અમેરિકાની સફર

જેના આયુષ્યના બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષ ગોવા જેવા પછાત પ્રાંતમા વીત્યા અને તે પછી પણ ઘણા વર્ષ કાશીના મઠોમા કે બૌદ્ધ વિહારોમા ગયા, તેને એકાએક અમેરિકાની મુસાફરી કરવાનો પ્રસગ એ જરા વિચિત્ર તો ખરૂ જ જન્મારામા કદિ ઇજાર પહેરેલી નહિ, બૂટ પહેરવાની ટેવ નહિ, યુરોપિયન ઢબે ટેબલ ઉપર જમવાનો કદિ પ્રસગ નહિ,—આવી સ્થિતિમા મારા મનની સ્થિતિ કેવી થઇ પડી હશે તેની કલ્પના વાચકે જ કરી લેવી. આમ છતા અજાણ્યા મુલકમા મુસાફરીના અનેક પ્રસગો આવી ગયા હોવાથી અને કલકત્તાના વસવાટ દરમ્યાન ત્યાના કેટલાક મિત્રોની સાહેબસાઇ રહેણી જોએલી તેથી આ નવી મુસાફરીથી હુ ગભરાયો નહિ

દા સુખઠણકર હાલ લાહોરની દયાળસિંગ કૉલેજમા અધ્યાપક હતા મારૂ અમેરિકા જવાનું નક્કી થતા તેઓ આવીને મને મળ્યા હુ સફરની તૈયારીમા પડેલો તેથી 'બુદ્ધ, ધર્મ અને સઘ' પુસ્તકના છેવટના પ્રૂફો પણ તેમણે જ તપાસ્યા અને શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કર્યું વિલાયતની સફર દરમ્યાન જરૂરી વસ્તુઓની એક યાદી પણ તેમણે મારે સારૂ તૈયાર કરી આ યાદી પ્રમાણે શ્રી બળવતરાવ માડગાવકરે બધી વસ્તુઓ ખરીદવામા મને મદદ કરી પૂણાના સ્ટેશને મારા કુટુબીઓની છેલ્લી વિદાય લઇ હુ મુબઇ આવ્યો અને ત્યાથી તારીખ ૨૩મી એપ્રિલ ૧૯૧૦ ને રોજ પી ઓ કપનીની 'મૅન્ચુઆ' બોટમા ઇંગ્લડ જવા ઉપડયો બદર ઉપર મારા મિત્ર શ્રી બળવતરાવ માડગાવકર વિગેરે મને વળોટાવવા આવ્યા હતા આજ સ્ટીમરમા મહારાજા હોલ્કર વિલાયત જવા નીકળ્યા હતા તેમની સાથે તેમના બહેન શ્રીમત સૌ સીતાબાઇ પણ હતા, મને આ વાતની મુદ્દલ ખબર નહોતી અને હોત તો પણ તેથી કશો ખાસ લાભ થયો હોત એમ નહિ પણ મારા મિત્ર પ્રાર્થનાસમાજના ઉપદેશક શ્રી વિઠ્ઠલ રામજી શિંદેને આ વાતની ખબર હતી અને સ્ટીમર ઉપર કશી અગવડ પડે તો મને આ શ્રીમત લોકો તરફથી કઇ મદદ થાય, એવા ઉદ્દેશથી ગોદીમા જ તેમણે સૌ સીતાબાઇ સાહેબ ઉપર એક કાગળ લખીને મને આપી મૂકયો દા સુખઠણકરે ઇંગ્લાડના ઘણા ગૃહસ્થો ઉપર મારે વિષે લખી ગખ્યુ હતુ ઉપરાન્ત દા પુ'ને લિવરપુલમા એક માજી આર્ચડીકનને (ખ્રિસ્તી પુરોહિત) મારી તજવીજ કરી આપવા લખ્યુ હતું

સ્ટીમર ઉપર મને જે બીજા વર્ગની કૅબિન મળી હતી,

તેમા એક જૈન ઇગ્લડ જતો વિદ્યાર્થી અને તેની જ કોમનો પારીસમા ઝવેરાતનો ધધો કરનાર બીજો કોઇ વેપારી, એમ બે ઉતારૂઓ હતા. પહેલે દિવસે તો કેટલાક લોકો દરિયાની હવા લાગવાથી સીક થઇ પડયા, પણ હું તો મદ્રાસથી અને કલકત્તાથી રગૂન જતા આવતા ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર દિવસ સ્ટીમરમા રહેલો તેથી મને જરા પણ અડચણ ન પડી એટલુ જ નહિ પણ મુબઇમા બે દિવસ વારવાર શૌચ જવુ પડ્યાથી મને સ્હેજ તાવ આવી ગયો હતો તે પણ અરબી સમુદ્રમા ૨૪ કલાકની સફર થતા ચાલ્યો જતો રહી તબિયતને સપૂર્ણ આરામ લાગવા માડયો વળી સ્ટીમર ઉપરનો માખણ અને પાઉ વિગેરેનો સાદો ખોરાક પણ મારી તબિયતને અનુકૂળ થઇ પડયો સવારે ઉઠતાવેત ચા, થોડા ફળ અને બિસ્કુટ કે પાઉના બે કટકા એટલુ મળતુ પછી ૧૦ વાગે જમવાનુ (બ્રેકફાસ્ટ), ફરી ૧ વાગે નાસ્તો (લચ), પાછી ૪ વાગે ચા, સાજે ૭ વાગે સરસ ખાણુ (ડિનર) અને રાતે ૧૦ વાગે થોડુ વાળુ,—એટલુ અમને મળતુ કેટલાક યુરોપિયન મુસાફરો આ બધા ઉપર બરોબર હાથ મારતા પણ હુ જો એમ કરવા જાઉ તો મારો સગ્રહણીનો રોગ પાછો ઉથલો ખાઇ મરણુ જ આવે એમ હતુ તેથી હુ—તેમજ બીજા હિદુ મુસાફરો પણ—દિવસમા બે ત્રણ વખત ફક્ત જરૂર જેટલો જ ખોરાક લેતા માત્ર અમારી જોડે એક જુવાન દેશસ્થ બ્રાહ્મણ હતો તે પેલા ગોરા મુસાફરોથી હાર ખાય એમ નહોતુ પહેલે જ દિવસે તેણે હૅમ (ડુક્કરનુ માસ), બીફ (ગોમાસ) ઇ૦ પર રીતસર હાથ મારવાની શરૂઆત કરી દીધી ! એ જોઈ અમને સહુને બહુ જ નવાઈ લાગી ! મે તેને મરાઠીમા પૂછ્યુ ‘તમે પોતાને દેશસ્થ

બ્રાહ્મણ કહેવડાવો છો અને આ પહેલે જ દિવસે સ્ટીમર ઉપર આવું અભક્ષ્ય ભક્ષણ કરો છો એ કેવું ?' તેણે કહ્યું 'ત્રણ ચાર મહિના પર વિલાયત જવાનો મારો નિશ્ચય થયો ત્યારથી જ મુંબઈની હોટેલોમાં જઈ આ બધી ચીજો ખાવાનો મેં ઠીક મહાવરો કરી લીધો છે સમજ્યા કની ?' આ સાંભળી અમે ચૂપ થઈ ગયા

મારી કેબિનમાંના પેલા જૈન વેપારી સ્ટીમર પરના ખોરાકને બિલકુલ અડતા નહિ ચા, બિસ્કુટ કે પાઉં એટલી જ વસ્તુઓ પર તે રહેતા બાકી પોતાને સારૂ હળદરનો ભૂકો નાખીને બનાવેલ અનેક દિવસ રહે એવી ભાખરીઓ (બદામના રોટલા ?) બીજા મેવામીઠાઈ, તેમજ કેરી, સંત્રા, મોસંબી વિગેરે ફળોના બે ત્રણ કંડિયા તેમની સાથે હતા તે ઉપર તે પોતાનું ચલાવતા પેલો જૈન વિદ્યાર્થી એટલો ચુસ્ત નહોતો છતાં માંસની સૂગ તેને ચડતી જ આ ઉપરાંત બીજા એક બાપના અટકવાળા હોલકર મહારાજાના કોઈ જૈન શિક્ષક પણ આ સ્ટીમર પર હતા તેઓ પણ શાકાહારી હતા મને પોતાને માછલી ખાવામાં વાંધો નહોતો, પણ સ્ટીમર પર તે ક્વચિત જ મળે આથી જમવાની બાબતમાં અમે ત્રણે જણને ઠીક પડતું બે ત્રણ દિવસ પછી મુખ્ય બટલરચીને કહી અમે દાળભાત મેળવવાની પણ ગોઠવણ કરાવી લીધી અને પાઉં, માખણ, ફળ અને કઢીભાત, એટલી વસ્તુઓ ઉપર અમારૂં ખાસું નભતું

સ્ટીમર રાતા સમુદ્રમાં પહોંચી એ અરસામાં મારી સાથેનો શ્રી શિંદે વાળો કાગળ શ્રી બાપના મારફત મેં શ્રીમંત સૌ સીતાબાઈને મોકલાવ્યો વળતે જ દિવસે તેમણે મને

મળવા બોલાવ્યો. સ્ટીમર ભૂમધ્ય સમુદ્રમા દાખલ થઇ તે પહેલા હુ તેમને એક બે વખત મળ્યો ઘડીઘડી ફર્સ્ટ ક્લાસમા જવુ મને પસદ ન હોવાથી મને ત્યા જવાનો કટાળો આવતો પરતુ એક દિવસ ભૂમધ્ય સમુદ્રમા થોડુ તોફાન થયુ અને તેથી સીતાબાઇ સાહેબ બહુ ગભરાઇ ગયા અધૂરામા પૂરૂ તેમને કોઇએ કહ્યુ કે બિસ્કેના ઉપસાગરમા આથી પણ બહુ વધારે ભયકર તોફાનો થાય છે, અને તેમણે તો મારી પેઠે જ સીધી લડનની ટિકીટ કઢાવેલી તેથી હવે તે ટિકીટ બદલાવી નાખીને માર્સેલ્સને રસ્તે જવાનો તેમણે વિચાર કર્યો પણ આ કામમા મોટી અડચણ એ હતી કે મહારાજા હોલ્કર, ગોરો રક્ષક, અને બીજા રસાલાને માર્સેલ્સથી કલે જનારી સ્પેશ્યલ ટ્રેનમા મોકલવાની ગોઠવણ કરવામા આવી હતી આમાના એકાદ જણને પાછળ રાખીને શ્રી સીતાબાઈ જોડે રહેવાનુ કરી શકાત પરતુ તેમ કેમ કરવામા ન આવ્યુ તે મને સમજાયુ નહિ

અડચણ માર્સેલ્સથી કૅલે સૂધીની જ હતી ત્યા મહારાજાની ખાસ ટ્રેન અને અમારી ટ્રેન ભેગી થવાની હતી આથી સૌ સીતાબાઇએ મહારાજાના રક્ષકને પોતાની ટિકીટ બદલાવી મગાવવા કહ્યુ પણ તે ગૃહસ્થ તેમને એકલા આવવા હા ન પાડે અતે સીતાબાઇએ મારૂ નામ સૂચવ્યુ સાહેબે મને પૂછ્યુ કે 'બાઇના સામાન વિગેરેની જવાબદારી તમે લેવા તૈયાર છો?' મે કહ્યુ 'હુ સાવ નવોસવો માણસ છુ, તોપણ મારાથી બનતી બધી મદદ હુ કરીશ' બીજો રસ્તો ન હોવાથી તેણે 'વાટમા કઈ અડચણ પડે તો તાર કરજો' એમ કહી માર્સેલ્સ । મહારાજા સાથેની સ્પેશ્યલ

ટ્રેન પકડી સૌ સીતાબાઈએ પોતાને પૈસે મારી ટિકીટ પણ બદલાવી લીધી હતી આમ અનાયાસે ફ્રાન્સ દેશમા એક દિવસની ઉડતી મુસાફરી કરવાની તક મને મળી

અમે માર્સેલ્સને બદરે ઉતર્યા તેજ દિવસે જે શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડના મરણ સમાચાર સાભળ્યા સૌ સીતાબાઈની સાથે તેમના એક દીકરી ઇંદિરાબાઈ પણ હતા. આ બને બાઈઓનો સામાન ખૂબ હતો બંદર ઉપર જ એવી મુશ્કેલી ઉભી થઈ કે તેમના કીમતી કસબી કપડા વગેરે માટે ભારે જકાત માગવા લાગ્યા આખરે બધી પેટીઓ ન ઉઘાડતા, એમને એમ બધ કરી થોમસ કુક મારફત ઠેઠ ઈંગ્લાડમા જ્યા સીતાબાઈ ઉતરનાર હતા ત્યા મોકલી દેવામા આવી મારી ટ્રંક પણ મને લિવરપુલમા થોમસ કુકની ઑફિસમાથી મળે એવી ગોઠવણ કરી આટલું પત્યા પછી ગામમા જઈને સૌ પહેલા તો જમવાની સગવડ કરી પછી અમે માર્સેલ્સ શહેર જોવા નીકળ્યા સીતાબાઈની હૅન્ડબૅગમા કેટલુક ઝવેરાત હતુ આથી દરેક જગ્યાએ હૅન્ડબૅગની તેમને બહુ જ ચિંતા રહેતી સગ્રહસ્થાન વિગેરે ઠેકાણે હૅન્ડબૅગ ઇ ચીજો નોકરોને સોપીને અંદર જવુ પડે તે વખતે તેમના મનને બહુ જ ફફડાટ રહેતો અતે તેમણે મને આ વાત કરી મે કહ્યું 'બૅગમા કશુ કીમતી છે એ વાતની કોઈને શકા જ ન આવવા દેતા, નહિ તો સુખે આગળ જવુ મુશ્કેલ થઈ પડશે'

થોમસ કુક મારફત માર્સેલ્સના જોવાલાયક સ્થળો જોઈને સાજે અમે એક ઉપાહાર ગૃહમા આવ્યા. કુકનો દુભાષિયો સાથે જ હતો તેણે હોટેલવાળાને કહીને અમારે સારૂ લીલા વટાણા વિગેરે તૈયાર કરવા કહ્યું જમી રહ્યા પછી દુભાષિયાએ

અમને સ્ટેશને પહોચાડ્યા અને કુકના બીજા એક આડતિયાને હવાલે કર્યા આ આડતિયાએ અમને ફર્સ્ટ ક્લાસના ડબ્બામા ગોઠવ્યા આ દુભાષિયા તથા આડતિયાએ અમારા ખીસાના દસ બાર ફ્રેંક સ્હેજે ઓછા કર્યા હશે ! આપણા દેશમા જેમ 'બક્ષીશ' ની પીડા છે તેવી જ તે ફ્રાન્સમા પણ છે એમ અમે જોયુ

ફ્રાન્સની આગગાડીઓ બહુ સગવડવાળી નથી હોતી અમે પહેલા વર્ગના ઉતારૂઓ હતા તોપણ ડબ્બામા સૂવાની સગવડ બિલકુલ નહોતી ! માડમાડ બેસવા જેટલી જગ્યા હતી બીજા બે ત્રણ બેસારૂ અમારા ડબ્બામા હતા તેમા એક મુસલમાન વિદ્યાર્થી હતો તે ફ્રાન્સનો સારો માહિતગાર હોવાથી અમને ઠીક ખપ આવ્યો હવે પછી થોમસ કુકની શરણ શોધવાનો અમારે પ્રસગ રહ્યો નહિ બીજે દિવસ સવારે અમે પારીસ પહોચ્યા એક સ્ટેશનથી બીજે સ્ટેશન જવા અમે મોટર ભાડે કરી અને પારીસ પર ઉડતી નજર નાખીને શહેર સોસગ અમારે સ્ટેશને પહોચ્યા પેલા મુસલમાન વિદ્યાર્થીએ રસ્તામા કેટલાક સ્થળો બતાવ્યા પણ મોટરમાથી ઉતરી એ બધુ નીહાળીને જોવાની ફુરસદ અમને નહોતી કેલે જતી ગાડીના સ્ટેશન આગળ જ પારીસમા એક મોટી હોટેલ છે ત્યા અમે બધાએ જમી લીધુ બધા પૈસા જો કે હુ ચુકવવાનો હતો છતા પેલા જુવાન મુસલમાન વિદ્યાર્થીએ તે ન લેતા પોતે જ બીલ ચૂકવ્યુ પારીસથી કૅલે અમે કેટલા વાગે પહોચ્યા તે અત્યારે બરોબર યાદ નથી. પણ ત્યા મહારાજા હોલ્કરવાળી પી. ઓ. કપનીની સ્પેશ્યલ ટ્રેન અને અમારી ટ્રેન ભેગી થનાર હતી એટલુ યાદ છે મહારાજા કદાચ અમારી પહેલા જ

ઇંગ્લિશ ચૅનલ ઉતરી ગયા હોય પરંતુ ડોવરથી તો તેઓ જે ગાડીમા જનાર હતા તે જ ગાડીમા અમારે પણ જવાનુ હતું એટલે તે સ્ટેશને તેમનો ખાસ ડબ્બો શોધી કાઢી સૌ. સીતાબાઇ તથા તેમના દીકરીને મે ત્યા પહોચતા કર્યા અને હું પાસેના બીજા એક ડબ્બામા બેઠો સ્ટેશને ભીડ ખૂબ હતી મારો સામાન ઉંચકી લાવનાર મજૂરની અને મારી નજરચૂક થવાથી તે ભળતે જ ઠેકાણે ચડી ગયો અને આખી ગાડી ફરીવળીને અંતે ઘણીવારે મને શોધી કાઢી મારો સામાન મને સોપ્યો, ને સામાન તપાસી લેવા કહી પોતાની મજૂરી માગી. મે તે ચૂકવી આપી

અહીંથી લડનના ચેરિંગ ક્રૅાસ સ્ટેશન સુધી મે એકલા મુસાફરી કરી અહી એક બે પજાબી વિદ્યાર્થીઓ મળી ગયા. ચેરિંગ ક્રૅાસની હોટલમા ૧૮ શિલીંગ આપી હુ એક રાત રહ્યો બીજે દિવસે સવારે લિવરપૂલ જવા ઉપડયો કારણ ડા વુડ્સના મિત્ર લિવરપૂલવાળા આર્ચડિકન પાસેથી ક્યા રહેવુ, અમેરિકા જનારી સ્ટીમર ક્યારે મળશે, વિગેરે માહિતી મારે મેળવવી રહી હતી લિવરપૂલને સ્ટેશને ઉતર્યા પછી ડા વુડ્સનો કાગળ હાથમા લઇ તેમા લખેલ આર્ચડિકનનુ ઠેકાણું હું જેને તેને પૂછવા લાગ્યો પણ તપાસ કરતા જણાયુ કે સરદહુ આર્ચડિકનને ગુજરી ગયે તો એક વર્ષ થઇ ગયું! અંતે એક ગાડીવાળો મને ઠેઠ લિવરપૂલના બિશપને ઘેર લઇ જઇ ત્યા આર્ચડિકન કોણ છે, વગેરે તપાસ કરી જોવા કહ્યું બિશપ સાહેબ ફાટકમા ગાડી આવતી જોતા જ બહાર આવ્યા અને મને પોતાના દિવાનખાનામા તેડી જઈ ખુરશી પર બેસાડી આવવાનુ પ્રયોજન પૂછ્યુ મે પેલા આર્ચ-

ડિકનનું ઠેકાણુ પૂછ્યુ એટલે તે બોલ્યા કે 'આજે તેઓ હયાત નથી, પણ તેમને બદલે મારાથી તમને કશી મદદ થઇ શકે એમ હોય તો નિ સંકોચે કહો'. મે કહ્યું 'આ દેશમા હજી તાજો જ આવુ છુ તેથી મને અનુકૂળ પડે એવી કોઈ હોટેલ મને ઉતરવા સારૂ બતાવો અમે હિન્દુઓ મોટેભાગે શાકાહારી હોઇએ છીએ, એ તો આપ જાણતા જ હશો' બિશપ સાહેબે કહ્યુ, 'હિદુ લોકો વિષે મે ખૂબ વાચ્યુ તેમજ સાભળ્યુ છે અને તેથી તેમને વિષે મારા મનમા ખૂબ આદર છે મારા ઘરની પાસે જ એક ટેમ્પરન્સ હોટેલ છે ત્યા તમારી સરસ ગોઠવણ થઇ શકશે છતા કઇ અડચણ પડે તો હું તમારી પાડોશમા જ છુ, મને કહેજો એટલે બીજી સગવડ જોઇ આપીશ' આમ કહી અત્યત વિનયપૂર્વક તેમણે મારો ઓવરકોટ મને પહેરાવ્યો અને બહાર આવી મને ટેમ્પરન્સ હોટેલમા લઈ જવા ગાડીવાળાને ભલામણ કરી.

બિશપ સાહેબ ઘરમા ગયા એટલે ગાડીવાળો ભારે આશ્ચર્ય પ્રગટ કરી બોલ્યો કે 'એઓ આ શહેરના બિશપ છે છતા તેમણે તમને આટલુ માન આપ્યુ એ જોઈ મને બહુ નવાઇ લાગી" મે કહ્યુ 'મોટા માણસોનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે' પછી ગાડીવાળો મને ટેમ્પરન્સ હોટેલમા લઇ ગયો. અને ત્યાના મૅનેજરને મને બિશપ સાહેબે મોકલ્યો છે વગેરે ભલામણ કરી, કશો વાધો તકરાર ન કરતા પ્રસન્નતાપૂર્વક ભાડુ લઇ ચાલતો થયો

સ્ટીમર ઉપર તો હિન્દીઓની સોબત હતી એટલે આનદ વિનોદ થતા ઉપરાત સાથે વાચવાને પુસ્તકો પણ હતા પણ તે બધા માર્સેલ્સથી પેટીમા ભરી પેટી થોમસ કુકની ઓફિસમા

મોકલી આપેલ હોવાથી હવે મારી પાસે વિનોદનું કશું જ સાધન ન રહ્યું અજાણ્યા ગામમાં હોવાથી બહાર ફરવા જવું પણ જરા જોખમકારક લાગ્યું થોમસ કુકની ઓફિસ ગોતી સામાનની તપાસ કરી, પણ સામાન હજી આવ્યો નહોતો હોટેલમાં થોડા વાચવાના પુસ્તકો રાખેલા હતા, પણ તેમાં મને ગમે એવું એકે નહોતું છાપા વાચતો પણ તેમાં ઘણુખરા શહેનશાહ એડવર્ડના મરણને લગતા લેખોથી ભરેલા હોય, અને બીજા લેખો હું ઇંગ્લાંડના રાજદ્વારી વાતાવરણથી માહિતગાર નહિ તેથી સમજું નહિ ટૂંકમાં આ હોટેલના એક બે દિવસ તો મેં કેદીની જેમ ગાળ્યા.

ત્રીજે કે ચોથે દિવસે હું હોટેલના દિવાનખાનામાં બેઠો હતો ત્યાં એક ગૃહસ્થે મને 'ક્યાંથી આવો છો?' વિગેરે સવાલો પૂછી મારી સાથે ઓળખાણ કરી આ રીતે ઓળખાણ કરી લેનાર હું ઇંગ્લંડમાં આવ્યો ત્યાર પછી આ પહેલા જ ગૃહસ્થ હતા, તેથી મને સાનંદાશ્ચર્ય થયું પાછળથી મને ખબર પડી કે આ ગૃહસ્થ અંગ્રેજ નહિ પણ ડચ હતો અને વેપાર અર્થે લિવરપૂલ આવ્યો હતો એમેસ્ટરની એક પેઢીનો પોતે મુનીમ હતો, અને ત્યાંથી ચોક્કસ કાગળપત્રો આવે ત્યાં સુધી તેને પણ લિવરપૂલમાં દિવસ કાઢવાના હતા આમ 'આવો ભાઇ હરખા ને આપણે બેઉ સરખા' એ ન્યાયે અમને બંનેને એકબીજાની સોબત મળી તેણે મને શહેરના જુદાજુદા ભાગો બતાવ્યા કેટલાક સસ્તા છતાં સારા ઉપાહારગૃહો પણ બતાવ્યા સવારનું ખાણું તો હોટેલમાં જ લેવું જોઇએ એવો એ હોટેલનો નિયમ હતો બાકીને વખતે ગમે ત્યાં ખાઇ લેવામાં હરકત નહોતી આથી વચ્ચે વચ્ચે એકાદ શાકાહાર

મળે એવા ઉપાહારગૃહમા જઇને અમે ક્ષુધાશાંતિ કરી આવતા

એક દિવસ પેલા ડચ મિત્રે મને કહ્યું, 'અંગ્રેજો જો કે શ્રીમંત પ્રજા છે છતા આ દેશમા દારિદ્ય પણ ઘણું છે મજૂરોની સ્થિતિ કઇ બહુ સારી નથી. હું વેપારી છુ છતા, મને કાર્લ માર્કસ વિગેરે ગ્રંથકારોનુ કહેવુ સંપૂર્ણપણે માન્ય છે ' મે પૂછ્યુ ' કાર્લ માર્કસ કોણ ?' પેલા ગૃહસ્થે ભારે અજાયબી દર્શાવી કહ્યું, 'અરે વાહ તમને કાર્લ માર્કસની પણ ખબર નથી ? એ તો આજના સોશલીઝમનો પિતા છે ઈંગ્લાંડના કેરહાર્ડી વિગેરે બધા તેના જ અનુયાયી છે મે કહ્યું 'આ સોશલીઝમ વળી શુ છે ? અમારા હિન્દુસ્તાનમા તો આવી જાતની કોઇ હીલચાલ નથી ' તેણે કહ્યુ, 'યુરોપમા મહિનોમાસ રહેશો એટલે સોશલીઝમની તમને આપોઆપ ખબર પડી રહેશે છતા જો તમારી મરજી હોય તો ચાલો હું તમને આ વિષયના કેટલાક પુસ્તકો અપાવુ. પાચ છ પેન્સ ખર્ચો કે તમને સોશલીઝમ શુ છે એની બધી ખબર પડી રહેશે' આમ કહીને તે મને પડોશમા આવેલી એક ચોપડીઓની દુકાને લઇ ગયો અને ત્યાથી બ્લેચફર્ડના એક બે પુસ્તક લઇ આપ્યા તેમાનું Merry England નામનુ પુસ્તક (આની ફક્ત ત્રણ જ પેન્સ કિંમત હતી) મને બહુ ગમ્યુ અમેરિકા પહોચતા પહેલા મે તે બે વખત વાચ્યુ પણ તેટલાથી તો સોશલીઝમનો પરિચય મેળવવાની મારી ભૂખ વધી અમેરિકા જઇને મે સોશલીઝમ ઉપર જુદાજુદા ગ્રંથકારોના અનેક લેખો અને પુસ્તકો વાચ્યા, અને જોન સ્પાર્ગોએ લખેલ કાર્લ માર્કસનું ચરિત્ર પણ આખુ વાચ્યુ

ડાક્તર વુડ્સે લેલેંડ કંપની મારફત લિવરપૂલથી ડેઠ બોસ્ટન

જવાની ગોઠવણ મારે માટે કરી રાખી હતી. પણ જે દિવસ હું લિવરપૂલ પહોચ્યો તે જ દિવસે આ કંપનીની સ્ટીમર ઉપડી ગઈ તેથી બીજી સ્ટીમર ઉપડે ત્યા સુધી આઠ દશ દિવસ મારે વાટ જોવી રહી મારો ડચ મિત્ર પણ ટેમ્પરન્સ હોટેલ છોડી બીજે ઠેકાણે રહેવા ગયો ને હું એકલો પડયો તેથી વચમા એકાદ બે દિવસ માન્ચેસ્ટર જોઈ આવવાનો વિચાર કરી બધો સામાન ટેમ્પરન્સ હોટેલમા રાખી અને ફક્ત જરૂરજોગા કપડા સાથે રાખી હું માન્ચેસ્ટર ગયો ત્યા દા સુખઠણકરે પોતાના સસરા રેવરંડ બિશપને મારે વિષે લખી રાખ્યુ હતું અને મારી પાસે પણ તેમને આપવા સારૂ શ્રીમતી સુખઠણકરનો એક કાગળ હતો આગગાડીમાથી ઉતરીને ટ્રામમા બેસી ઝાઝી ખોળ કરવી ન પડતા હું રેવરંડ બિશપને ઘેર (સ્ટેશનથી તેમનુ ઘર ખૂબ આઘુ હતું) પહોચ્યો ઘર મે આટલુ જલદી શોધી કાઢ્યુ તેની રેવરંડ સાહેબને પણ નવાઇ લાગી! તેમણે પોતાને જ ઘેર મને ઉતારો આપ્યો અને એક જ દિવસમા મને આખુ માન્ચેસ્ટર શહેર ફેરવી લાવ્યા

બીજે દિવસ તે મને યુનિટેરીઅન કૉલેજના પ્રિન્સિપાલની મુલાકાતે લઇ ગયા મારી ઓળખાણ કરાવતા રેવરંડ બિશપે હું પાલિ ભાષાના ગ્રંથનુ સંશોધન કરવાને અમેરિકા જાઉં છુ વિગેરે વાત કરી આ ઉપરથી પ્રિન્સિપાલ સાહેબ બોલ્યા, ‘આ જંગલી લોકોની ભાષા પાછળ અમેરિકન લોકોને આવડો પ્રેમ શો?’ જરા રહીને જમવાની તૈયારી કરવા તે ઉઠી ગયા રેવરંડ બિશપ શાકાહારી હતા અને મને પણ માંસ ખપતુ નથી એમ જ્યારે તેમણે કહ્યું, ત્યારે પ્રિન્સિપાલ સાહેબ વળી વદ્યા ‘તમે ઘાસખાઉ લોક શુ જોઇને આ દેશમા

આવતા હશો ? ' હું તો તેમનું આ બધું વર્તન જોઇ બળી ઉઠ્યો ટેબલ ઉપર મારી પડખે એક વિદ્યાર્થી બેઠો હતો તે મને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો મે કહ્યુ ' એક ધાર્મિક કૉલેજના આચાર્યના મગજમા આટલી રાઇ ભરી છે તો પછી અગ્રેજ અધિકારીઓ હિન્દુસ્તાનની ગરીબડી રૈયત સાથે કેવી રીતે વર્તતા હશે તેની કલ્પના જ કરવી જોઇએ ગઇ સદીમા આવી ઉદ્ધતાઇ નભી શકી હશે, પણ આજની જુવાન હિંદી પ્રજા આવી તુમાખી બિલકુલ બરદાસ્ત કરે એમ નથી જ્યા ને ત્યા હિન્દુઓ માટે તિરસ્કાર બતાવ્યાથી પોતાની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે એમ જો અગ્રેજો માનતા હોય તો તેમની ભૂલ છે ' પ્રિન્સિપાલ સાહેબ પાસે જ બેઠેલા તેથી તેમણે મારા શબ્દો સાભળ્યા હશે જ જમ્યા પછી પ્રિન્સિપાલ મહાશય અમને મેડી ઉપર લઇ ગયા અને ત્યાના દિવાનખાનામા સૌ બેઠા પછી મારી તરફ વળી મ્હોંપર વિવેક આણી બોલ્યા, 'માગજોગ કશી કામસેવા હોય તો ફરમાવો ' મે જવાબ આપ્યો, ' તમારી પાસેથી મને કોઇ પણ જાતની અપેક્ષા હતી નહિ અને છે પણ નહિ બિશપ સાહેબે આગ્રહ ન કર્યો હોત તો હુ અહી આવત પણ નહિ પણ તેમનો હુ મહેમાન તેથી તેમના ખાતર મારે આટલે સુધી આવીને આપને તસ્દી આપવી પડી ' પછી ઇતર-તિથરની વાતો કરીને પ્રિન્સિપાલ સાહેબે અમને વિદાય કર્યા કૉલેજના દરવાજા સુધી પોતે અમને વળાવવા આવ્યા, અને ત્યા ફરીથી શેકહૅન્ડ કરી તેમણે અમારી પાસેથી રજા લીધી

બીજા બે ત્રણ દિવસ હુ માન્ચેસ્ટર શહેરમા રહ્યો પણ તે દરમ્યાન બિશપ સાહેબના ઘેર ન રહેતા એક ભાડાની જગ્યામા હતો બિશપ સાહેબની એક ઓળખીતી બાઇના

તેમણે મને ઓરડી અપાવી. માન્ચેસ્ટરની પડખે જ
ફરીને એક ગામ છે ત્યા શ્રી રામચદ્ર વિષ્ણુ માડગાવકર
ાતગાવ માડગાવકરના પિતા) રહેતા હતા બે ત્રણ
માન્ચેસ્ટરમા રહી હુ ત્યા ગયો તેમણે મને પોતાને ઘેર
ાર દિવસ રાખ્યો ત્યાથી પાછો હુ માન્ચેસ્ટર ન ફરતા
લીવરપૂલ ગયો, અને ત્યા બે ત્રણ દિવસ રહી ઠરાવેલ
લેલેડ કપનીની 'ડેવોનિયન' સ્ટીમરમા બૉસ્ટન
ઉપડયો

આ દિવસોમા અમેરિકા જનાર બહુ ઉતારૂઓ નથી
મે જૂન મહિનામા અમેરિકાથી યુરોપ આવનારા
ા પુષ્કળ હોય છે, જનારા થોડા અમારી સ્ટીમરમા
ા આઠ દશ ઉતારૂઓ હતા દા વુ સે મારે સારૂ ડેક
એક સરસ ઓરડી રિઝર્વ કરાવી હતી આ ઓરડીમા
ાર્થ અથવા બિછાના હતા પણ ઉતારૂ તો હુ એક જ
દરિયો એવો તો શાત હતો કે સ્ટીમર કોઇ મોટા
મા થઇને ચાલી જતી હોય એવો જ ભાસ થાય માત્ર
કા નજીક પહોચ્યા ત્યારે ધુમસ ભારે નડયુ ધુમસને
સામેથી આવતા કે આજુબાજુએથી પસાર થતી સ્ટીમરો
ન દેખાય અને તેથી ખબર કરવા સારૂ સ્ટીમ ને વારે વારે
વગાડવો પડે આ પાવાને ખલાસીઓ ફૉગ હૉર્ન
ા. આ પાવાના અવાજોથી રાતે ઉઘમા ખલેલ થતી.
એક બે દિવસમા આનાથી પણ અમે ટેવાઇ ગયા.

અમારી સ્ટીમર બોસ્ટન નજીક આવી પહોચતા,
ાસ ટેલિગ્રાફીના એક જુવાન અગ્રેજ અમલદારે મારી
આવી વાતો કરવા માડી 'કયા જાઓ છો, કયાથી

આવો છો' વિગેરે વિગતો તેણે મારી પાસેથી જાણી લીધી સ્ટીમર બારામા આવતા, કસ્ટમ ખાતાનો અમલદાર અમારી તપાસ માટે આવ્યો હુ મારો સરસામાન બાધવામા રોકાયો હતો. એટલામા સ્ટુઅર્ડે અમલદાર આવ્યાની ખબર આપી મારી પાસે ૫૦ ડૉલર છે કે કેમ એવો મુખ્ય અમલદારે મને સવાલ કર્યો મે કહ્યુ, 'મારી પાસે ૮૦ ડૉલર છે, વધુ જોઇતા હોય તોપણ બદર ઉપર ઉતરતાવેત હુ મારા મિત્ર પાસેથી મેળવી શકીશ' તેણે કહ્યુ, 'ના ના, તમે રખે ખોટુ લગાડતા, અમારે ત્યા એવો કાયદો છે તેથી પૂછવુ પડયુ ડૉલર કાઢી બતાવવાની કઇ જરૂર નથી, તમારી વાત હુ માનુ છુ' પછી હુ બદર પર ઉતર્યો દા વુડ્સને આવતા જરા વિલબ થયો પણ પાચ દશ, મિનીટ નહિ થઇ હોય એટલામા તે આવી પહોચ્યા સાથે જ છાપાના એક બે ખબરપત્રીઓ પણ મારી આસપાસ હાજર! તેમણે તરેહવાર સવાલોનો મારા ઉપર મારો ચલાવ્યો! 'હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમા જનારા હિન્દી ગૃહસ્થ તમે જ કે?' વિગેરે તેમના સવાલો પરથી મને થયુ કે દા વુડ્સે છાપાવાળાઓને આ ખબર આપી હશે. મે તેમને પૂછયુ પણ તેઓ તો કહે, 'મને કોઇ છાપાના ખબરપત્રી નથી મળ્યા અને મળ્યા હોત તોપણ હુ કઈ એમને દાદ ન દેત પણ તમારા વિષે તો કાલના ઘણા છાપાઓમા ખબર છપાઇ છે! અરે આ છાપાવાળાઓનુ તો પૂછો જ મા. આ લોકોએ પોતાના અખબારોમા તમારી મગજમાથી દોરેલ એકાદ ચિત્રવિચિત્ર છબી આ ખબરની સાથે જ ન છાપી મારી એ જ મોટુ સદ્દભાગ્ય સમજો!' આ ખુલાસો સાભળીને પેલો વાયરલેસવાળો અમલદાર સ્ટીમર પર શુ કરવા મને બધુ

વાળીવાળીને પૂછતો હતો એ વિષે મને શંકા ન રહી ખબરપત્રીઓને ડા. વુ'સને હવાલે કરી હું છુટયો ડા. વુડ્સે જતા જતા તેમની સાથે થોડાક શબ્દોમા વાતચીત કરી લીધી તોપણ મારૂં ઠેકાણું તો તેમણે ટપકાવી જ લીધુ'

મારો બધો સામાન એક એક્સ્પ્રેસ* કંપનીને સોપી દઇ ડા. વુડ્સ મને હારવર્ડ યુનિયન ક્લબમા લઈ ગયા થોડા દિવસ તો મારી રહેવાની સગવડ ત્યા જ કરવામા આવી પણ ચાર પાચ દિવસમા પ્રોફેસર લાન્મન અને ડા. વુડ્સે અંદર અંદર કંઇ મસલત કરી લીધી અને વૉરન હાઉસમા મને એક ઓરડી આપવામા આવી આ બહુ અગવડ ભરેલી હતી મને ત્યા રહેવુ બિલકુલ ન ફાવે આથી ડા. વુડ્સે મારી સાથે આવી ફેલ્ટન હૉલ નામના મકાનમા એક સરસ ઓરડી લઇ આપી આનું ભાડું દરમહિને ૬૦ રૂપિઆ હતુ !

આ પ્રમાણે રહેવાની સગવડ થઇ અને મે પ્રો. લાન્મનની સાથે મળી 'વિશુદ્ધિમાર્ગ'નું કામ કરવાની શરૂઆત કરી પહેલા એક બે અઠવાડિયા તો તેમને મારા કામની બહુ ઉપયોગિતા ન જણાઇ વૉરન ફંડમાથી મારૂ ખરચ આપવા પણ તે આરંભમા નારાજ હતા, એમ ડા. વુડ્સે મને કહ્યું, પણ થોડા દિવસ પછી મારી ઉપયોગિતા જણાતા મને દરવર્ષે

* એક્સ્પ્રેસ કંપની એટલે સામાનને તેની યોગ્ય જગ્યાએ પહોચાડનાર કંપની આવી કંપનીઓ અમેરિકામા ઘણી છે અને અમેરિકામા સામાનના મોટા ભાગીના આવી કંપનીઓ મારફત જ મોકલવા પડે છે.

૮૦૦ ડૉલર આપવાનુ કબૂલ કરવામા આવ્યું પૂણાના ઘર-ખરચ માટે દરમહિને સાઠ રૂપિઆ મોકલવા પડતા, અને શિવાય અહીંનો ખરચ વિગેરે કાઢતા આ બહુ ઓછુ પડતું. તો પણ આવી દશામા મે આઠ દશ મહિના કાઢ્યા

વિશુદ્ધિમાર્ગનું સંશોધન પૂરૂ થતા કેમ્બ્રિજ (હારવર્ડ)મા મારે નથી રહેવુ એવો વિચાર મે ડા વુડ્સને ઘણીવાર જણાવ્યો. પ્રો લાનમને મને રહેવા વૅારન હાઉસમા જ ઓરડી આપીને તેમજ ખરચખૂટણુ માટે બહુ જ નાની રકમ આપીને મને નારાજ કર્યો હતો એ વાત ડા. વુડ્સના ધ્યાનમા હોવાથી તેમણે મને સીધો આગ્રહ ન કરતા ઓકાકુરા નામના જાપાની ગૃહસ્થ મારફત આગ્રહ માડ્યો મિ ઓકાકુરા બોસ્ટનના સંગ્રહસ્થાનની પૌરસ્ત્ય શાખાના મુખ્ય અમલદાર હતા, અને મારે તેમની જોડે સારી મૈત્રી હતી એક તો તેમને પૂર્વ તરફના લોકો વિષે બહુ માન હતુ અને બીજુ હું બૌદ્ધ હતો આથી તે મારા ઉપર સારો સ્નેહ રાખતા એક વખત તેમણે ડા વુડસના કહેવાથી હારવર્ડમા વધુ રહેવા સારૂ મને આગ્રહ કર્યો. તે ઉપરથી મે તેમને બનેલી બધી હકીકત મૂળથી માડીને કહી એ સાભળી તેમને બહુ ખોટુ લાગ્યુ. હિન્દુસ્તાનથી આવતા પહેલા જ મેં ચોકસ શરત ન કરી એ મારી ભૂલ થઇ એમ તેમને લાગ્યુ પછી તેમણે કહ્યું 'બન્યુ તે બન્યુ હવે તે ન બન્યુ થવાનું નથી. પણ હવે પછી પણ જો લાનમન તમારી જોડે વધુ સારી રીતે વર્તવા બંધાતો ન હોય તો તમે પાછા સ્વદેશ જાઓ અને તેમ કરવામા તમને પૈસાટકાની મદદ જોઇશે તો તે હું આપીશ. તમારી મરજી હોય તો હારવર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રમુખને મળીને તેના કાન ઉપર પણ હુ આ વાત નાખુ '

પણ પ્રમુખ પાસે ઓકાકુરા મારફત તેવી ફરિયાદ લઈ જવી એ મને ઠીક ન લાગ્યુ છતા જો પ્રો. લાનમન યુનિવર્સિટીના પ્રમુખને દરમ્યાન રાખીને શરતો ન લખી આપે તો ઓકાકુરાની મદદ લઈને સ્વદેશ પાછુ ફરવું એવું તો મેં નક્કી કર્યું જ અને પછી તક જોઈને લાનમન આગળ વાત કાઢી. સવારી ખૂબ ધૂંઆફૂઆ થઈ, પણ અંતે મારા કહ્યા મુજબનું પ્રમુખની સહીવાળું કરારનામુ લખી આપ્યું આ કરારનામાની રૂએ હું મુંબઈથી નીકળ્યો તે દિવસથી માંડીને માસિક પાંચસો રૂપીઆ એટલે વરસના બે હજાર ડૉલરનો પગાર મને મળે એમ ઠર્યું અને તે દિવસથી અત્યારલગી ખર્ચને માટે મને અપાયેલા નાણા બાદ જતા બચતી રકમ મને મળી. આમ એકસામટા સાત આઠસો ડૉલર મારા હાથમા આવ્યા. આ રકમ મે એક બેંકમા મૂકી આ પછી દર મહિનાનો પગાર નિયમિતપણે યુનિવર્સિટીના ખજાનચી તરફથી જ મને સીધો મળવા લાગ્યો.

બીજો સવાલ, વિશુદ્ધિમાર્ગના તંત્રી તરીકે લાનમનનું અને મારૂં એમ બે નામ પૂંઠા ઉપર છપાય એ હતો. ઓકાકુરાનું કહેવુ એવું હતું કે આ સવાલનો નિકાલ પણ પગારના નિકાલ સાથે જ કરી લેવો. પણ તેમ કરવાથી લાનમન ખૂબ નારાજ થાય અને બિલકુલ કરાર જ કરતા છટકી જાય એ વિષે મને શંકા નહોતી તેથી આ સવાલ તે વખતે મે એમને એમ રહેવા દીધો. પણ છેવટે કામ પૂરૂં થતાં લાનમનને, પૂંઠા ઉપર નામ કઈ રીતે છપાશે એવો મે સવાલ કર્યો. તેણે સંપાદક તરીકે પોતાનું નામ અને વૉરનની હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી તેમજ મારી મદદથી આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે

એમ પોતે પૂઠા ઉપર છાપશે, એવો જવાબ આપ્યો મે કહ્યુ કે 'એમ કરવુ કદિ વ્યાજબી નહિ કહેવાય વૉરનની અત્યત મહેનત અને ઉદારતાથી આ કામ આટલે આવ્યુ છે તેણે જ સ્થાપેલા ફડમાથી આજ સુધીનો મારો પગાર અપાયો છે તેથી કા તો વૉરન-લાનમન-કોસંબી એમ ત્રણેના નામથી આ ગ્રથ બહાર પડે, અથવા તો ફક્ત વૉરનને જ નામે પ્રસિદ્ધ કરીને આપણે કરેલા ફેરફારોનો માત્ર પ્રસ્તાવનામા ઉલ્લેખ કરવો આ સૂચના પ્રો લાનમનને મુદ્દલ ન ગમી તે મારા ઉપર એટલો તો બળી ઉઠયો કે મને ગાળો ભાડવાની શરૂઆત કરી દીધી'

તે દિવસથી લાનમનને મળવુ જ નહિ એવો મે નિશ્ચય કર્યો તે પોતે અનેક પ્રપચ રચીને મને ખાડામા નાખવા મથશે એમ લાગવાથી દા. વુડ્સને બનેલી તમામ હકીકત મે કહી આ પહેલાથી જ હિન્દુસ્તાન પાછા ફરવા સારૂ સ્ટીમરના પૈસા ભરીને તારીખ ૪ જાન્યુઆરીને રોજ ન્યુયૉર્કથી નીકળનારી હંબુર્ગ અમેરિકન કપનીની સ્ટીમર હબુર્ગમા મે મારી જગ્યા રિઝર્વ કરાવી લીધી હતી દા વુડ્સનું કહેવુ એમ હતું કે મારે હારવર્ડ તુરત જ છોડવુ અને ન્યુયૉર્ક જઇ ત્યા બાકીના દિવસો ગાળવા, જેથી લાનમનની બીક ન રહે આ સલાહ મને બિલકુલ ન ગમી. મારા અનેક મિત્રોને મારે મળવાનું હતું, અનેક ઘરના નોતરા પણ હતા એ બધુ મૂકીને આમ નાસી છૂટવુ એ મને તદ્દન અનુચિત લાગ્યું દા વુડ્સને મે કહ્યું 'લાનમનને જો મારા પર વેર લેવુ હોય તો ભલે લે. એ વાતનો મને ડર નથી. જે કઇ આફત મારા પર આવવાની હોય તે સહન કરવા હું તૈયાર છુ, પરતુ એકાદ ડરકુની પેઠે

એકાએક ન્યુર્યોર્ક છોડી ભાગી જવુ એ મારાથી બનશે નહિ.'

પછી તો હું નિરાતે સ્ટીમરનો દિવસ આવી પહોચતા સુધી કેમ્બ્રિજમા જ રહ્યો બધા મિત્રોનાં નોતરા સ્વીકાર્યાં, સહુને ગળા લીધુ અને મારો સરસામાન બાધીચીટી તૈયાર કર્યો આ દિવસો દરમ્યાન પ્રોફેસર લાનમને મને બે ત્રણ વખત ચિઠ્ઠીઓ મોકલી તેડા કર્યાં પણ તેની ચિઠ્ઠીઓમા કંઇ બીક દેખાડી હશે એમ માની મે તે ઉઘાડી જ નહિ, અને સ્ટીમર ઉપર ગયા પહેલા હું તે ઉઘાડવાનો પણ નથી એવુ દા. વુડ્સ મારફત મે તેને કહેવડાવી દીધુ' તેણે ફરી દા વુડ્સ મારફત મને જમવાનું નિમંત્રણ મોકલ્યું; પણ હું એકલો તેમની પાસે આવવા રાજી નથી, જો દા. વુડ્સ મારી સાથે આવે તો જ હું આવુ, એવો મે ઉત્તર મોકલ્યો મતલબ કે છેવટ સુધી પ્રો લાનમનની અને મારી તેને ઘેર કે બીજી કોઈ જગ્યાએ મુલાકાત થઇ નહિ. એક બે વખત તે મારી ઓરડીએ આવ્યા, પણ બે ચાર શબ્દ બોલવા ઉપરાત વધુ કંઈ જ વાત ન થઇ સ્ટીમર ઉપડવાને ત્રણ ચાર દિવસ હતા ત્યારે મેં કેમ્બ્રિજ છોડ્યુ આ ચાર દિવસ ન્યુયોર્કમા ગાળી શહેર આખુ જોઇ લેવુ એવો વિચાર હતો દા વુડ્સે ન્યુર્યોર્કમા હારવર્ડ ક્લબમા ઉતરવાની મારે સારૂ અગાઉથી જ ગોઠવણ કરી રાખી હતી વાઇસબુખ કરીને એક યહુદી વિદ્યાર્થી હારવર્ડમા હતો તેનો પિતા અને ભાઇ ન્યુર્યોર્કમા રહેતા હતા. વાઇસબુખના કાગળ ઉપરથી તેઓ મને સ્ટેશને લેવા આવ્યા હતા અને તેમણે મને કશી અડચણ પડવા ન દેતા હાર્વર્ડ ક્લબમા પહોચાડ્યો. હું

ન્યુયૉર્કમા રહ્યો તેટલા દિવસ તેમનામાથી એક જણ મારી સાથે આવી મને જવું હોય ત્યા ફરવા લઈ જતા અને જોવા-લાયક સ્થળો દેખાડતા.

એક દિવસ મિ. વાઇસણુખ મને હિપોડ્રોમમા લઇ ગયા. હિપોડ્રોમ ન્યુ ર્યાર્કનું એક મોટું ભવ્ય થિયેટર છે. અને તેમા દુનિયાના જુદા જુદા દેશોની બધી આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ અને બનાવો બતાવવામા આવે છે દાખલા તરીકે—હિન્દુસ્તાનના રાજામહારાજાઓની દશેરાને દિવસે નીકળતી સ્વારીઓ, સંખ્યાબંધ સાચા હાથીઘોડા, ઇત્વળી આસપાસ તાજમહાલ જેવી ઇમારતો વિગેરે દેખાડવામા આવે છે તે પછી તુર્કી સુલતાનના જનાનખાના, તેની સેકડો સ્ત્રીઓ, કેટલીક અવનવી કસરતો, વિગેરે દેખાવો બતાવવામા આવે છે હાથી, ઘોડા, ઉંટ, વિગેરે જીવતા પ્રાણીઓ અને સો પચાસ સ્ત્રીઓ, તથા પુરુષો સામટા ક જ જગ્યાએ આ જંગી થિયેટરમા જોવા મળે છે આ પ્રમાણે ન્યુયૉર્કમા અનેક જગ્યાઓ મે જોઇ અને પછી મુકરર થએલે દિવસે સ્ટીમર પર ચડયો

અમેરિકામા હું રહ્યો તે દરમ્યાનની મારી દિનચર્યાનો ટૂંક હેવાલ અહીં આપવો અસ્થાને નહિ ગણાય શરૂઆતમા તો જ્યારે હું હાર્વર્ડમા ફેલ્ટન હૉલમા રહેતો ત્યારે મારા જમવાની સગવડ ત્યા જ કરવામા આવી હતી યુરોપિયન રીત પ્રમાણે દિવસમા ત્રણ વખત જમતો અને બે વખત ચા પીતો અહી ખોરાકમા મોટેભાગે માસ હોય છે તેથી બાફેલા પટેટા, પાઉ, માખણ વિગેરે વસ્તુઓ ઉપર જ મારે ચલાવવુ પડતું. ખાધાખરચ મહિને ૧૬ ડૉલર (૪૮ રૂપીઆ) જેટલું

આવતું પણ આ સ્થિતિ મને અનુકૂળ ન લાગી આ જ મકાનમા એક ચીનો વિદ્યાર્થી રહેતો, તેણે મને કહ્યું કે 'આવું દુ:ખ વેઠવાની જરૂર નથી, નજીકમા જ એક ભોજનગૃહ હતું તેમાથી જોઇતી ચીજો મગાવવાનું રાખશો તો તે તમારે ત્યા આવીને પહોચાડી જશે, અને સસ્તી કિંમતે સારું ખાણું મળશે' તેની આ સલાહ મને ગમી અને પ્રો લાનમન મારફત મિ વૉરનની બ્હેનની ડેરીમાથી રોજ એક ક્વાર્ટ દૂધ અને પેલા દુકાનદાર પાસેથી છડેલ ઘઉંનો શેવ જેવો પદાર્થ મળતો તે મગાવીને ઘણુંખરૂં બને વખત આ બે વસ્તુઓ ઉપર મે ચલાવવા માંડ્યુ.

સવારમા ઉઠીને હું છડેલ ઘઉંના બે બિસ્કુટ અને પ્યાલો ભરીને ઠંડું દૂધ લેતો તે પછી પ્રો લાનમનની લાયબ્રેરીમા ૮ાા થી ૧૨ાા સુધી કામ કરતો પાછો ઘેર આવીને એક પ્યાલો દૂધ પી કસરત કરવા જતો. ઉનાળાના દિવસોમા તદ્દન નિયમસર હોડી ચલાવવાની કસરત કરતો અને ઠાઢના દિવસોમા જીમખાને જતો બપોરનો જ વખત પસંદ કરવાનું કારણ એ કે કસરત પછી નહાવાનું બોટ-ક્લબની એક મોટી ઓરડીમા કરવુ પડતું અને બપોર સિવાય બીજે વખતે ત્યા હમેશ વિદ્યાર્થીઓની ખૂબ ભીડ રહેતી બધા વિદ્યાર્થીઓ નાગા જ નહાય અને મારે પણ તેમજ કરવુ પડતું. પણ બધાના દેખતા એમ નાગા નહાવુ એ આપણે ત્યાના સંસ્કાર-વિરૂદ્ધ હોવાથી, મને તે બિલકુલ ગમતુ નહિ બીજી અગવડ હોડી મળવાની હતી પણ ૧૨ થી ૨ સુધી ઘણુંખરૂં હું એકલો જ બોટ-ક્લબમા જતો તેથી હોડી મળવાની તેમજ એકાતમા નહાવાની બન્ને સગવડ સરસ મળી જતી જીમખાનામા

નહાવાની અગવડ નહોતી અહી પ્રોફેસરોને સારૂ એક જૂદી ઓરડી છે તે મને આપવામા આવી હતી પણ કસરતના જુદા જુદા સાધનો મળવાનો સારામા સારો વખત ૧૨થી ૨ નો જ હતો, તેથી ત્યા પણ હું એ જ વખતે જઇને કસરત કરતો કસરત પછી એકાદ ચાની દુકાને જઇ ફળમિશ્રિત રોટીનો કટકો અને એક પ્યાલો કોકો લેતો સાજનો વખત હાવર્ડ લાયબ્રેરીમા કે ઘેર વાચવામા ગાળતો રાત્રે ઘણેભાગે વિશુદ્ધિમાર્ગના અઘરા પાઠોનો નિર્ણય કરતો અગર તો તેમા આવેલા બીજા ઉતારાઓ શોધી કાઢતો

રવિવારે આ દિનચર્યામા ફેર પડતો અમેરિકન લોકો આ દિવસે ઘણુંખરૂ મોડા ઉઠે છે તોપણ હું સાતને સુમારે ઉઠતો માત્ર પ્રો લાનમનને ઘેર સ્હેજ મોડો જતો ત્યા ૧૦॥ કે ૧૧ વાગ્યા સુધી કામ કરીને કોઇ ચર્ચમા— ઘણુંખરૂ એપલ્ટન દેવળમા સર્મન (ધર્મોપદેશ) સાભળવા જતો આ દેવળ હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીનુ હોઇ તેમા સાપ્રદાયિક ભેદભાવો ન રખાતા યહુદી રાબીઓ (ઉપદેશકો) ને પણ અહી ધર્મોપદેશ કરવા નોતરવામા આવતા અમેરિકાના નામાકિત ધર્મોપદેશકોના વ્યાખ્યાનો સાભળવાની અહી સરસ તક મળે છે માત્ર યુનિવર્સિટી બંધ હોય ત્યારે અહી નિત્યનિયમ ઉપરાત વિશેષ સાગ સર્મનો થતા નથી. આથી ઉંનાળાની રજામા વળી બીજાં કોઇ દેવળોમા હુ સર્મન સાભળવા જતો બોસ્ટનની જુદી જુદી સંસ્થાઓના આશ્રય હેઠળ થતા ભાષણો સાભળવા પણ જતો એટલે કે એકાદ રવિવારે નૅશનલિસ્ટ સભાના ભાષણમા જાઉં તો બીજે રવિવારે વળી સોશલિસ્ટ સભાના કોઇ ભાષણમા હાજર રહું વળી ભાષણોના વખત એકની

પાછળ એક એમ હોય તેથી કોઈ કોઇ વાર એક જ દિવસમા બે ત્રણ વ્યાખ્યાનો સાભળવાનો લાભ મળે

વાચનમા મારો મુખ્ય વિષય સમાજશાસ્ત્ર (Social Science) હતો આ વિષય ઉપર લખાએલા અનેક પુસ્તકો મે વાચ્યા કેટલાક તો વેચાતા પણ લીધા બલ્કે આ વિષયનુ મને એક જાતનું ઘેલુ જ લાગ્યુ હતું કહુ તો ખોટુ નથી આ જ અરસામા મેં સહકારિતાના સિદ્ધાત ઉપર મુબઇના મજૂરોની સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારી શકાય, એ વિષય ઉપર 'સુબોધપત્રિકા' અને 'સુધારક'મા કેટલાક લેખો પણ લખ્યા હિંદી પ્રજાની શક્તિનો અપવ્યય અટકાવી તેનો ઉપયોગ શારીરિક અને માનસિક સુખ તરફ કેમ વાળી શકાય એનો હું સતત વિચાર કરતો વિચાર પ્રમાણે કાર્ય કરી બતાવવાને આપણો દેશ યોગ્ય ક્ષેત્ર નથી, અથવા તો મારામા તેટલુ સામર્થ્ય પણ નથી એ હું જાણતો તો પણ આવા વિચારથી—કે જોઇએ તો સ્વપ્નાઓથી કહો—મારા મનને ખૂબ આનંદ થતો, અને હિન્દુસ્તાનની દારિદ્ર્યપીડિત જનતાને આજે કેળવણી વિગેરેના લાભ કેમ મળી શકે તેનો વિચાર કરવો હજી આજે પણ મને બહુ જ ગમે છે આ વિચારોમા હું ઘડીક મારા શારીરિક તેમજ માનસિક બધા દુઃખો ભુલી જાઉં છુ

આમ અમેરિકા જવાથી જો મને સૌથી મોટો લાભ થયો હોય તો તે એ કે સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસની મારામા રુચિ ઉત્પન્ન થઇ હિન્દુસ્તાનમા રહ્યો હોત તો એકલા ધાર્મિક વિચારોમા મારૂં આયુષ્ય વીત્યું હોત 'शरीरमाद्य खलु धर्मसाधनम्' એ સૂત્રને જરૂર હું ભૂલી ગયો હોત પ

અમેરિકા જવાથી આ સિદ્ધાંતનો મને સંગીન પરિચય થયો અને તેની પાશ્ચિમાત્ય શાસ્ત્રજ્ઞોએ કરેલ ચર્ચા જાણવાની મને તક મળી. આનો અર્થ કોઇ એમ ન કરે કે સમાજરચનામા 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' અથવા તો 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' એ સૂત્રે મારામનનો કબજો લીધો પણ એટલુ જ કે અગાઉ આ સૂત્રો વિષે હું આંધળો ભીત હતો તે નષ્ટ થઇ સામાજિક જીવનમા હું તેને ઘટતું માન આપવા લાગ્યો, ધાર્મિક ઉન્નતિ વગર માનવજાતિની ઉન્નતિ નથી એ સૂત્ર મને આજે પણ માન્ય છે પણ શરીરની અવગણના કરીને કે શરીરને વિષમ સ્થિતિમા રાખીને ધાર્મિક ઉન્નતિ કરવા તાકવુ એ લગભગ અસંભવિત છે

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥

આ સૂત્ર આખા સમાજને લાગૂ પાડવુ જોઇએ. એ જ પ્રમાણે 'वस्ति करोनी बाजारीं हाणविती मी ब्रह्मचारी ।' એ વચનમા ગૂંથેલા સિદ્ધાત મુજબ માણુસની ઉન્નતિ સંજોગો ઉપર આધાર રાખે છે એ પણ ધ્યાનમા રાખવુ જોઇએ દાખલા તરીકે, બાર કલાક મજૂરી કરીને માડમાડ પેટ ભરનાર અને ગંદામા ગંદી ચાલીઓમા રહેનાર મજૂર પોતાની ધાર્મિક ઉન્નતિ કઈ રીતે કરે? પહેલા તો તેને શુદ્ધ અને ઘટતા આહારવિહાર મળે એવો બંદોબસ્ત થવો જોઇએ અને પછી ધાર્મિકતાને નડતર કરનાર ગંદી ચાલીમાથી કાઢી સ્વચ્છ અને ખુલ્લા મકાનમા તેને વસાવવો જોઇએ આમ થાય તો જ દારૂ વિગેરેના વ્યસનોથી છૂટીને ધાર્મિક માર્ગે તેનું વલણ થવુ સંભવે છે.

ઉપસંહાર

શ્રી ધર્માનન્દજીએ પોતાનુ 'નિવેદન' ૧૯૧૨ ના જાન્યુઆરી સુધી લખ્યુ છે આ દુનિયામા વસતા એક અજ્ઞાત જીજ્ઞાસુએ યથાશક્તિ અને યથામતિ પોતાનો ઇચ્છિત હેતુ પાર ઉતારવા કેવી કેવી જહેમતો ઉઠાવી એટલુ જ વર્ણવવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હોવાથી પાછળની હકીકત તેમણે આમા લખી નથી, તેમ તે લખવાની આજે તેમની ઇચ્છા પણ નથી. છતા વાચકને તો સ્વાભાવિકપણે જ શ્રી ધર્માનન્દજીની ૧૯૧૨ની સાલ પછીની પ્રવૃત્તિ વિષે પણ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે આ દૃષ્ટિએ તેવી હકીકત સંક્ષેપમા અહીં આપવી અસ્થાને નહિ ગણાય

અમેરિકાથી પાછા ફર્યા બાદ શ્રી. ધર્માનન્દજીના મિત્ર પ્રાર્થના-સમાજવાળા રા વિઠ્ઠલ રામજી શિંદેની ઇચ્છા હતી કે શ્રી ધર્માનન્દજી ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાઈટીમા જોડાય તેથી શ્રી ધર્માનન્દજીની આ વિષયમા ઇચ્છા જાણી લઇ તેમના તરફથી એ સામે કશો વાધો નથી એવુ જોતા રા શિંદેએ પ્રો કાનિટકરને આ વિષે લખ્યુ તેમણે આ બાબત સોસાઇટીના આજન્મ સભ્યોની કાઉન્સિલ આગળ રજૂ કરી, પણ કાઉન્સિલ તરફથી તેનો ઠડો જવાબ આપવામા આવ્યો. પ્રિન્સિપાલ પરાજપેએ ધર્માનન્દજીને લખ્યુ જે 'આજન્મ સભ્યોનો પગાર હાલમા જ માસિક ૧૦૦ રૂપીઆ કર્યો છે અને તમને તો આજન્મ સભ્ય કરાય તેમ નથી તેથી તમને માસિક ૭૫ રૂપીઆ પગાર આપી શકાય વળી તમારે ઓછામા ઓછા પાચ વર્ષ સોસાઇટીમા કામ કરવા બધાવુ જોઇએ'

શ્રી ધર્માનન્દજી પોતાના પિતાનુ કરજ ફેડી ચૂકયા હતા, અને નિર્વાહ ઉપરાત કશો દ્રવ્યસચય કરવાની તેમની બિલકુલ વૃત્તિ ન હોવાથી સોસાઇટીની ઉપલી શરતોને અપમાનકારક માનવાની તેમણે ના પાડી એટલુ જ નહિ પણ પોતાનુ ધ્યેય જે પાલિભાષાપ્રચાર તેનુ કામ કરવા આવી તક આપ્યાને માટે તેમણે ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાઇટીનો આભાર માની સને ૧૯૧૨ના માર્ચ મહિનાથી પૂણાની ફરગ્યુસન કૉલેજ તેમજ ન્યુ ઇગ્લિશ સ્કુલમા કામ કરવા માડયુ ન્યુ ઇગ્લિશ સ્કુલમા મૅટ્રિકના ક્લાસને અને કૉલેજમા પ્રીવિયસ તથા બી એ ક્લાસને તેઓ પાલિ શીખવતા વિદ્યાર્થી થોડા છતા પોતે અતિ શ્રમ લેતા. આ ઉપરાત ઘેર એમ એના ક્લાસને શીખવતા

પણ પાચ વર્ષ પૂરા થતા પહેલા જ શ્રી ધર્માનન્દજીએ જોયુ કે પાલિ શીખવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓમા ખરા જિજ્ઞાસુ ક્વચિત્ જ નીકળતા ઘણાખરા વિદ્યાર્થી પાલિભાષા સહેલી છે અને તે લેવાથી ઝટ પાસ થવાશે એવી જ વૃત્તિથી તે લેતા વળી માત્ર કૉલેજના વર્ગોમા પાલિભાષા શીખવ્યાથી બૌદ્ધધર્મના તત્ત્વો પ્રજામા પ્રચાર

પામી લોકોની ઉન્નતિ થશે એમ તેમને લાગ્યું નહિ મરાઠી ભાષામા આમપ્રજાને સમજાય તેવુ સાહિત્ય બહાર પાડીને એ કામ થઈ શકે એમ હતુ પણ તે કામમા જરૂરી લોકાશ્રય નહોતો આમ છતા સને ૧૯૧૪ મા તેમણે 'બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ' એ પુસ્તક તૈયાર કર્યું અને માસિક મનોરંજનવાળા સ્વ૦ કાશીનાથ રઘુનાથ મિત્રે તે બહાર પાડયુ આ પુસ્તકને સારૂ 'ડેક્કન વર્નાક્યુલર ટ્રાન્સલેશન સોસાયટી' તરફથી શ્રી ધર્માનન્દજીને પહેલા નબરનુ ઈનામ મળ્યું (છતા મરાઠીમા આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ હજુ ખપી ગઈ નથી!). બીજા પણ એક બે પુસ્તકો ધર્માનન્દજીએ તૈયાર કર્યા, પણ વચમા જ યુરોપનુ મહાયુદ્ધ જાગ્યુ અને કાગળ ઇ૦ની મોઘવારીને લીધે પુસ્તક-પ્રકાશનનુ એ કામ અશક્ય થઇ પડયુ એટલામા પ્રો૦ વુડ્સ તરફથી અમેરિકા આવવા સારૂ આગ્રહભર્યું આમત્રણ આવવાથી સને ૧૯૧૮ના ઑગસ્ટ માસમા તેઓ ફરી અમેરિકા ગયા

ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાઇટીને શ્રી ધર્માનન્દજીએ પાચને બદલે છ વર્ષ આપ્યા આ અરસામા સોસાઇટીના ઘણાખરા આજન્મ સભ્યોના તે પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યા પરિણામે પાચ વર્ષ પૂરા થયે જ્યારે તેમણે પોતાની જગ્યાનુ રાજીનામુ પેશ કર્યું ત્યારે આજન્મ સભ્યોના મંડળે તે સ્વીકાર્યુ નહિ શ્રી ધર્માનન્દજીના વિદ્યાર્થીઓમાથી બે મુખ્ય હતા તેમાના એક સ્વર્ગવાસી ચિંતામણ વિનાયક રાજવાડે ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટીના સભ્ય થવાને દરેક રીતે લાયક હતા પણ વીસ વરસ સુધી સોસાયટી જોડે બધાવુ ઇષ્ટ ન લાગવાથી તેઓ વડોદરા કૉલેજમા અધ્યાપક થયા હતા અહીં રહી પોતાના ટૂકા આયુષ્યમા અવિશ્રાત પરિશ્રમ કરી તેમણે 'દીઘનિકાય' ગ્રથનું મરાઠી ભાષાતર કર્યું આ ગ્રથનો એક ભાગ વડોદરા રાજ્ય તરફથી બહાર પડયો છે બાકીના બે ભાગ વિદ્યાધિકારી સાહેબના દફતરમા પડેલા છે એમ સાભળવામા છે તે વગરઢીલે બહાર પાડી વડોદરા રાજ્ય સ્વર્ગસ્થના પરિશ્રમનુ સાર્થક કરશે એવી આપણે આશા રાખીએ

શ્રી ધર્માનન્દજીના બીજા વિદ્યાર્થી શ્રીયુત પુરૂષોત્તમ વિશ્વનાથ બાપટને સોસાયટીએ પોતાના આજન્મ સભ્ય બનાવી લીધા અને હાલ તેઓ કામ કરી રહ્યા છે.

પણ શ્રી ધર્માનન્દજીનું રાજીનામુ તો સોસાઇટીએ ન જ સ્વીકાર્યું. અમેરિકા જવા સારૂ તેમની બે વર્ષ સુધી વગરપગારે રજા મંજૂર કરવામા આવી, અને તે પૂરી થતા જ્યારે ધર્માનન્દજીએ અમેરિકાથી ફરી પોતાનું રાજીનામુ સોસાઇટીને મોકલ્યું ત્યારે વળી બીજા બે વર્ષની તેવી વધુ રજા મંજૂર કરવામા આવી ! પણ અમેરિકાથી પાછા ફર્યા બાદ ફરી ડેક્કન એજ્યુકેશનલ સોસાયટીમા જવું શ્રી ધર્માનન્દજીથી બને તેમ નહોતુ તેથી તેઓ ગુજરાતમા આવી આપણી વિદ્યાપીઠના પુરાતત્ત્વ મંદિરમા જોડાયા અને એ જ સંસ્થા મારફત પોતે હાલ ગુજરાતની સેવા કરી રહ્યા છે

જે હેતુને ખાતર શ્રી ધર્માનન્દજીએ ગૃહત્યાગ કરી અનેક દુઃખકષ્ટો વેઠી પાલિભાષાનો અભ્યાસ કર્યો તે તેમનો હેતુ હજુ પાર પડ્યો નથી એમ તેમનુ માનવુ છે ભગવાન બુદ્ધની મહેનત બધી 'बहुजनहिताय बहुजनसुखाय' (જનતાના હિતને માટે અને જનતાના સુખને માટે) હતી, પણ તે કાર્ય પોતાને હાથે થઇ શક્યુ નહિ એ વાતની ઉંડી ગમગીની એમને હમેશા રહ્યા કરી છે, અને આથી વચ્ચે વચ્ચે તેઓ ઉદ્વિગ્ન થઇ જાય છે છતા તેમા બીજા કોઇનો નહિ પણ પોતાનો જ દોષ છે એમ તેમનું કહેવુ છે. બુદ્ધ ભગવાનના શિષ્યોના જેવી ત્યાગવૃત્તિ પોતાનામા હોત તો આજે પણ જનતાના કલ્યાણનો ઘટતો પ્રયત્ન પોતાને હાથે ન થઇ શક્યો હોત એમ નહિ, બલ્કે આજકાલના અનેક પંથોના પરસ્પર વિરોધથી નવી પ્રજા કંટાળતી જાય છે, એવે સમયે ભગવાન બુદ્ધનો અમૃત તુલ્ય ઉપદેશ સહેજે માર્ગદર્શક થઇ પડે એમ છે એમ તેઓ હમેશાં કહે છે.

લા૦ ક૦